

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**ABBASÎLERİN İLK DÖNEMİNDE
MÂVERÂÜNNEHİR**

Aykut ÖZBAYRAKTAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ

Konya 2014

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin

Adı Soyadı

Aykut Özbayraktar

Numarası

094202021001

Ana Bilim / Bilim Dalı

Tarih (Ortaçağ Tarihi)

Programı

Tezli Yüksek Lisans

Doktora

Tezin Adı

Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Öğrencinin	Adı Soyadı	Aykut Özbayraktar		
	Numarası	094202021001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortadoğu Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa Demirel		
Tezin Adı	Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir			

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir başlıklı bu çalışma 10/07/14 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı

Danışman ve Üyeler

İmza

Prof. Dr. Mustafa DEMIREL

Doc. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen

Yrd. Doç. Dr. KADAN

ÖNSÖZ

Orta Asya’da, Ceyhun (Amûderya) ve Seyhun (Sîrderya) nehri arasında uzanan saha, İslâm literatüründe Mâverâünnehir adıyla bilinir. Burası tarih araştırmacılarının zihninde Ortaçağ İslâm dünyasının en parlak medeniyet havzalarından biri olarak yer etmiştir. Nitekim İslâm uygarlığının Buhara, Semerkant ve Tirmiz gibi önemli kültür merkezleri burada gelişmiş; İslâm toplumuna yol gösteren pek çok din ve fikir adamı bu iklimde yetişmiştir. Burası İslâm tarihine Asya’dan farklı bir bakışın temsilcisidir. Türklerin uzak geçmişi, bugünü ve geleceğidir. Türkler, İslâm dinini Mâverâünnehir kanalıyla benimsemiştir ve Hanefiliği temel alan Türk-İslâm kültürü bu coğrafyada şekillenmiştir. Selçuklu medeniyetini besleyen bu kültür, Oğuz göçleriyle Anadolu coğrafyasına taşınmış ve Anadolu Türklüğüne kaynaklık etmiştir. Mâverâünnehir’in İslâmî bir kimliğe bürünerek İslâm Medeniyeti potasında gelişmesi süreci Abbasîler zamanında başlamış ve Türklerin İslâmiyet’i kabulü bu çağda hızlanmıştır.

Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir başlıklı bu çalışma bir giriş ve dört bölüm halinde hazırlanmıştır. *Giriş* bölümünde konunun seçimi, sınırları ve önemi tartışıldıktan sonra kaynaklar ve ilgili araştırmalar tanıtılmıştır. Mâverâünnehir’in yer adları, sınırları ve Abbasî idaresine kadar ana hatlarıyla siyasî tarihi *Giriş* bölümünde verilmiştir. *Beşerî Coğrafya ve Demografik Yapı* isimli birinci bölüm, Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir toplumunu konu edinmektedir. Bu başlığı ilk sıraya aldık, çünkü Abbasîler zamanında bölgede siyasî tarihin seyrini toplumun iç dinamiklerinin belirlediğini görüyoruz. Bu bölümün amacı, beşerî coğrafyayı tanıtarak siyasî tarihe zemin hazırlamaktır. Bu doğrultuda toplum yapısının siyasî tarihte işimize yarayacak konularını ele aldık: Etnik yapı, yönetim şekli, sosyal tabakalar, topluma nüfuz eden unsurlar, dini inanışlar ve İslâm’ın Mâverâünnehir’deki serüveni.

Siyasî Tarih (132-261/750-875) başlıklı ikinci bölüm bu çalışmanın en hacimli kısmıdır ve Abbasî idaresi altında Mâverâünnehir’de cereyan eden siyasî gelişmeleri konu edinir. Bu kısım Abbasî karşıtı isyanlara ve Abbasîlerin Mâverâünnehir’i elde tutma mücadelesine yoğunlaşmıştır. Aydınlığa kavuşturulmak istenen nokta bölgenin askeri gücün zorlamasıyla değil; bütün unsurlarıyla, gönüllü olarak İslâm dünyasına katılması sürecidir. Bu süreci bölgenin Abbasîler tarafından silahsız ve savaşız fethi olarak tanımlayabiliriz.

İktisadî Faaliyetler başlıklı üçüncü bölüm, Mâverâünnehir’de iktisadî hayat ele almaktadır. Mâverâünnehir’den bahseden Müslüman coğrafyacıların burayı dünyanın en zengin, en bereketli ve her şeyin bol bulunduğu ülkelerden biri olarak anlattıkları görülür. Oysa İslâm egemenliği öncesinde Mâverâünnehir’de sahip olduğu beşerî ve tabî zenginliklere rağmen feodal düzenin sonucu olarak alabildiğine küçülmüş bir iktisadî ortamla karşılaşırız. İslâm hâkimiyetiyle birlikte bölgenin iktisadî hayatında kayda değer bir hareketlilik ortaya çıkmış ve Samanî idaresi altında Mâverâünnehir iktisadî gücünün zirvesine ulaşmıştır. Bu bölüm Mâverâünnehir’in iktisadî ve coğrafi potansiyelinin Abbasîler döneminde değerlendirilmesine yöneliktir.

İlmî ve Kültürel Çalışmalar başlıklı dördüncü bölümde Abbasîler döneminde Mâverâünnehir’de kültür ve uygarlık sahasındaki gelişmeler incelenmiştir. Abbasîler idaresinin Mâverâünnehir’deki kültürel kalkınmaya etkisi, oluşan entelektüel ortam; dinî, sosyal ve pozitif bilimler sahasında Mâverâünnehirli bilginlerin çalışmaları bu bölümde konu edilmiş ve bölgenin İslâm uygarlığına katkıları vurgulanmıştır.

Bu çalışma hazırlanırken konunun seçimi, planın kurulması ve diğer aşamalar noktasında görüş, yorum ve tavsiyelerinden istifade ettiğim hocam *Prof. Dr. Mustafa Demirci*’ye değerli katkılardan dolayı şükranlarımı sunarım. Ayrıca koleksiyonundan istifade ettiğim İSAM Kütüphanesi’nin yönetici ve çalışanlarına sağladıkları her türlü imkânlardan ve hoşgörülü hizmetlerinden dolayı teşekkür ederim.

Aykut ÖZBAYRAKTAR

Konya 2014

SELÇUK
ÜNİVERSİTESİ

T.C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Aykut ÖZBAYRAKTAR	
	Numarası	094202021001	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	
	Tezin Adı	Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir	

ÖZET

Orta Asya'da Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında yer alan bölge, Ortaçağ İslâm dünyasında Mâverâünnehir adıyla anılmıştır. Burası Türk ve İslâm tarihi açısından son derece önemli bir bölgedir. İslâm uygarlığının Buhara ve Semerkant gibi kültür merkezleri bu bölgede gelişmiş, İslâm medeniyetine katkı sağlamış çok sayıda din ve fikir adamı bu iklimde yetişmiştir. Buna ek olarak Türk halkı, İslâm dinini Mâverâünnehir yoluyla benimsemiş ve Türk-İslâm kültürünün temelleri bu coğrafyada atılmıştır. Bu kültür, Oğuz göçleriyle Anadolu'ya taşınmış ve Anadolu Türklüğüne de kaynaklık etmiştir.

Mâverâünnehir, her ne kadar Emevîler zamanında fethedilmiş gibi görünse de; Abbasîler tarafından gerçek anlamda bir İslâm ülkesi haline getirilmiştir. Abbasîler bölgeyi siyasî, sosyo-ekonomik ve kültürel anlamda dönüştürmeyi başarmış ve İslâm medeniyeti potasında gelişmesinin önünü açmışlardır. Mâverâünnehir'de İslâm dininin yayılışı Abbasîler zamanında gerçekleşmiştir. Mâverâünnehir'de siyasî istikrar ortamı oluşturan Abbasîler, bölgenin iktisadî kalkınması için pahalı yatırımlar yapmaktan kaçınmamışlardır. Bu çalışmaların bir sonucu olarak Buharî gibi kitapları asırlar boyu Müslümanlar tarafından okunan âlimler Abbasîler döneminde Mâverâünnehir'den çıkmıştır.

Abbasîlerin oluşturduğu zemin üzerine Mâverâünnehir'i devralan Samanîler ise bölgeyi Ortaçağ'ın en zengin, güçlü ve medenî ülkelerinden biri haline getirmiş ve Türklerin İslâmlaşması sürecini hızlandırmışlardır. Bütün bu gelişmelerin ortaya çıkmasında ve Mâverâünnehir'de Samanîler devletinin kurulmasında en büyük pay Abbasî Halifesi Me'mun'a aittir.

Anahtar Kelimeler: Mâverâünnehir, Abbasîler, İslâmiyet'in Yayılışı, Me'mun, İslâm Medeniyeti.

T. C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Aykut ÖZBAYRAKTAR	
	Numarası	094202021001	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	
Tezin İngilizce Adı		Transoxiana in the First Period of the Abbasids	

SUMMARY

In the medieval Islamic world, the region between Oxus ve Jaxartes rivers in the Central Asia was called as Transoxiana. The region is extremely important for history of Turkish and Islamic. Cultural centers of Islam civilization as Bukhara and Samarkand have developed, and religious and sciences scholars who have contributed to Islamic civilization have trained in this region. Additionally, Turkish people adopted Islam by way of Transoxiana, and the basic of the Turkish-Islamic culture have been taken in this region. This culture moved to Anatolia by Oghuz immigrations, and also has made source to Anatolian Turkishness.

Transoxiana, although it seems to have conquered the time of the Umayyads; was made into a real Islamic country by the Abbasids. The Abbasids; in the political, socio-economic and cultural transformation has managed, and paved the way for development of Islamic civilization in the region. The spread of Islam in Transoxiana took place in the Abbasids era. The Abbasids forming political stability in Transoxiana for economic development of the region did not hesitate to make costly investments. As a result of these studies, the scholars whose is read their books by Muslims for centuries like Bukharî, has emerged from Transoxania in the Abbasids era.

The Samanids who seized Transoxiana after the Abbasids, have made the region one of countries the rich, powerful and civilized of middle ages, and expedited the process of Islamization of Turks. Occurrence of all this developments and the establishment of the state of Samanids in Transoxiana the largest share belongs to Abbasid Caliph Ma'mun.

Keywords: Transoxiana, Abbasids, Spread of Islam, Ma'mun, Islamic Civilization

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
b.	: Bin
Bknz.	: Bakınız
BTİBBUSB	: Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî (811-869) Uluslararası Sempozyumu (18-20 Haziran 1987) Bildirileri
BYLT	: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DAD	: Dinî Araştırmalar Dergisi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
EKEV	: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
FEF	: Fen-Edebiyat Fakültesi
GÜÇİFD	: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.	: Hicrî
HAK	: Harp Akademileri Komutanlığı
H.z.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İAD	: İslâmî Araştırmalar Dergisi
İHAD	: İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi
İLAM	: İlmi Araştırmalar Merkezi Dergisi
ing. trc.	: İngilizce'ye Tercüme
İSTEM	: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsî Dergisi
İTED	: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
M.	: Miladî
MMFD	: Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
ö.	: Ölümü

s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: Tarihi Yok
ÜİFD	: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
USAD	: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
ÜSBE	: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ÜTAE	: Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
vd.	: Ve Devamı
vol.	: Volume
Y.	: Yıl
yy.	: Yüzyıl
yay.	: Yayınlayan
yay. haz.	: Yayına Hazırlayan

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	v
SUMMARY	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
1. Konunun Seçimi, Sınırları ve Önemi	1
2. Kaynaklar ve Araştırmalar	3
3. Mâverâünnehir Bölgesinin Sınırları ve Yer Adları	9
4. Abbasîlerin Emevîlerden Devraldığı Mâverâünnehir:	13
I. BÖLÜM	16
BEŞERİ COĞRAFYA VE DEMOGRAFİK YAPI	16
1. Etnik Unsurlar	17
1.1. Yerli Halk	17
1.2. Araplar	20
1.3. Etnik Grupların Demografik Dağılışı ve Nüfus	21
2. Mâverâünnehir'in Yönetim Şekli	24
3. Toplumsal Tabakalar	27
4. Ribâtlar ve Murâbitlar	33
5. Yerel Dini İnanışlar	35
6. Abbasîler Döneminde İslâmiyet'in Yayılışı	39
7. Mübeyyiza/Sepid-i Câmegân (Beyaz Giyenler)	46
8. Dinî Gruplar ve Sünnî İslâm Anlayışının Yerleşmesi	50
II. BÖLÜM	56
SİYASÎ TARİH (132-261/750-875)	56
<i>I- ABBASÎ KARŞITI İSYANLAR DÖNEMİ (133-194/751-810)</i>	58
1. Abbasîlere Karşı İlk Muhalefet: Şerik b. Şeyh el-Mehrî İsyanı	59
2. Abbasîlerin Orta Asya Zaferi: Talas Savaşı	63
3. Ebu Müslim'in İntikamı Mücadelesi: İshak et-Türkî Olayı	70
4. Mukanna İsyanı	73
5. Kısmî Sükûnet Dönemi (163-190/779-810)	77
6. Râfi' b. Leys İsyanı	79
<i>II- MERKEZİ İDARENİN DOĞUYA KAYMASI (194-262/810-875)</i>	87
1. Me'mun'un Horasan'daki Faaliyetleri (193-202/808-818)	88
2. Verasete Dayalı Valilik Sisteminin Kurulması	94
3. Yerel İdareciler Arasında İslâm Dininin Yayılması	97
4. Türklerin Abbasî Muhafız Ordusuna Celbedilmesi	99
5. Samanî Valilerinin Mâverâünnehir'deki Faaliyetleri (204-262/819-875) ...	101

III. BÖLÜM.....	106
İKTİSADÎ FAALİYETLER.....	106
1. Şehirleşme ve Göçebe Topluluklar	110
2. Sulama Şebekeleri	112
3. Çiftçilik ve Hayvancılık	115
4. Sanayi Üretimi.....	117
5. Ticarî Faaliyetler	119
6. Mahalli Paralar ve Vergiler	123
IV. BÖLÜM.....	127
İLMÎ VE KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR.....	127
1. Mâverâünnehir’de İslâmî İlimlerin Gelişmesi:	128
1.1. Hadis	130
1.2. Fıkıh.....	136
1.3. Tefsir.....	139
1.4. Kelâm.....	140
2. Sosyal İlimlerde Eser Veren Müellifler.....	145
2.1. Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı	145
2.2. Nâhiv Âlimleri ve Şairler.....	149
3. Pozitif Bilimler Alanında Çalışan Bilginler	150
3.1. Astronomi	151
3.2. Matematik	154
SONUÇ	158
BİBLİYOGRAFYA.....	161
ÖZGEÇMİŞ	180

GİRİŞ

Mâverâünnehir, Orta Asya’da kabaca Ceyhun(Amûderya) ve Seyhun(Sîrderya) nehirleri arasında uzanan tarihî coğrafyadır. Orta Asya’ya yönelik İslâm fetihlerinden sonra Ceyhun nehrinin kuzeyinde ve doğusunda kalan ülkelere Müslüman tarihçi ve coğrafyacılar tarafından verilen isimdir. Arapça bir kelime ve terki olarak “*Nehrin arkası, öte tarafı veya nehrin öte tarafında bulunan bölge*” anlamına gelir. İlk İslâm fetihleri döneminde doğu ilerleyişini Ceyhun nehrinde durduran Müslümanlar, nehrin ötesindeki ülkeleri *Mâverâü’-n-nehr* şeklinde isimlendirmişlerdir.¹ Eski Türk ve Soğd metinlerinde ise bir bütün olarak bu coğrafyayı karşılayan herhangi bir isim telaffuz edilmemiştir.² İslâm kaynaklarında bu bölgeye izafeten *Mâverâü’l-Ceyhun, Bilâdü’l-Heyâtile, Haytâl* gibi isimler de kullanmışlardır.³ Batı kaynakları Ceyhun nehrine atf yaparak bu bölgeden *Transoxiana* (Oxus’un ötesi) şeklinde bahsetmektedir.⁴ Şimdiki zamanda bu coğrafyada Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan devletleri hüküm sürmektedir.

1. Konunun Seçimi, Sınırları ve Önemi

Mâverâünnehir’in İslâmî tarihi; Emevîler zamanında, ilk defa 54/673 yılında⁵ düzenlenen ve II/VIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden askerî harekâtlarla başlar. Bölgede ilk ciddi fetihleri ise Emevîlerin Horasan valisi Kuteybe b. Müslim el-Bahilî (86-96/705-715) gerçekleştirmiştir. Bunu takip eden dönemlerde kademeli olarak İslâm egemenliği Mâverâünnehir’e yayılmıştır. Bölge; 96-132/715-750 yılları arasında Emevîler, 133-261/750-875 arasında Abbasîler, 261-390/875-999 evresinde Samanîler tarafından yönetilmiştir. İslâmî dönem Mâverâünnehir tarihinin Emevîler evresi savaşlarla geçer. Bu zamanda Emevîleri bölgeye aralıksız seferler düzenlerken

¹ 22/642-43 yılında Horasan’ı fetheden Ahnef b. Kays’ın Ceyhun nehrine kadar ulaştığı, fakat Halife Ömer’in Sasanî devletinin kökünün kazındığını ve Horasan’ın elde tutulması gerektiğini düşünerek nehrin ötesine gidilmemesini emrettiği rivayet edilir. Nehr kelimesi, Ceyhun nehrini kasteder. Bknz. İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih Tercümesi*, C. III, çev. Heyet, İstanbul 1985, s. 39-40.

² Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya’da İslâmiyet’in Yayılışı ve Türkler: Talas Nazariyesinin Çöküşü*, Konya 1998, s. 69-71.

³ Osman Gazi Özgüdenli, “*Mâverâünnehir*”, DİA, Ankara 2003, C. XXVIII, s. 177; Barthold, W, “*Mâverâünnehir*”, İA, İstanbul 1964, C. VII, s. 409.

⁴ Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule: 747-820*, Chicago, 1979, s. 87; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, ed. Fuat Sezgin, (Islamic Geography; 85), XVII, Frankfurt am Main 1993, s. 433.

⁵ Halife b. Hayyat, *Tarihü Halife b. Hayyat*, çev. Abdülhalik Bakır, Ankara 2008, s. 282.

ve Mâverâünnehir mahalli hükümdarlarını ısrarla direnirken görüyoruz. Emevîlerin Mâverâünnehir’i savaşların, kargaşanın ve belirsizliklerin egemen olduğu bir ülkedir.

Samanîler zamanında ise her açıdan istikrar ve bütünlüğü sağlamış, kalabalık ordularıyla Orta Asya’ya seferler düzenleyen, güçlü ekonomisiyle çağının zirvesine çıkmış, bilim ve uygarlık üreten bir Mâverâünnehir ile karşılaşırız. Samanîler dönemi Mâverâünnehir’i bambaşka bir manzara arz eder. İki dönem arasında Abbasî idaresi yer alır ve Abbasîler Mâverâünnehir’de fetih ve medeniyet arasında bir geçiş dönemi fonksiyonu üstlenir. Savaşlarla geçen dönemi kapatan Abbasî iktidarı, bölgenin İslâm dünyasıyla bütünleşmesini sağlamış ve İslâm uygarlığı potasında gelişmesinin önünü açmışlardır. Abbasîlerin oluşturduğu zemin üzerinde bölgeyi devralan Samanîler ise iktisadî ve kültürel kalkınmayı sağlayarak Mâverâünnehir’i Asya’nın bir medeniyet havzası haline getirmişlerdir.

İslâmî dönem Mâverâünnehir tarihinin Emevîler ve Samanîler evresi günümüz araştırmacıları tarafından fazlasıyla araştırılmasına rağmen⁶ Abbasîler dönemi ihmal edilmiştir. Bu durum tarihsel süreklilik içerisinde Mâverâünnehir tarihinde büyük bir boşluk oluşturmaktadır. Nitekim savaşların hüküm sürdüğü bir ülkenin nasıl olup da medeniyet üreten bir İslâm beldesine dönüştüğü sorusu cevapsız kalmaktadır. Bu tez siyasi, sosyal, iktisadî ve kültürel açılardan Abbasî idaresi altında Mâverâünnehir’in tarihiyle ilgilenmektedir. Abbasîler zamanında bölgede ortaya çıkan gelişmeleri konu edinmektedir. Mâverâünnehir’de savaşlardan medeniyete giden süreci incelemeyi ve böylece İslâmî dönem Mâverâünnehir tarihinde Emevîler ile Samanîler arasındaki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Bu çalışma zaman açısından Mâverâünnehir’de Abbasîlerin yönetiminde geçen yaklaşık 125 yıllık süreyle ilgilenmektedir. Bu dönem Abbasîlerin Mâverâünnehir’de siyasi egemenlik kurmasıyla başlar ve Samanîler idaresinin müstakil hale gelmesine kadar devam eder (132-261/750-875). Mekân açısından ise Abbasî otoritesinin güçlü

⁶ Türkiye’de Mâverâünnehir tarihini konu alan çeşitli master ve doktora tezleri yazılmıştır. Bu tezler bölgenin Emevîler yahut Samanîler zamanındaki durumunu incelemektedir. Bknz. Aydın Usta, *Samaniler Devleti’nin Kuruluş Devri*, (BYLT), Mimar Sinan Güzel Sanatlar ÜSBE, İstanbul 1999; Yunus Akyürek, *Mâverâü’n-nehr (Türk-İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi)*, (BYLT), Uludağ ÜSBE, Bursa 2001; Mehmet Dalkılıç, *Samaniler Devleti*, (BYLT), Erciyes ÜSBE, Kayseri 2002; Yunus Aydın Usta, *Siyasi ve Kültürel Samaniler Devleti Tarihi (943-1005)*, (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar ÜSBE, İstanbul 2003; Tülay Yürekli, *Samaniler*, (BYLT), Ankara ÜSBE, Ankara 2003; Akyürek, *Fergana Bölgesinin İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi (VIII-XIII. Yüzyıllar Arası)*, (Doktora Tezi), Uludağ ÜSBE, Bursa 2008.

bir şekilde hissedildiği Soğd, Uşrusana, Fergana gibi verimli tarım arazilerine sahip düzlüklere yoğunlaşmıştır. Bu durum siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel gelişmelerin daha ziyade bahsi geçen bölgelerde ortaya çıkmasıyla alakalıdır. Harezmi, Saganian, Huttâl gibi Mâverâünnahir'in dağlık ve çöl bölgelerinde ise mahalli hükümdarların zayıf tâbiyeti söz konusudur. Konunun seçimindeki temel hedef Mâverâünnahir'de Emevîler ile Samanîler arasındaki boşluğu doldurmak olduğu için tarihî gelişmelerin Emevîler ve Samanîler zamanındaki görünümü mümkün merteye dikkate alınmıştır. Bundan dolayı başlıklar altında zaman zaman Emevîler zamanında dönüşler ya da Samanîler dönemine atıflar yapılmıştır. Böylece Mâverâünnahir'de Abbasîler idaresi altında ortaya çıkan değişim ve dönüşüm süreci vurgulanmıştır.

2. Kaynaklar ve Araştırmalar

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnahir tarihini konu edinen bu çalışmanın kaynakları arasında İslâm müellifleri tarafından kaleme alınmış genel tarihler, şehir tarihleri, mezhepler tarihi kaynakları, biyografik ansiklopediler ve coğrafya eserleri bulunmaktadır. Çağdaş müelliflerin telif ettiği araştırma eserlerinden de yeri geldikçe faydalanılmıştır. Bu kaynaklardan mühim olan bazıları hakkında kısaca bilgi vermek ve bu araştırmaya ne tür katkılar sağladıklarından bahsetmek yerinde olacaktır.

Araştırmanın siyasi tarih konularında kronoloji esas alınarak hazırlanmış genel tarih kitapları kullanılmıştır. Genel tarih kaynakları arasında *Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî'nin (224-310/838-932) Târîhü'r-rüsûl ve'l-mülûk*⁷ adlı eserine çok atıf yapılmıştır. Abbasî hilafetinin dağıldığı, eyaletlerde bağımsız devletlerin ortaya çıktığı ve Bağdat'ta askeri tahakkümün hüküm sürdüğü bir dönemde yazılan bu eser, İslâm tarihi ağırlıklı olarak yaratılıştan 302 (924) yılına kadar geçen süreyi ele alır.⁸

⁷ *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk, Târîh-i Taberî* gibi isimlerle de bilinen bu eser batılı araştırmacılar tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Bknz. Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): The Abbasid Revolution*, C. XXVII, ing. trc. J. Alden Williams, Albany 1985; Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): Abbasid Authority Affirmed*, C. XXVIII, ing. trc. Jane Damme McAuliffe, ed. İhsan Abbas, Albany 1995; Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): al-Mansur and al-Mahdi*, C. XXIX, ing. trc. Hugh Kennedy, Albany 1990; Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): The Abbasid Caliphate in Equilibrium*, C. XXX, ing. trc. C. E. Bosworth, Albany 1989; Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): The War Between Brothers*, C. XXXI, ing. trc. Michael Fishbein, Albany 1992; Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): The Reunification of the Abbasid Caliphate*, C. XXXII, ing. trc. C.E. Bosworth, Albany 1987.

⁸ Mehmed Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*, yay. haz. Yüksel Kenar, İstanbul 1991, s. 39-41.

Taberî, tarihini yalnız rivayetlere dayanarak değil; kendi zamanına kadar yazılmış risalelerden de istifade ederek kaleme almış ve çok zengin bir doküman sunmuştur.⁹ Yazılı ve sözlü kaynaklardan edindiği bilgileri hiçbir tenkite tabi tutmadan ya da elemenden birbiri ardınca kaydeder. Hadis ve tefsir âlimi olmasının da etkisiyle rivayetler üzerinde en ufak tahrifat yapmaktan kaçınmış, kaynaklarını da büyük bir titizlik içinde sıralamıştır. Elinden geldiğince şahsi fikrini zikretmekten kaçınır ve sonuç çıkarma işini okuyucuya bırakır. Bu yönüyle çağımıza ulaşmamış pek çok eserden bilgi parçalarını kitabında toplayarak bize aktarır.¹⁰

Taberî'nin tarihi tenkitlere hiç dayanıklı olmayan bir kaynaktır, çünkü her türlü rivayet ve hikâyeyi içinde barındırır. Taberî'nin töhmetli râvilerden edindiği bilgileri de aktarması ve bazı siyasi olayları aşırı derecede uzun tutması eleştirilmiştir. Ancak rivayetleri mübalağadan uzak olup tarihin akışıyla uygunluk arz etmekte ve güvenilir kaynaklarla da örtüşmektedir. Buna ek olarak gereksiz kelime oyunları ve süslemeler eserde yer almaz.¹¹ Ancak bunun gibi eleştirilerin Taberî'nin yaşadığı dönemde tarih yazıcılığında sık rastlanan durumlar olduğu ifade edilmelidir. Nitekim İbn Haldun'a kadar gerçek anlamda tenkit yapan bir tarihçi ya da müellif görülmemektedir. Taberî, zamanının usullerine uygun olarak eseri kaleme almıştır. Onun eseri İslâm âleminde başlangıçtan IV. yüzyıla kadar tarih anlayışında varılan noktanın en iyi göstergesidir ve her türlü tenkite rağmen asırlar boyu tarihçilerin ilk kaynaklardan biri olmuştur.¹²

Taberî'nin tarihinde Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de ortaya çıkan hemen her siyasî hadise hakkında bilgi bulunabilmektedir. Bundan dolayı hemen her konuda Taberî'ye müracaat edilmiştir. Bilhassa Harun Reşid'in halifeliği döneminde (170-193/786-809) ortaya çıkan gelişmeler ve Me'mun'un Horasan'daki faaliyetleri (193-202/808-818) hakkında Taberî'ye çok atıf yapılmıştır. Nitekim müellifin uzun uzun aktardığı diyaloglar ve kayda geçirdiği hikâyeler, Me'mun'un Horasan valiliği döneminde oluşan siyasi ortamı yansıtan çok önemli detaylar barındırır. Me'mun'un Mâverâünnehir siyasetini ve yürüttüğü çalışmaları bu hikâyelerin arasında gizlenmiş detaylardan çıkarabiliyoruz. Bu yönüyle Taberî, çalışmamızda özel bir yere sahiptir.

⁹ Mustafa Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 35.

¹⁰ Hasan Kurt, "Taberî'nin Tarih Anlayışı", *İslamî İlimler Dergisi*, Y. 3, S. 2, Ankara 2008, s. 90-92.

¹¹ Günaltay, 41-42; V.V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 5; Osman Aydın, *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi (93-389/711-999)*, İstanbul 2011, s. 24.

¹² Kurt, "Taberî", 89.

Genel tarih kaynaklarından *Ebu'l-Hasen İzzeddin Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esir*'in (555-630/1160-1233) *el-Kâmil fi't-Târih*¹³ adlı eseri Taberî'den daha kapsamlı ve güvenilir bir kaynaktır. Bu eser yaratılıştan 628/1230 yılına kadar ortaya çıkan siyasi tarih olaylarını kronolojik sıra izleyerek ele alır.¹⁴ Taberî'nin tarihi örnek alınarak hazırlanmıştır ve başlangıçta Taberî'yi tekrarlar. Taberî'nin bitirdiği noktada İbnü'l-Esir'in râvilerden topladığı rivayetler ve yazılı kaynaklardan edindiği bilgiler devreye girer. Abbasîlerin ilk dönemine dair kaydettiği bilgiler Taberî'nin tekrarıdır, ancak Taberî'yi tamamlayıcı niteliktedir. Nitekim İbnü'l-Esir, elindeki materyallerini Taberî'den daha titiz bir şekilde kullanmış, Taberî'den daha detaylı bilgiler vermiştir. Buna ek olarak Taberî'nin hiç bahsetmediği bazı hadiseler İbnü'l-Esir'in eserinde yer almaktadır. Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de ortaya çıkan her türlü siyasi gelişme hakkında el-Kâmil'de bilgi bulunabilmektedir.¹⁵

Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân*¹⁶ adlı eseri İslâm tarihinin ilk üç asrı için önemli bir kaynaktır. Nitekim eserin müellifi III. asra büyük oranda tanıklık etmiş; Abbasî halifeleri Me'mun, Mu'tasım, Mütevekkil, Vâsıl, Mustain ve Mu'tezz dönemlerine üst düzey devlet yöneticileriyle yakın ilişki kurabilmiştir. Devrinin siyasi ve askeri hadiseleri hakkında ilk elden bilgi edinebilen Belâzurî, buna ek olarak ilmî seyahatlerinde râvilerden duyduğu rivayetleri ve yazılı kaynaklardan topladığı bilgileri eserinde kullanmıştır. Abbasî hanedanına sempatiyle yaklaşan Belâzurî, eserinde verdiği bilgileri belgelere dayandırmaya özen göstermiş ve okuduklarıyla duyduklarını karşılaştırarak üstün bir eser kaleme almıştır.¹⁷ Eserde Mâverâünnehir'deki İslâm fetihleri Horasan başlığı altında ele alınmıştır. Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'e yapılan askeri harekâtlar, Abbasî halifelerinin yerel hükümdarlarla ilişkileri, Mâverâünnehir'de İslâm'ın yayılması ve Türklerin Abbasî ordusuna celbedilmesi gibi konularda bu eserden çokça istifade edilmiştir.

Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî'nin (ö.348/959) *Târihu Buhârâ* veya *Ahbâru Buhârâ*¹⁸ adlı eseri Mâverâünnehir tarihi için çok önemli bir kaynaktır.

¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, C. III-VII, çev. Heyet, İstanbul 1985.

¹⁴ İsmail Durmuş, "İbnü'l-Esir", DİA, İstanbul 2000, C. XXI, s. 30-32; Günaltay, 154-162.

¹⁵ Kemal Sandıkçı, "İbnü'l-Esir Kardeşler", Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 6, Samsun 1992, s. 71-72.

¹⁶ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

¹⁷ Günaltay, 32-33.

¹⁸ Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *The History of Bukhara*, ing. trc. Richard Nelson Frye, Cambridge 1954.

Buhara şehrinin tarihini konu alan eser, sair şehir tarihlerine kıyasla çok kapsamlı ve düzenli bilgiler verir. Bu eser; şehir tarihi olarak Buhara'nın mimarisi, su kanalları, coğrafyası, kasabaları, eski zamanlardan itibaren tarihi seyri gibi konular hakkında kıymetli bilgi vermektedir. Bu bilgilerin sıhhati arkeolojik kazılarla doğrulanmıştır. Buna ek olarak müellif, çağının yazılı kaynaklarından da istifade etmiş ve eserinde verdiği bilgilerin kaynaklarını zikretmiştir. Eserde Buhara'nın siyasi tarihi ile ilgili Taberî'de bulunmayan bilgilere Nerşahî'de rastlanmaktadır.¹⁹ Abbasîler döneminde Mâverâünnehir'de meydana gelen siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelerin çoğuna Buhara şehri bir şekilde katılmıştır. Bu nedenle Nerşahî'nin Târihü Buhârâ'sı Abbasîler zamanında Mâverâünnehir tarihine dair kıymetli bilgiler barındırmaktadır.

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de patlak veren gulât isyanlarla ilgili olarak mezhep kaynaklarında bilgi bulunmaktadır. Bu kaynaklar İslâm mezhepleri hakkında bilgi verirken ayrı bir kategoride gulât fırkalarının inanç esasları ve sebep oldukları siyasi hadiselerden bahsetmişlerdir. Mâverâünnehir'de etkili olan Mukanna isyanı ve bu hareketin düşünceleriyle ilgili olarak mezhepler tarihine dair kaynaklar kullanılmıştır. Bizim istifade ettiğimiz mezhep tarihi kaynakları arasında üç tanesi önemlidir: *Ebu'l-Hasan el-Eşarî*'nin (ö.324/936) *Makalâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfî'l-Musallin*,²⁰ *Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdadî*'nin (ö. 429/137) *el-Fark beyne'l-Fırak*²¹ ve *Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehrîstânî*'nin (ö. 547/1153) *el-Milel ve'n-Nihâl*.²² Bu eserler Mâverâünnehir'de faaliyet gösteren gulât topluluklar ve bunların çıkardığı isyanlar hakkında yeterli malzemeyi sağlamıştır.

Ahmed b. Muhammed ibn Hallikan'ın (607-680/1211-1282) *Vefayâtü'l-A'yan ve Enbau Ebnâi'z-Zaman*²³ isimli biyografi ansiklopedisi İslam dünyasında yetişen büyüklerin hayatı ve eserlerinden söz eden kapsamlı eserdir. Sahabeden komutanlara, halifelerden devlet adamlarına kadar tarihe geçmiş 800 kişinin biyografisini alfabetik sırasıyla ele alır. Bunlar arasında Abbasîlerin ilk döneminde yaşamış devlet adamları

¹⁹ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara 1998, s. 22-23.

²⁰ Ebu'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak el-Eşarî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç, İstanbul 2005.

²¹ Ebu Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temimî el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar: el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. E. Ruhi Fıçlalı, Ankara 1991.

²² Ebu'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehrîstânî, *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, İstanbul 2008.

²³ Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, C. I-IV, ing. trc. Baron Mac-Guckin de Slane, Beyrut 1970.

ve isyan liderlerinin biyografileri de yer alır.²⁴ İbn Hallikan'ın haricinde *Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebi Yakub İbnü'n-Nedim*'in (ö.385/995) *Kitabü'l-Fihrist*²⁵ adlı biyografik eserinden de faydalanılmıştır. Kitap istinsah ve ticaretiyle uğraşan İbnü'n-Nedim, mesleği gereği devrin ilim ve kültür çevreleriyle ilişki kurmuş; bu sayede pek çok müellif, eser ve şahıs tanımıştır.²⁶ Kaynakların fazla ilgilenmediği İshak isyanı hakkında İbnü'n-Nedim'in eserinde bilgi bulunmaktadır.

Ünlü coğrafya bilgini *Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî*'nin (ö. 390/1000) *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*²⁷ adlı coğrafya eseri Mukaddesî'nin muhtelif İslâm beldelerine düzenlediği seyahatlere ilişkin coğrafi ve kültürel mülahazalarını aktardığı önemli bir kaynaktır. Mukaddesî'nin seyahat ettiği ve konu aldığı ülkelerin biri de Mâverâünnehir'dir. Eserde Maveraünnehir'in sınırları, bölgeleri, demografik, topografik, ekonomik ve jeolojik özellikleri; örf ve adetleri, ağırlık ölçüleri, paraları ve çeşitli yönleri hakkında detaylı ve doyurucu bilgiler verilmektedir. Mukaddesî'nin eserinde aktardığı bilgiler gözlemlerinden ve yazılı kaynaklardan edindiği bilgilerden oluşur.²⁸ Maveraünnehir'in sosyo-ekonomik yapısıyla ilgili bu eser kullanılmıştır.

*Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*²⁹ adlı müellifi bilinmeyen coğrafya eseri Ebu'l-Fazl Gulpâyâgânî tarafından Uluğ Bey'in kayıp bir kitabını ararken tesadüfen bulunmuştur. Bu eser, 1930 yılında V. Minorsky tarafından İngilizce'ye tercüme edilerek bilim dünyasına kazandırılmıştır. Bazı İslâm ülkelerinden bahseden eser düşük hacimli olmasına rağmen Mâverâünnehir'in sosyal ve ekonomik yönleri hakkında kıymetli bilgiler içermektedir.

İbn Vâzih Ahmed b. İshak el-Yakubî'nin (ö. 295/905) *Kitâbü'l-Büldân*'i³⁰ ve *Ubeydullah b. Abdullah ibn Hurdazbih*'in (ö.300/913) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*³¹ adlı coğrafya eserleri düşük hacimli olmalarına rağmen Mâverâünnehir'in sosyal, ictimâî,

²⁴ Günaltay, 190-191.

²⁵ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, *The Fihrist of al-Nadim*, C. I-II, ing. trc. Bayard Dodge, New York 1970.

²⁶ Günaltay, 106.

²⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Mukaddesî, *Ahsanü't-Taqasim fî Ma'rifat al-Aqalim*, ed. Fuad Sezgin, ing. trc. G.S.A. Ranking, Frankfurt am Main, 1989.

²⁸ Mehmet Emin Maşalı, "Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm'indeki Bilgiler Işığında Kur'an Kıraatlarına İlişkin Tespitler", Uludağ ÜİFD, C. XV, S. 2, Bursa 2006, s. 183-186.

²⁹ Anonim, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, yay. Viladimir Minorsky, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul 2008.

³⁰ Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2003.

³¹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.

iktisadi ve kültürel yapısıyla alakâlı kıymetli bilgiler içermektedir. Mâverâünnehir'in yol güzergâhları, mahalli hükümdarları ve vergileri hususunda bu eserlerden istifade edilmiştir. Coğrafya, toplum yapısı ve iktisadî hayata dair bilgiler ise kısıtlı olmasına rağmen önem arz eder ve diğer coğrafyacıları tamamlayıcı niteliktedir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında çağdaş müelliflerin konuyla ilgili eserlerinden de faydalanılmıştır. Mâverâünnehir'in de bağlı olduğu Horasan'ın tarihini konu alan iki önemli çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki İran tarihi üzerine çok sayıda yayın yapmış olan *Elton L. Daniel*'in *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule: 747-820*³² adlı eseridir. Horasan'ın siyasî ve sosyal tarihini Abbasî ihtilalinden başlayarak Me'mun dönemine kadar konu edinen eserde siyasi hadiseler bilhassa Horasan'ın toplumsal yapısı, dini durumu ve Abbasîlerin Horasan politikası üzerine yoğunlaşarak incelenir. Bir diğer Horasan tarihi ise *Recep Uslu*'nun *H.I-II. Yüzyillarda Horasan Tarihi*³³ adlı doktora tezidir. Bu eser Horasan tarihini ilk fetih yıllarından Tahirîler hanedanına kadar çok yönlü olarak ele almaktadır. Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir, Horasan eyaletinin bir parçası olduğu için bu eserler Mâverâünnehir tarihini de konu edilmektedir.

Mâverâünnehir tarihi ve coğrafyasıyla ilgili olarak *V.V. Barthold*'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*³⁴ isimli eseri önemlidir. Müellif, Türkistan tarihini farklı dillerde yazılı kaynaklara ve çeşitli arkeolojik materyallere dayanarak geniş kapsamlı bir şekilde ele alır. XII. yüzyıla kadar Mâverâünnehir'in coğrafi özellikleri, siyasi tarihi, ekonomik yapısı vd. eserde konu edilir. Bu çalışmada Barthold'un eserinden bilhassa Mâverâünnehir coğrafyası ile ilgili verdiği bilgilerden mümkün mertebe istifade edilmiştir. *Guy Le Strange*'nin İslâm coğrafyacılarının eserlerine dayanarak hazırladığı *The Lands of The Eastern Caliphate*³⁵ isimli coğrafya kitabından da yeri geldikçe yararlanılmıştır. Bu kitabın bir bölümü Mâverâünnehir coğrafyasını ele almaktadır.

İslâmî dönemde Mâverâünnehir'de cereyan eden siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin büyük bölümü Buhara ve Semerkant şehirlerini içine alan Soğd

³² Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule: 747-820*, Chicago, 1979.

³³ Recep Uslu, *H. I-II. Yüzyillarda Horasan Tarihi*, (Doktora Tezi), Uludağ ÜSBE, İstanbul 1997.

³⁴ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

³⁵ Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, XVII, ed. Fuat Sezgin, (Islamic Geography; 85), Frankfurt am Main 1993.

bölgesinde ortaya çıkmıştır. Esasında Mâverâünnehir'in tarihi Buhara ve Semerkant tarihidir. Her iki şehrin tarihi ile ilgili olarak müstakil çalışmalar yapılmıştır. *Hasan Kurt*'un *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci: Buhara Örneği*³⁶ adlı çalışması Buhara tarihini konu edinir. *Osman Aydın*'ın *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*³⁷ adlı doktora tezi ise Semerkant tarihini inceler. Her iki eser de konu edindikleri şehrin tarihini çok yönlü şekilde incelemektedir.

Aydın Usta'nın *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni (942-1005)*,³⁸ adlı eseri Samanîler zamanında Mâverâünnehir tarihini konu alır. Biz bu eserden daha çok coğrafya ile ilgili olarak yararlandık. Talas Savaşı ve mahalli hükümdarlar konusunda ise *Edouard Chavannes*'in doktora tezi olarak hazırladığı *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*³⁹ adlı eserinde çok kıymetli bilgilere rastladık. *Zekeriya Kitapçı*'nın *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*,⁴⁰ isimli eseri ise çokça müracaat edilen bir çalışma olmuştur. İslâmî dönem Mâverâünnehir tarihini konu edinen ve İslâmiyet'in yayılışını detaylı şekilde inceleyen eseri, müellifin *Türk Boyları Arasında İslâm Hidayet Fırtınası*⁴¹ isimli çalışmaları tamamlamaktadır.

3. Mâverâünnehir Bölgesinin Sınırları ve Yer Adları

İslâm fetihlerinden sonra tanımlanmış bir coğrafya olan Mâverâünnehir'in idari ve coğrafi sınırları net bir şekilde çizilememektedir. Hudûdü'l-âlem Mâverâünnehir'i doğuda Tibet, güneyde Horasan, batıda Oğuz ve kuzeyde Karluk ülkesiyle çevrilmiş olarak tanımlar.⁴² Yakubî; Toharistan, Soğd, Şaş, Fergana bölgesini Mâverâünnehir'e dâhil etmiştir.⁴³ Mukaddesî doğudan Seyhun nehri havzasındaki Fergana vadisinden başlayarak Ceyhun sahiline kadar tüm araziye ve nehrin Aral gölüne döküldüğü yerde bulunan Harezmi deltasını Mâverâünnehir olarak ele almıştır.⁴⁴ İstahrî ve İbn Havkal, detaylı bir tarifile Mâverâünnehir'in sınırlarından “doğusunda Hind arazisi; batısında

³⁶ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara 1998.

³⁷ Osman Aydın, *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi (93-389/711-999)*, (Doktora Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 2001.

³⁸ Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Samaniler Devleti 874-1005)*, İstanbul 2007.

³⁹ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, İstanbul 2007.

⁴⁰ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler: Talas Nazariyesinin Çöküşü*, Konya 1998.

⁴¹ Kitapçı, Zekeriya, *Türk Boyları Arasında İslâm Hidayet Fırtınası*, Konya 2005.

⁴² *Hudûdü'l-Âlem*, 67.

⁴³ Yakubî, 74.

⁴⁴ Mukaddesî, 243-259.

Taraz'dan itibaren batıya doğru Harezmi gölüne kadar uzanan çizgi üstünde Oğuzlar ve Karluklar; kuzeyinde Fergana'nın doğusundan Taraz'a kadar Karluk Türkleri ve güneyinde Bedeşan'dan Aral Gölü'ne kadar Ceyhun nehri” şeklinde bahsederler.⁴⁵ Ebu'l-Fida ise Mâverâünnehir'i Ceyhun nehri havzasından ibaret saymıştır.⁴⁶

Müslüman coğrafyacıların Mâverâünnehir'e yaklaşımı belli noktalarda ortaklık göstermektedir. Her şeyden önce burası coğrafi açıdan tam bir bütünlük göstermesine rağmen Türk boylarının yurdu Türkistan'a dâhil düşünülmemiş,⁴⁷ şehirleşmenin sona erdiği Oğuz ve Karluk yurtlarıyla sınırlanmıştır. İkinci olarak Mâverâünnehir, genel bir tarifile Ceyhun nehrinin kuzeyinde ve doğusunda kalan İslâm ülkeleri olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı Müslüman coğrafyacılar, İslâm sınırlarının doğu yönünde alabildiğine yayıldığı IX-XI. yüzyıllarda çok geniş bir sahadan Mâverâünnehir olarak bahsetmişlerdir. Çağdaş araştırmacılar arasında Mâverâünnehir bölgesiyle ilgili genel kabul ise “*Ceyhun nehrinin kuzeyinde ve doğusundaki İslâm egemenliğinde bulunan yerler*” şeklinde oluşmuştur.⁴⁸ Genel bir yaklaşımla Ceyhun ve Seyhun nehri havzası ve iki nehrin arasında kalan ülkeler Mâverâünnehir coğrafyası olarak kabul edilebilir. Bunun yanında İslâm öncesi dönemde Mâverâünnehir'de siyasi ve coğrafi sebeplerle birbirinden ayrılmış Soğd, Fergana, Uşrusana gibi bölge isimleri kullanılmıştır. Çin kaynaklarında da zikredilen bölge isimlerinin Abbasîler döneminde de yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Mâverâünnehir'e dâhil edilen coğrafi bölgeler ve bunların hangi tarihlerde Abbasî idaresine girdiğini tespit ederek Abbasîler çağında nehrin ötesindeki İslâm ülkelerini tespit edebiliriz.

Soğd bölgesi; batıda Ceyhun nehri, kuzeyde Kızılıkum çölü, güneyde Buttam dağları⁴⁹ arasında Soğd (Zereşan) ve Kaşkaderya nehirlerinin suladığı bereketli topraklardır.⁵⁰ Soğd arazisi günümüzde Özbekistan'ın Buhara, Navoy, Kaşkaderya,

⁴⁵ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 207.

⁴⁶ Kitapçı, *Orta Asya*, 72.

⁴⁷ Barthold, *Türkistan*, 69.

⁴⁸ Le Strange, 433 vd; Barthold, *Türkistan*, 67 vd; Özgüdenli, 177.

⁴⁹ Buttam, Amüderya ve Sirderya nehrinin yukarı mecralarındaki dağlık bölgeyi ifade eder. Bknz. *Hududü'l-Âlem*, 71; Barthold, *Türkistan*, 86. Günümüzde Tien-şan/Tanrı dağlarının güneybatı uzantısıdır ve batı kısmı Hisar, doğu kısmı Alay dağları olarak anılmaktadır.

⁵⁰ Soğd bölgesi İslâm öncesi dönem için daha geniş bir alanı ifade ediyordu. İslâm öncesi dönemde Soğd, doğu-batı istikametinde Ceyhun ve Seyhun nehri arasında kalan saha idi. Kuzeyi Kızılıkum çölü, güneyi ise Hisar dağlarıyla sınırlıydı. Detaylı bilgi için bknz. Mariko Namba Walter, “*Sogdians and Buddhism*”, *Sino-Platonic Papers*, , S. 174, Philadelphia 2006, s. 3-4. Bununla beraber Çinli seyyahlar doğuda Issık Göl'den (Sûyab – bugün Kırgızistan'ın Tokmak şehri) Amüderya'ya kadar

Semerkand vilayetleridir. Coğrafi açıdan bütünlük göstermesine rağmen Semerkant arazisinin doğusu Uşrusana'dır. Soğd şehirleri *Buhara, Semerkant, Kiş* (Şehrisebz), *Nesef* (Karşı) idi.⁵¹ Soğd, Mâverâünnehir'de İslâm egemenliğinin en erken kurulduğu ve güçlü olduğu bölgeydi.

Uşrusana; Semerkant'tan Fergana vadisinin girişindeki Hucend'e kadar uzanan bölgeydi. Uşrusana'nın güneyinde Buttam (Hisar) dağları, kuzeyinde Şaş bölgesine kadar ıssız bozkır bulunuyordu.⁵² Uşrusana arazisi günümüzde Özbekistan'ın Cizek ve Sîrderya illeri ve Tacikistan'ın Suğd eyaletinin kuzeyidir. Uşrusana'nın merkezi *Buncikes/Bumickes*⁵³ şehriydi ve *Zamin* (Özbekistan-Zomin) doğuya giden ana yolun ikiye ayrıldığı noktada bulunuyordu.⁵⁴ Uşrusana, şehirleşmenin az geliştiği, bozkırın yaygın olduğu bir bölgeydi. Mahalli hükümdarlar tarafından idare edilen Uşrusana, Me'mun'un döneminde (198-218/813-833) Abbasî kontrolüne alınabilmiştir.⁵⁵

Fergana bölgesi; Uşrusana'nın doğusunda; Cidgil (Narinderya), Kâsân, Urast ve Kubâ nehirlerinin suladığı Fergana vadisinde bulunan geniş bir bölgeydi.⁵⁶ Burası günümüzde Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında paylaşmaktadır. *Ahsikes* (Namangan yakınında), *Hocende* (Hucend), *Kuba* (Kuva), *Uş* (Oş), *Özkend* (Özgön) Fergana şehirleriydi.⁵⁷ Fergana, çok verimli bir tarım havzası olmasına rağmen İslâm öncesi dönemde fazla nüfuslanmamıştı. Öyle ki; Emevî fetihleri döneminde Fergana bölgesinde şehir vasfında sadece dört yerleşim birimi bulunuyordu: Kâsân, Ahsikes, Urest, Hucend.⁵⁸ Mukaddesî ise X. asırda Fergana'da kendisine kırk şehir sayıldığını belirtir.⁵⁹ Fergana hükümdarları 133/750 yılında Talas zaferinin ardından Abbasîlere tâbi olmuş, Me'mun döneminde bölgede Abbasî otoritesi tesis edilmiştir.

uzanan ve Soğd dili ve kültürünün baskın olduğu daha geniş bir sahayı Soğdia olarak tanıtmışlardır. Bknz. Nazmiye Togan, "*Peygamber'in Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları*", İTED, C. IV, S. 1-2, İstanbul 1964, s. 33. Oysa İslâmî dönemle birlikte Soğdia gittikçe daralmış, hatta X. yüzyılda sadece Semerkant ve çevresinden ibaret sayılmıştır. Bknz. Şeşen, 226.

⁵¹ Le Strange, 460-471.

⁵² Şeşen, 234.

⁵³ Buncikes Moğol saldırıları sonucunda yıkılmış ve terk edilmiştir. Barthold, 1894 yılında keşfettiği Tacikistan'da Ura-tube şehrinin 16 mil güneyinde bulunan Şehristan harabelerinin Buncikes şehrinin kalıntıları olduğu kanaatindedir. Bknz. Barthold, *Türkistan*, 180-181.

⁵⁴ Mukaddesî, 247; *Hududü'l-Âlem*, 71.

⁵⁵ Belâzurî, 626-627.

⁵⁶ Le Strange, 476.

⁵⁷ Şeşen, 239-240; Akyürek, *Fergana*, 16.

⁵⁸ Gülnisa Aynakulieva, "*Fergana'da Yerleşim Yerleri*", *Türkler*, C. V, Ankara 2002, s. 377.

⁵⁹ Mukaddesî, 242-244.

İlâk ve *Şaş* bölgeleri; Fergana vadisinin kuzeybatısında, Seyhun nehrinin doğu yakasındaydı. Coğrafi açıdan bütünlük oluşturan bu bölge günümüzde Özbekistan'ın Taşkent eyaletidir. İslâmî dönemde Şaş'ın merkezi *Bunkes/Bikes* (Eski Taşkent) ve İlâk'ın merkezi *Tünkes/Nûkes* şehriydi. İslâm öncesi dönemde bu bölgede şehirleşme zayıf kalmıştır. Abbasîler zamanında ise İlâk ve Şaş bölgesi fazla ön plana çıkmamış ve gelişmemiştir. Ancak Samanîler döneminde İlâk ve Şaş bölgesinin nüfuslandığı ve Türklerle meskûn çok sayıda şehir kurulduğu görülmektedir.⁶⁰

Harezmi, Ceyhun nehrinin Aral gölüne döküldüğü delta üzerinde bulunuyordu. Harezmi, üç yönden çöllerle çevrilen, nehrin her iki yakasında da toprakları olan ayrı bir bölgeydi. Ancak İslâm coğrafyacıları Harezmi'yi Mâverâünnehir'den saymışlardır. Harezmi'nin iki merkezi vardı: Doğu tarafında Kâs, batı tarafında *Ürgenç*.⁶¹ Harezmi, X. yüzyılda bile Şah unvanlı mahalli hanedanlar tarafından yönetiliyordu: Doğuda Afrigoğulları, batıda Me'munoğulları.⁶² Bu bölge, Emevî saldırılarına maruz kalmış olmasına rağmen su kanallarının sağladığı koruma sayesinde Abbasîler zamanında dahi özerkliğini sürdürmüştür.⁶³ Harezmi bölgesi, günümüzde Türkmenistan Daşoğuz vilayeti ve Özbekistan'ın Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti sınırlarındadır.

Saganiyan/Çağaniyan; Soğd'un güneyinde; Çağanrûd (Karatağ), Surhanderya ve Kuvaziyan (Kafirren) nehirlerinin suladığı verimli tarım havzasıydı. Bu bölge günümüzde Özbekistan'ın Surhanderya ili ve Tacikistan'ın Hatlon eyaletidir. Hisar dağları Saganiyan'ı kuzeyde Soğd'dan ayırıyordu ve ikisi arasında ulaşım meşhur *Demir Kapı (Bâbü'l-Hadid)* geçitlerinden sağlanıyordu. Bölgenin merkezi *Saganiyan* (Sariosiyo) şehriydi.⁶⁴ Mâverâünnehir'in gelişmiş şehirlerinden *Tirmiz*, Saganiyan'da bulunuyordu ancak özel bir konuma sahipti. Saganiyan'da Abbasî otoritesi, Tirmiz hariç, Harun Reşid döneminde (179/795) kurulmuştur. Bu tarihten sonra Saganiyan havalisinde İslâmiyet ve sünîlik hızla yayılmıştır.⁶⁵

Ceyhun nehrinin kaynağına yakın olan *Huttâl* ve *Vahş* bölgeleri, coğrafyacılar tarafından Mâverâünnehir'e dâhil edilse de, dinî-kültürel açıdan Belh ve Horasan'a

⁶⁰ *Hududü'l-Âlem*, 73-74; Le Strange, 480-483.

⁶¹ Harezmi; Mâverâünnehir'den ayrı bir iklim olarak görülmesine rağmen coğrafyacılar Harezmi'yi Mâverâünnehir'e dâhil etmişlerdir. Bknz. Şeşen, 217; Mukaddesî, 253-255.

⁶² Yürekli, 37-38.

⁶³ Abdülkerim Özyayın, "*Harizm*", DİA, İstanbul 1997, C. XVI, s. 218.

⁶⁴ Mukaddesî, 252; Le Strange, 440-441.

⁶⁵ C. Edmund Bosworth, "*Çağaniyan*", Encyclopaedia Iranica, vol. IV, London 1990, s. 614-615.

yakın olmuştur. Bu bölge Ceyhun nehrinin kaynakları Harbab ve Vahşab nehirleri arasındaydı. Vahş nehri Sagoniyan-Huttâl arazisini birbirinden ayırıyordu. Huttâl'in merkezi *Hulbuk* (Chorbog) şehriydi. Daha güneyde ise *Bedehşan* ve *Vâhân* bölgesi bulunuyordu. Bunlar Tacikistan'ın Hatlon ve Gorno-Badahşan eyaletidir. Bedehşan ve Vâhân, Moğol istilasına kadar muhtariyetlerini korumuştur. Bu bölgeler X. asırda dahi küfr beldeleridir.⁶⁶ Mâverâünnehir'in güneyindeki bu bölgeler dağlıktı. Vâhîler gibi yerli kabileler ve putperest yerel dinler görülüyordu. Bölgede Budist Tibetliler etkin durumdaydı. Vahşi insanlar olarak nitelenen yerli kabileler ve Türk toplulukları Mâverâünnehir-Hindistan ticareti için tehlike oluşturuyordu. İslâm coğrafyacıları bu kabileleri profesyonel hırsız ve köle tacirleri olarak tanımlamışlardır.⁶⁷

4. Abbasîlerin Emevîlerden Devraldığı Mâverâünnehir:

Mâverâünnehir'in İslâm öncesi siyasi tarihini göç ve istilalar temsil etmektedir. M.Ö. II. bin yılda Arî kavimlerin göç ve iskânına sahne olan Mâverâünnehir, M.Ö. IV. yüzyılda *Pers* devletine bağlanmıştır. Büyük İskender istilasından sonra *Baktriya* krallığı Mâverâünnehir'de hüküm sürer. M.Ö. II. yüzyılın başlarından itibaren *Yüeci*, *K'anglılar*, *Avarlar* gibi Orta Asyalı kavimlerin göçleri Mâverâünnehir'in çehresini değiştirmiş ve M.S. V. yüzyıla kadar süren *Kuşan* hâkimiyeti başlamıştır. M.S. VI. yüzyılın ortalarına kadar *Eftalitler*(Akhunlar), 565 yılından sonra ise *Göktürk* Devleti Mâverâünnehir hâkimidir.⁶⁸ İslâm fetihleri arefesinde ise bölgede güçlü devletlerin himayesi altında sınırlı bir alanda hüküm süren yerel hükümdarlar görülmektedir.⁶⁹ Göktürk egemenliğinin zayıfladığı bir dönemde fetihlere başlayan Emevîler, bu yerel hükümdarlarla karşılaşmış ve savaşmışlardır.

Müslümanlar, her ne kadar Halife Ömer döneminde Ceyhun sahillerine ulaşmış olsalar da;⁷⁰ nehrin ötesindeki İslâm fetihlerini Emevîler yürütmüştür. 54/673 yılında başlayan Mâverâünnehir saldırıları 86/705-6 yılında Kuteybe b. Müslim el-Bahilî'nin Horasan valiliğini üstlenmesine kadar devam eder.⁷¹ Genellikle belirlenen bir hedefin

⁶⁶ Şeşen, 215; Barthold, *Türkistan*, 72-74.

⁶⁷ *Hududü'l-Âlem*, 76-77; Şeşen, 207, 215-216; Yakubî, 72.

⁶⁸ Kitapçı, *Orta Asya*, 78-82; Özgüdenli, 178.

⁶⁹ Hamilton A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, çev. M. Hakkı, İstanbul 1930, s. 19-25.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, III, 39-40.

⁷¹ Mâverâünnehir'e düzenlenen ilk Emevî akınları hakkında bilgi için bkz. Belâzurî, 596-628. Ayrıca bkz. Hakan Bozburun, *Süfyani-Emevi Halifelerinin Fetih Siyasetleri ve Sonuçları*, (BYLT), Selçuk

ani saldırılarla vurulması taktiğiyle yürütülen ve mağlup edilen hükümdarlarla vergi anlaşmaları yapılarak sonlandırılan askeri harekâtlar, Emevîler idarecileri tarafından önemli bir gelir kaynağı ve Horasan valilerinin öncelikli vazifesi kabul edilmiştir.⁷² Ancak Mâverâünnehir'in fethiyle ilgili olarak etkili sonuçlar doğurmamıştır.

Kuteybe b. Müslim'in (86-96/705-715) Mâverâünnehir harekâtları tartışmasız fetihtir. Seleflerinin yöntemlerini terk eden Kuteybe b. Müslim, son derece kararlı ve planlı bir politika izleyerek mahalli hükümdarları bir bir mağlup etmiş ve İpek Yolu güzergâhında ilerleyerek ordusunu Çin sınırına kadar götürmüştür. Siyasi egemenliği kalıcı hale getirebilmek adına fethedilen yerlere Arap muhacirler ve idareciler iskân eden Kuteybe b. Müslim, Mâverâünnehir'de İslâmiyet'in yayılışına yönelik ilk ciddi adımları atmıştır. Onun döneminde yerel hükümdarlara boyun eğdirilmiş ve bölgede Müslüman Mâverâünnehir toplumun ilk nüveleri teşekkül etmiştir.⁷³

Kuteybe b. Müslim döneminde Mâverâünnehir'de inisiyatifi elinde bulunduran Emevîler, Kuteybe sonrasında üstünlüğü koruyamamış ve yeni bir gelişme bölgenin Türkler ve Emevî ordularının savaş alanı haline gelmesine neden olmuştur. Sulu Han liderliğinde güçlenen Türkişler, Mâverâünnehir'e saldırmaya başlarken; hükümdarlar istiklal teşebbüsünde bulunmuşlardır. Emevîler Türkişlere karşı başarılı bir mücadele yürütmüş,⁷⁴ fakat kazanılan askeri zaferler siyasi egemenlik açısından etkili sonuçlar vermemiştir. Emevî otoritesinin hissedildiği yerlerde ise uzun soluklu isyanlar patlak vermiştir. Yerli hükümdarlar ise Arap istilasını püskürtme temennisiyle Çin sarayına

ÜSBE, Konya 2006; Yunus Akyürek, "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi", Uludağ ÜFD, C. XXII, S. 1, Bursa 2013, s. 85-115.

⁷² Gerlof van Vloten, *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti: Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Memed S. Hatiboğlu, Ankara 1986, s. 21. Bu dönemde yürütülen askeri harekâtları konu alan rivayetlerde genellikle savaşların şiddeti, elde edilen ganimetlerin büyüklüğü ve alınan esirlerin çokluğu özel olarak vurgulanır. Yine bu dönemde Horasan'a atanan valilerin Merv'e gelir gelmez Mâverâünnehir'e saldırı hazırlıklarına başladığı ve yeteri kadar ganimet elde ettikten sonra geri döndüğü göze çarpmaktadır. Bu konuda Said b. Osman b. Affan ilginç bir örnek teşkil eder. Rivayete göre; Said b. Osman b. Affan, dönemin Emevî halifesi Muaviye b. Ebu Sufyan'a gelerek babasının ona yaptığı yardımları hatırlattı ve Horasan valisi olmak istediğini belirtti. Muaviye, babasının hatrına Said b. Osman'ı Horasan valisi tayin etti (56/675-76). Horasan'a gelir gelmez Buhara ve Semerkant üzerine sefer düzenleyen Said b. Osman, mahalli hükümdarlar ve Türklerle bir süre savaştıktan sonra bol miktarda ganimet ve esir elde etti ve seferin ardından Horasan valiliğinden ayrılarak Medine'ye geri döndü. Bknz. İbnü'l-Esir, IV, 496.

⁷³ Kuteybe b. Müslim'in fetihleri ve Mâverâünnehir siyaseti hakkında bknz. Ahmet Baltacı, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, (BYLT), Selçuk ÜSBE, Konya 1995; Muhammet Aslan, *Kuteybe b. Müslim ve Zamanı*, (BYLT), Erciyes ÜSBE, Kayseri 1986; A. Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zabtu (H. 93-94 = M. 712)", AÜDTCFD, C. VI, S. 5, Ankara 1948, s. 385-430.

⁷⁴ Emevî-Türkiş savaşları ve ilişkiler hakkında bknz. Hüseyin Salman, *Türkişler*, Ankara 1998.

mektuplar yazmaya ve Müslümanlara karşı İmparatoru kışkırtmaya başlamışlardır.⁷⁵ Mâverâünnehir’de tam manasıyla bir İslâm egemenliğinin söz konusu olmadığı bu durum, Abbasîlerin 133/751 yılında Talas meydanında Çin’e karşı kazandığı büyük zafere kadar devam eder.

Abbasîlerin iktidara geldiği yıllarda (8. yy’ın ikinci yarısı) Mâverâünnehir’de yeni bir siyasi konjonktür oluşmuştur. Emevîler dönemindeki yoğun çatışmalarından sonra mahalli hükümdarların direniş gücü tükenmiş, siyasi birliği kaybeden Türklerin Mâverâünnehir’e müdahale etkinliği azalmıştır. Çin ordularının muhtemel istilasına ise Talas meydanında Abbasî kuvvetleri tarafından önlenmiştir. Oysa Abbasîlerin idaresi altında müslümanların büyük bir güç oluşturmaya devam ettiği görülür. Bu durumda Mâverâünnehir hükümdarları için Abbasî otoritesine boyun eğmekten başka seçenek kalmamıştır. Talas zaferinden sonra Mâverâünnehir hükümdarlarıyla Bağdat Halifesi arasında gidip gelen elçi heyetleri ve yapılan vergi anlaşmaları bu yeni konjonktürün sonucudur.⁷⁶ Bu koşullar altında Abbasîler, Mâverâünnehir bölgesine Emevî tarzında ya da fetih amaçlı olarak askeri seferler düzenlemeyi durdurmuş ve yerel idarecileri kontrol altında tutmaya yönelmiştir. Mâverâünnehir’in mukadderatını değiştiren ve burayı gerçek anlamda bir İslâm ülkesi haline getiren ise Abbasî hükümdarı Me’mun (198-218/813-833)’dur. Samanîler yönetiminin temellerini atarak Me’mun, bölgede istikrarla geçen yeni bir dönem başlatmıştır.⁷⁷ X. yüzyılda bölgede güçlü ve Abbasî halifelerine gönülden bağlı bir hanedanı görülür. Samanî emirlerinin idaresi altında Mâverâünnehir; siyasî, askerî, iktisadî ve kültürel kalkınmayı sağlayarak medeniyet sahasında ilerlemiştir. Türklerin İslâmiyet’i kabul sürecinde önemli bir rol oynayan Samanîler, Selçukluların Mâverâünnehir’e göç etmesine vesile olmuşlardır.

⁷⁵ Mâverâünnehir hükümdarlarının Çin sarayına yazdıkları mektuplar hakkında bkz. Chavannes, *Batı Türkleri*, 259-271.

⁷⁶ İkinci Abbasî hükümdarı Mansur zamanında Fergana İhşidi Arslan Tarhan, Bağdat’a bir elçi heyeti göndermiş ve üzerine yüklenen vergi miktarını yeniden müzakere etmeyi talep etmiştir. Bknz. Kitapçı, *Hidayet Fırtınası*, 40-41. Söz konusu vergi Talas Savaşı’ndan sonra yüklenmiş olmalıdır. Zira daha önce Fergana hükümdarları Çin’e vergi ödüyordu. Bknz. Chavannes, *Batı Türkleri*, 201-202.

⁷⁷ Gibb, *Arap Fütuhâtı*, 116.

I. BÖLÜM

BEŞERİ COĞRAFYA VE DEMOGRAFİK YAPI

Ceyhun nehrinin eski devirlerden beri İran ve Turan halkları arasında karşılıklı etki alanları için ananevî sınır rolü oynadığı kabul edilir.⁷⁸ Mâverâünnehir, bu sınırın Turan tarafında kalır ve coğrafi açıdan Türklerin yurdu Orta Asya ile tam bütünlük gösterir. Burası XI. yüzyıla kadar Türk boylarının göç ve istila sahası olmuş ve siyasi açıdan her dönemde Türklerin egemenliğini hissetmiştir. Bununla beraber İran-Turan sınırının bu tampon bölgesinde özellikle dil, din ve kültür yönünden yadsınamaz bir İran tesiri görülmektedir. Bu nedenle Müslüman coğrafyacılar Mâverâünnehir'i Türk boylarının yurdu Türkistan'a dâhil etmemişlerdir.⁷⁹

Bugün her yönden bir Türk yurdu olan Mâverâünnehir'de Abbasîler zamanında etnik köken itibariyle Türkler, Soğdlular, İranlılar, Araplar ve Harizmlilerden oluşan homojen bir halk yaşamıştır. VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan İslâm egemenliği öncesinde İran ve Hint dinleri bölgede etkili olurken; Abbasîlerle birlikte İslâmiyet baskın hale gelmiş ve sünnî İslâm algısı yerleşmiştir. Bunun yanında Abbasîlerin ilk döneminde eski gelenek ve inançları İslâm akideleriyle harmanlayan bir kesim ortaya çıkmıştır. Soğdlu tüccarlar sayesinde Mâverâünnehir her ne kadar bir tüccarlar ülkesi olarak bilinse de; bölgede ziraî üretimi temel alan köylü bir toplum yaşamıştır. İslâm öncesi feodal idare düzeni İslâmî dönemde de mevcudiyetini sürdürmüş, geniş arazi sahibi dihanlar yönetici bir sınıf olarak belirmiştir.

Bu bölüm Abbasîler döneminde Mâverâünnehir toplumunu konu edinmektedir. Buradaki temel amaç; eldeki veriler ışığında günümüzden XII asır önce yaşamış bir halkı farklı açılardan tanıtmak ve onun aydınlık bir görüntüsünü ortaya çıkarmaktır. Böylece siyasi tarih için uygun bir zemin oluşturulacaktır. Zirâ Abbasîler döneminde Mâverâünnehir'in siyasî tarihi iç isyanlarla temsil edilmektedir ve bu isyanlar toplum yapısının bir yansımasıdır. Buna ek olarak Abbasî hâkimiyeti döneminde bu bölgenin toplum yapısında görülen değişimler ve Müslüman bir topluma doğru evrilme süreci de bu kısımda vurgulanmıştır. Böylece Samanîler zamanında İslâm coğrafyacılarının övgüyle söz ettiği Mâverâünnehir toplumunun şekillenme süreci ele alınacaktır.

⁷⁸ Gibb, *Arap Fütuhâtı*, 15; Barthold, *Türkistan*, 69; Le Strange, 433.

⁷⁹ Barthold, *Türkistan*, 69.

1. Etnik Unsurlar

IX. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve X. yüzyılda yoğunlaşan Oğuz göçleri sonucunda büyük oranda Türkleşmeden⁸⁰ önce, Mâverâünnehir halkının farklı etnik kökenlere mensup insanlardan oluştuğu görülmektedir. Bölgenin etnik yelpazesinde İslâm egemenliğinden önce Mâverâünnehir’de yaşayan Soğdlular (Soğdlar), Türkler, İranlılar ve Harizmliler gibi bazı mahalli kavimler yerli halk olarak sınıflandırılabilir. İslâm fetihleri döneminde Mâverâünnehir’de iskân edilen Arap kabileleri ise ayrı bir grup olarak ele alınabilir. Bu sınıflama Ortaçağ’da etnik kökenlere yüklenen manalar ile alakâlıdır. Zirâ bu dönemde yerli halk arasında etnik bir ayrışma görülmediği gibi; etnik unsurların birbiriyle kaynaştığı göze çarpar. Bu durumda Mâverâünnehir için tek kimlik iddiasında bulunmak veya etnik grupları keskin çizgilerle ayırmak sağlıklı bir tutum olmayacaktır. Buna mukabil Arapların, İslâm öncesinden getirdikleri kabile düzeninin ve başlangıçta İslâm’ı temsil eden hâkim unsur olarak kabul edilmelerinin tesiriyle kendilerini yerlilerden, hatta diğer Arap kabilelerinden ayrı tutma eğiliminde oldukları görülmektedir.

1.1. Yerli Halk

1.1.1. Soğdlular

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir’de yerli halkı arasında Soğdlular, en dikkat çekici kavimdir. Aryan kavimlerin İranîler koluna dâhil edilen ve Hint-Avrupa dillerinden Soğdça’yı konuşan Soğdluların, M.Ö. 1200’lü yıllarda Mâverâünnehir’e yerleştikleri ve Sakalar ile karıştıkları kabul edilmektedir.⁸¹ İslâm öncesinde Ceyhun sahillerinden Türk yurtlarına uzanan ve *Soğdia* olarak tesmiye edilen bölgeye dağılan Soğdlular; dil ve kültürleriyle Orta Asya ve Mâverâünnehir’de etkili olmuşlardır.⁸² İyonyalılar gibi tarih boyunca güçlü bir siyasi birlik kuramayan ve savaşçılık eğilimi göstermeyen Soğdlular, kültürel birikimleriyle Orta Asya Türk devletlerinde bürokrat kimlikleriyle popüler olmuş;⁸³ geliştirdikleri siyasî ilişkiler doğrultusunda İpek Yolu

⁸⁰ Özgüdenli, 177.

⁸¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, Ankara 1981, s. 32; Boris I. Marşak, “*Türkler ve Soğdlular*”, *Türkler*, C. II, Ankara 2002, s. 170; Aydınlı, *Semerkant*, 441.

⁸² V.V. Barthold, “*Soğd*”, *İA*, İstanbul 1964, C. X, s. 736.

⁸³ Süer Eker, “*Orhon Yazıtları: İran Dilleriyle İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öge Üzerine*”, “Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” Konulu III. Uluslararası

ticaretinde etkinlik kazanmışlardır. Öyle ki; VII. asırda Çin’de dahi koloniler kuran Soğdlular, İpek Yolu tüccarları sıfatıyla güçlü devletlerin himayesi altında imtiyazlı bir toplum olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁸⁴ İslâm öncesi dönemde Mecusîlik ve Budizm dinlerine meyleden Soğdlular, Abbasîler döneminde Müslüman olmuş, XII. yüzyıla kadar geçen sürede İranî halklarla karışarak, kısmen de Türkleşerek asimile olmuşlardır. Bununla beraber günümüzde Tacikistan’ın kuzeybatısında Yagnob nehri civarında yaşayan ve bugünkü nüfusları 5000 civarında ölçülen Yagnobiler isimli bir halkın eski Soğdluların karışmamış torunları oldukları düşünülmektedir.⁸⁵

1.1.2. İranlılar (Farslar)

İranlıların Mâverâünnehir’e gelişi ise İslâm öncesi dönemde münferit göçlerle olmuştur. Mâverâünnehir’in İran’a coğrafi yakınlığı ve Sasanilerin bölgedeki nüfuzu İran’dan yapılan göçleri kolaylaştırmıştır.⁸⁶ Sasaniler, Mâverâünnehir’de Mecusîliği yaymaya çalışırken;⁸⁷ İran’da tabikata uğratılan Mecusî gruplar, Mazdek taraftarları gibi, Sasani egemenliğinin zayıf olduğu doğu bölgelerine giderek mezhepler ortaya çıkarmışlardır.⁸⁸ Bu yönelik bölgede Mazdekî öğretinin⁸⁹ tanınmasına yardım ettiği gibi; Mecusîliğin ve Fars kültürünün etkinlik kazanmasını da sağlamıştır.⁹⁰

Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: Bildiriler Kitabı (26-29 Mayıs 2010), C. I, ed. Ülkü Çevik Şavk, Ankara 2011, s. 324.

⁸⁴ Süer Eker, “Orta Asya’nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdça”, Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları Dergisi, S. 24, İstanbul 2012, s. 81; Masao Mori, “Soğdluların Orta Asya’daki Faaliyetleri”, Belleten, C. XLVIII, S. 185, Ankara 1984, s. 340-343.

⁸⁵ Yagnobiler hakkında bkz. Süer Eker, “İpek Yolu’nda Geç Antik Dönemin Tüccarları Soğdların Mirasçısı Yagnobiler ve Yagnobi Dili”, Tehlikedeki Diller Dergisi, C.I, S. 1, tehlikedekidiller.com (e-Dergi), (15/02/2014 – 16:35), 2012, s. 146-152.

⁸⁶ Aydınlı, *Semerkant*, 178.

⁸⁷ Türker Eroğlu, Hatice Çiğdem Kılıç, “Türk İnançları ve İnanışları”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, C. XLIX, S. 1, İstanbul 2005, s. 759-760.

⁸⁸ Kenan Has, “Mezdekiyye”, DİA, Ankara 2004, C. XXIX, s. 523-524.

⁸⁹ *Mazdekizm veya Mazdekiyye*, Sasani kralı I. Kubâd döneminde (M.488-531) İran’da Mazdek isimli Mecusî din adamı tarafından geliştirilen reformist dini akımdır. Bknz. Has, “Mezdekiyye”, 523. Herkes için eşitlik düşüncesinden doğduğu ve dünyevî varlıkların ortak kullanımını savunduğu kabul edilir. Temel amacı zengin asiller ve ruhbanlar zümresine karşı komün toplum yaratmak olan Mazdek halkın maddi şeylerden eşit ve mu’tedil şekilde faydalanması gerektiğini; böylece eşitlik ve adaletin ortaya çıkacağını savunmuştur. Bknz. Seyhun Tunaşar, *Ön Asyalı Üç Bilge: Zerdüşt, Mani, Mazdek*, Ankara 2003, s. 182-183. Mazdek, bu dönemde İran’da güçlenen toprak sahibi asiller ve ruhbanlar zümresini zayıflatmak isteyen I. Kubâd tarafından desteklenmiştir. Mazdek’in fikirlerini yayması fakir halkın zenginlere saldırmasına, yağma ve iç isyanlara sebep olmuştur. I. Kubad’ın devrilmesinden sonra, geleneksel Zerdüşt inancını benimseyen I. Hüsrev döneminde ise Mazdek öldürülmüş ve Sasani topraklarında yaşayanların dine dair konularda tartışmaları yasaklanmıştır. Bknz. Mehmet Alıcı, *Monoteizm’den Düalizm’e Mecusî Tanrı Anlayışı*, İstanbul 2012, s. 202-203. Bundan sonra gizlenen ve Sasani egemenliğinin zayıf olduğu doğu bölgelerine kaçan Mazdek taraftarları, İslâmî dönemde

1.1.3. Türkler

Türklerin Mâverâünnehir'deki varlığı ise kadimdir. Buhara şehrinin kuruluşunu anlatan Nerşahî, yörenin ilk sakinlerinin Türk hakanının uyruğu olarak Türkistan'dan geldiklerini ifade ederken Türklerin Mâverâünnehir'deki varlığının ne kadar eski ve özel olduğunu vurgular.⁹¹ Bu bölge her dönemde çeşitli Türk topluluklarının göç ve iskânına sahne olmuş, burada yerleşen Türkler yerli ahali haline gelerek uzun bir süre hâkimiyet kurmuşlardır.⁹² Mâverâünnehir'de hüküm süren mahalli hükümdarların çoğunun I. Göktürk hanedan ailesinin soyundan geldiği ifade edilmektedir.⁹³ Çin kaynaklarındaki başka bir kayıt ise Soğd, Uşrusana, Şaş ve Harezmi gibi bölgelerdeki hükümdarların Yüe-çi Türklerinden olduklarını rivayet etmektedir.⁹⁴ İslam fetihleri arefesinde Mâverâünnehir'i gören Çinli seyyah Hüen-çang, Mâverâünnehir'in doğu bölgelerini Türk hükümdarların idaresinde Türklerle meskûn bulunduğunu, Semerkant kralının ordusunun ise Çiğil Türklerinden oluştuğunu kaydetmektedir.⁹⁵ Benzer bir durum İslâmî dönemde de görülmektedir.⁹⁶ Mâverâünnehir'deki hükümdarlar da Türklerle her zaman iyi ilişkiler kurmuşlardır.⁹⁷ Ancak Müslümanlar nazarında Türk imajı gayrimüslim göçebeler şeklinde oluştuğu için Ortaçağ'da Orta Asya'nın şehirli yüzünü temsil eden Mâverâünnehir'de Türk varlığı ön plana çıkmamıştır.

1.1.4. Harizmliler

Harezmi'de ise Harizmliler tesmiye edilen yerli bir kavim görülür. Türklerle ırk ve kültür yönünden akraba olan Harizmliler, tabiat açısından Türklere benzetilir. Bu benzerlik İslâmî dönemde Harizimli çocukların Türk zannedilerek kaçırılması ve köle tâcirleri tarafından Türk olarak satılmasına neden olmuştur.⁹⁸ İbn Fadlan; tuhaf bir tabiata sahip insanlar olarak tarif ettiği Harizmlilerin, sığırcık kuşu ötüşünü andıran

Hürremiyye, Babekîlik, Muhammira gibi mezhepler kurmuşlardır. Mâverâünnehir'de ise Mazdek taraftarlarına Mübeyyiza denmiştir. Abbasîler zamanında Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan gulât fırkaların çoğu Mazdek öğretisinden etkilenmişlerdir. Has, "Mezdekiyye", 524.

⁹⁰ Kitapçı, *Orta Asya*, 90.

⁹¹ Nerşahi, 7-8.

⁹² Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütuhâtına Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler: M.Ö. II-M.S. VII. Yüzyıl*, (Doktora Tezi), Erzurum Üniversitesi FEF Tarih Bölümü, Erzurum 1984, s. 1.

⁹³ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, C. II, Ankara 2012, s. 259.

⁹⁴ Chavannes, *Batı Türkleri*, 184.

⁹⁵ Togan, "Hüen-Çang", 36-37.

⁹⁶ *Hududü'l-Alem*, 75-78.

⁹⁷ Vloten, *Arap Hâkimiyeti*, 31.

⁹⁸ Özyayın, "Harizm", 127-128.

bir lisana sahip olduklarını ifade etmektedir.⁹⁹ Mukaddesî ise Harizmlileri tabiatları olarak Berberîlere benzetmiş ve yanında Harezmi'den gelmiş talebesi olmayan seçkin bir âlim görmediğini söyleyerek Harizmlilerin ilme merakını vurgulamıştır.¹⁰⁰

1.2. Araplar

Mâverâünnehir'de Türkler, Soğdlular, İranlılar ve Harizmlilerden oluşan etnik yapı İslâm öncesi dönemde oluşmuştur. VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan İslâm fetihleri ise Arapları Mâverâünnehir'e getirmiştir. Daha önce Irak ve Horasan'da icra edildiği gibi, Emevîler, Müslüman Arap nüfusu tehcir ederek Mâverâünnehir'e iskân etmişlerdir. Bu bölgede yeni şehirler kurulmamış, Buhara ve Semerkant gibi stratejik öneme sahip şehirler garnizona dönüştürülerek Arap kabileleriyle kolonize edilmiştir. Bu uygulama Mâverâünnehir'de İslâm hâkimiyetinin kalıcı olmasını sağlarken; fetih döneminde yerli halktan bazı kimseleri yer değiştirmek zorunda bırakmıştır. Buna ek olarak Emevîler zamanında Emevî yönetiminden kaynaklanan bazı sebeplerden ötürü Mâverâünnehir'den Türkistan'a göçler yaşanmıştır. İslâm egemenliğiyle ortaya çıkan gelişmeler sonucunda oluşan bu yeni etnik ve demografik yapı, Abbasîler döneminde devam etmiştir.

Mâverâünnehir'deki Arap iskânı bölgenin fatihi Kuteybe b. Müslim zamanında başlamıştır. Kuteybe b. Müslim, daha önce Horasan'a iskân edilen Arap kabilelerinin bir kısmını Mâverâünnehir'e kaydırmıştır.¹⁰¹ İlk iskân 90/708 yılında fethinden sonra Buhara havalisinde görülür. Buhara'yı fetheden Kuteybe b. Müslim, Buhara'daki ev ve mülklerin yarısını Arap askerlere tahsis etmiş ve bağlı oldukları kabileleri dikkate alarak Arap askerleri aileleriyle birlikte şehre yerleştirmiştir.¹⁰² Nerşahî; fetih yılında Buhara'da oturan ve *Keskesân* denen Mecusî bir topluluğun Müslümanlarla bir arada yaşamak istemedikleri için sahip oldukları bütün mülkleri terk ederek şehir dışında yeni bir yerleşim yeri kurduklarını rivayet etmektedir. Buharalı olmayıp, Buhara'da ikamet eden bu topluluk dihan değildi. Onların ticaret yapan asiller ve zengin aileler olduğu, Buhara surlarının dışında 700 kadar ev inşa ettirdikleri, kendileriyle birlikte

⁹⁹ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2010, s. 6-7.

¹⁰⁰ Mukaddesî, 253-254.

¹⁰¹ Naseem Ahmad Shah, "Early Muslim Settlements in Central Asia: a Study of Interaction, Assimilation and Co-existence", Proceedings of International Conference Islamic Civilization in Central Asia (4-7 September 2007 – Astana), İstanbul 2010, s. 301.

¹⁰² Nerşahi, 53-58.

şehirden ayrılanlar için de ev yaptırdıkları kaydedilir.¹⁰³ 93/711-12 yılında fethinden sonra Semerkant'ta da benzer bir paylaşım yapılmış, Semerkant İhşidi Guzek ve bazı Soğd dihanları şehirden çıkarılarak onlardan boluşan mülklere Arap askerler iskân edilmiştir.¹⁰⁴ Buhara'da olduğu gibi Semerkant şehrinde de Arapların yerleşmesinden sonra sur dışında yerleşim yerleri kurulmuş veya doğuya doğru göçler yaşanmıştır.

Kuteybe b. Müslim döneminde Mâverâünnahir'de Kiş, Nesef, Şaş, Hucend ve Kâsân şehirlerine de Müslüman Arapların yerleştirildiği kaydedilmektedir.¹⁰⁵ Ancak Araplar daha ziyade Buhara ve Semerkant'ta tutunabilmiş, Emevî hâkimiyeti sürekli olmadığı için bilhassa doğu bölgelerde kalıcı olamamıştır.¹⁰⁶ Uşrusana bölgesinde ise II/IX. asra kadar herhangi bir Arap iskânı yapılmamıştır.¹⁰⁷ Uşrusana'nın Araplarla kolonize edilmemesi bölgenin İslâm ilerleyişini engelleyecek durumda olmaması ve burada şehirleşmenin zayıf, bozkırın yaygın olmasıyla alâkalıdır.¹⁰⁸

İslâmî dönemde Mâverâünnahir'deki etnik çeşitlilik halkın merkezi otoriteyle ilişkilerini ve siyasi hadiseler karşısındaki tutumunu etkilemiştir. Mâverâünnahir'de iskân edilen Araplar bu bölgede İslâm egemenliğinin kalıcı olmasını sağlarken; yerli halk arasında İslâm dininin yayılmasına önemli katkı sağlamışlardır. Buna mukabil yerli halk, yönetimde daha etkili olan Arap unsurunu dengeleyici bir rol üstlenmiştir. Bunun iyi bir örneğini Buhara'da Abbasîlere baş kaldıran Arap isyancı Şerik b. Şeyh el-Mehrî isyanında görmek mümkündür. Kaynaklar asıl kitlesini Soğd bölgesindeki Arapların oluşturduğu bu isyanın, Abbasîler tarafından mahalli hükümdarlar ve yerli halkın desteğiyle bastırılabilindiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁹ Araplar ve yerlileri birleştiren isyanlar ise geniş alanlara yayılarak Abbasî iktidarını bihayli zorlamıştır.

1.3. Etnik Grupların Demografik Dağılışı ve Nüfus

Mâverâünnahir'deki demografik hareketlilik Kuteybe b. Müslim'in Arap iskânı ile sınırlı kalmamış; Kuteybe sonrası dönemde Emevî idaresinden ya da siyasi-askeri

¹⁰³ Kökş-i Muğân (Mecusiler Köşkü) adıyla anılan bu mahalle, ilerleyen dönemde Buhara şehrinin büyümesine bağlı olarak şehirle bütünleşmiştir. Samanîler döneminde bu mahalledeki evlerin harabe haline geldiği ve birkaç Mecusî dışında burada kimsenin yaşamadığı kaydedilir. Bknz. Nerşahi, 30-31.

¹⁰⁴ Belâzurî, 613-614; İbnü'l-Esir, IV, 517-518.

¹⁰⁵ Ahmad Shah, 302.

¹⁰⁶ Akyürek, *Fergana*, 9, 67.

¹⁰⁷ Yakubî, 74.

¹⁰⁸ Gibb, *Arap Fütuhâtı*, 74.

¹⁰⁹ Nerşahi, 62-65.

gelişmelerden kaynaklanan göçler yaşanmıştır. 102-104/720-722 yıllarında bu tür bir hadiseye rastlıyoruz. Said b. Abdülaziz el-Huzeyne'nin Horasan valiliği döneminde (102-3/720-1) Mâverâünnehir'e saldıran Türklere yardım eden Soğdlular, Emevîlerin hışmından çekindikleri için yurtlarını terk ederek Fergana'ya göç etmişlerdi. Sayıları 3000 (başka bir rivayete göre 7000) kadar olduğu rivayet edilen göçmenler, önceleri Hucend'de Kuteybe b. Müslim tarafından Arap yerleşimcilere tahsis edilen İsmâ b. Abdullah el-Bahilî mahallesine yerleşmişlerdir.¹¹⁰

Emevîler döneminde benzer sebeplerle özellikle Soğd bölgesinden yerli halkın küçük gruplar halinde doğuya göç ettiği, göçmenlerin Fergana hükümdarına ve Türk hakanına sığınmayı tercih ettiği görülmektedir. Bu durum bilhassa Soğd bölgesindeki nüfusun kayda değer bir şekilde azalmasına neden olmuştur. Sonraki Arap göçleri bu azalma ile alakâlı olabilir. Nitekim 113/732 yılında Iraklı Araplardan oluşan 20.000 kadın ve erkekten müteşekkil muhacir bir topluluk, Halife Hişam b. Abdülmelik'in desteğiyle Mâverâünnehir'e gönderilmiş ve burada mülk edinmeleri sağlanmıştır. Bu muhacirlerin belli bir mahalde yerleştirilmediği, muhtelif Mâverâünnehir şehirlerine dağıldıkları anlaşılmaktadır.¹¹¹ 123/740-41 yılında ise Horasan valisi Nasr b. Seyyar, daha önce Türgişlere sığınmış olan Soğdluları yurtlarına döndürmek için girişimlerde bulunmuştur. Mürtedlerin cezalandırılmaması, Arap esirlerin iade edilmemesi ve eski vergi borçlarının tahsil edilmemesi gibi koşullar öne süren muhacirlerin bir kısmı Şaş bölgesine yerleşirken; bir kısmı Semerkant'a dönmüştür.¹¹² Bu gibi örnekler İslâmî dönemde ortaya çıkan nüfus hareketliliğini göstermesi açısından önemlidir.

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'de nüfusu ve etnik grupların demografik dağılışını tespit etmek pek mümkün görünmemektedir. Bu durum bilhassa yerli halk için geçerlidir. Soğdluların Beykend, Buhara, Semerkant, Kiş ve Nesef'i içine alan Soğd bölgesinde oturdukları anlaşılmaktadır. Daha doğuda Uşrusana, Şaş ve Fergana havalisinde meskûn Soğdlulara da rastlanmaktadır.¹¹³ Mâverâünnehir'in her yerinde görülebilen Türkler ise Buhara ve Semerkant'ın yanında Uşrusana, Şaş, Fergana gibi Mâverâünnehir'in Orta Asya'ya daha yakın olan bölgelerinde yoğunlaşmışlardır.¹¹⁴

¹¹⁰ İbnü'l-Esir, V, 82-85, 92-95.

¹¹¹ Ahmad Shah, 301-307.

¹¹² İbnü'l-Esir, V, 209.

¹¹³ a.g.e, V, 209.

¹¹⁴ Togan, "Hüen-Çang", 36-37.

Abbasîler Mâverâünnehir Türklerini asker olarak değerlendirmiş; muhafız ordusunu Uşrusana, Şaş ve Fergana'dan getirilen Türk askerlerle kurmuşlardır.¹¹⁵ Sagoniyan ve Huttâl gibi Mâverâünnehir'in güney yörelerinde de Türk toplulukların dolaştığı İslâm coğrafyacıları tarafından kaydedilmiştir. Bunların köle ticaretiyle uğraştıkları ve sık sık kervanlara hücum ettikleri rivayet edilmektedir.¹¹⁶

Mâverâünnehir'de Arap kabileleri Buhara, Semerkant, Kiş ve Nesef'i kapsayan Soğd bölgesinde görülmektedir.¹¹⁷ Yalnız şehirde değil, köy ve kasabalarda da Arap kabileleri yerleşmiştir. Örneğin; Semerkant'a bağlı Vezâr bölgesinde sadece Bekr b. Vâil kabilesinden es-Sibâiyye aşiretinin yerleştiği ve Merzubân b. Keysufa rustâkiyla komşuluk kurdukları kaydedilir.¹¹⁸ Harizmliler ise Harezmi bölgesinde meskûndur, ancak Horasan'ın her şehrinde Harizmlilerden bir topluluğa rastlandığı zikredilir.¹¹⁹ İranlıların ise Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirlerde toplandıkları düşünülebilir. Kuteybe b. Müslim döneminde Semerkant'ta cemaatle kılınan namazlarda Kur'an'ın Farsça okunmasına izin verilmesi¹²⁰ Farislerin bu şehirde kalabalık olduğuna işarettir.

Abbasîler zamanı Mâverâünnehir için nüfuslanma dönemidir. Nüfus artışı Arap iskânıyla başlamış, Abbasîler zamanında yeni bir ivme kazanarak devam etmiştir. Bu dönemde sağlanan siyasi ve ekonomik istikrar ortamının etkisiyle, İslâm ülkelerinin her yerinde görülen doğal nüfus artışı Mâverâünnehir bölgesini de etkilemiştir. Öyle ki; Mu'tasım döneminde (217-227/833-842) Horasan ve Mâverâünnehir'de 300.000 köy bulunduğu rivayet edilmektedir.¹²¹ Mukaddesî, X. yüzyılda Sagoniyan'da 16.000 köy sayıldığını, Harezmi'nin Mazdekân bölgesinde ise 12.000 köy bulunduğunu ifade eder.¹²² Oysa arkeolojik kazılardan İslâm fetihleri arefesinde bölgenin en büyük şehri olan Semerkant'ın 2 km² alana bir yayılan, yaklaşık 5000 nüfuslu küçük bir yerleşim birimi olduğu anlaşılmaktadır.¹²³ Tarımsal faaliyetlerin su kaynaklarına bağlı olarak sınırlı bir alanda yürütüldüğü bu zor coğrafyada, Abbasîler zamanında suyun kontrol altına alınmasıyla kalabalık nüfuslu aileleri beslemek mümkün olmuş ve nüfus artışı

¹¹⁵ Belâzurî, 628; Şeşen, 210.

¹¹⁶ *Hududü'l-Âlem*, 75-77.

¹¹⁷ Ahmad Shah, 302-303.

¹¹⁸ Şeşen, 231-232.

¹¹⁹ *a.g.e.*, 219.

¹²⁰ Nerşahi, 48.

¹²¹ Şeşen, 210.

¹²² Mukaddesî, 252-255.

¹²³ Walter, 9.

için gereken koşullar sağlanmıştır.¹²⁴ Öyle ki; Semerkant ve Buhara gibi merkezlerin nüfusu yüz binlere ulaşan metropol şehirler hüviyetine büründüğü bilinmektedir.¹²⁵

2. Mâverâünnehir'in Yönetim Şekli

İran ve Orta Asya arasında tampon bölge fonksiyonu üstlenen Mâverâünnehir; İslâm öncesi dönemde güçlü devletlerin himayesi altında sınırlı bir bölgeyi yöneten küçük devletçiklerle idare edilmiştir. İslâm fetihleri döneminde bölgede birbirinden bağımsız on altı ayrı hükümet bulunduğu ifade edilir.¹²⁶ Bu hükümetler sarayı, tahtı, tacı ve muhafız askerleri olan mahalli hükümdarlar tarafından idare edilmiştir. Çoğu eski Göktürk ve Sasani hanedanlarının soyundan gelen yerel hükümdarlar; Buhara'da Buharhudat, Semerkant'ta Tarhan, Fergana'da İhşid, Kiş'te Neydûn, Uşrusana'da Afşin gibi unvanlarla anılmışlardır.¹²⁷ Mahalli hükümdarlar değişen politik dengeler doğrultusunda Sasani, Türk ve Çin hükümdarlarının himayesinde kalmışlardır.¹²⁸ Bir hükümdara bağlı olarak köyleri yöneten dihkanlar ise yerel idarenin başka bir unsuru olarak zikredilebilir. Bu yönüyle bölgede Sasani idarî sistemi uygulanmıştır.¹²⁹

Emevîler; Mâverâünnehir bölgesini mahalli hükümdarlarla savaşarak fethetmiş ancak yerel hükümetlere son vermeyerek yerli halkın idaresini mağlup hükümdar ve dihkanlara bırakmışlardır. Bu dönemde bir Mâverâünnehir valisi tayin edilmemiş, bu bölgenin sorumluluğu Horasan valisine bırakılmıştır. Yerli idareciler ise Arap âmiller gözetiminde yönetim, vergi tahsilâtı gibi vazifelerini sürdürmüşlerdir.¹³⁰ Emevî idare usulü Abbasilerin ilk döneminde de uygulanmıştır. Ancak Emevîlerden farklı olarak

¹²⁴ Mustafa Demirci, "Water System in Islamic Central Asia (IX-X c.), IWA Specialized Conference on Water&Wastewater Technologies in Ancient Civilizations (22-24 Mart 2012) Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2012, s. 737.

¹²⁵ Aydın, *Semerkant*, 106.

¹²⁶ Kurt, *Buhara*, 107.

¹²⁷ İbn Hurdazbih, 45-46; Vloten, *Arap Hâkimiyeti*, 31.

¹²⁸ İslâm fetihleri arefesinde Mâverâünnehir'de Sasani otoritesinin güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Sasani devletini haritadan silen İslâm fetihleri bölgedeki güç dengeleri değiştirmiştir. Zirâ Emevîler zamanında Mâverâünnehir hükümdarlarının bir yandan Türgiş hakaniyla flört ederken; bir yandan da Çin imparatoruyla yazıştıkları görülür. Türgişler, Emevîler zamanında defalarca Mâverâünnehir'e girip çıkmış ancak İslâm ilerleyişini durduramamışlardır. Türgiş-Emevî mücadelesi hakkında bilgi için bkz. Salman, 46-70. Yine VIII. yy'da mahalli hükümdarlar, Çin imparatoruna pek çok mektup göndermişlerdir. Bu mektuplarda imparatora bağlılık bildirilir, Mâverâünnehir'in Çin ülkesi için ne kadar önemli olduğu vurgulanır, Çin'in refahı adına yapılan zorlu hizmetler anlatılır ve imparatorun hükümdarlık tasdiki ve hediyeler istenir. Mahalli hükümdarların Çin imparatoruna yazdığı mektuplar hakkında detaylı bilgi için bkz. Chavannes, 259-271.

¹²⁹ Faruk Sümer, "Dihkan", DİA, İstanbul 1994, C. IX, s. 290.

¹³⁰ Abdülaziz Duri, "İslâm'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi", çev. Halil İbrahim Hançabay, Sakarya ÜİFD, C. XII, S. 22, Sakarya 2010/2, s. 216.

Abbasîler; Soğd, Uşrusana, Fergana gibi bölge yöneten valiler de tayin etmişlerdir.¹³¹ Horasan valileri ise Me'mun dönemine kadar merkezden gönderilmiştir.

Abbasîlerin ilk döneminde, Samanoğulları idaresinin kurulduğu 204/820 yılına kadar, Mâverâünnehir'in dâhil olduğu Horasan'ı bölgesini yöneten Horasan valileri şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Ebu Müslim Abdurrahman b. Müslim Horasanî – 130-137/748-755 (7 Yıl)
- 2- Ebu Davud Halid b. İbrahim ez-Zühli – 137-140/755-758 (3 Yıl)
- 3- Abdülcebbar b. Abdurrahman el-Ezdi – 140-141/758-759 (1 Yıl)
- 4- Muhammed el-Mehdi b. Ebu Cafer el-Mansur – 141-158/759-775 (16 Yıl)
- 5- Humejd b. Kahtebe¹³² – 158-159/775-776 (1 Yıl)
- 5- Ebu Avn Abdülmelik b. Yezid – 159-160/776-777 (1 Yıl)
- 6- Muaz b. Müslim – 160-163/777-780 (3 Yıl)
- 7- Müseyyeb b. Züheyr ed-Dabbî 163-166/780-784 (4 Yıl)
- 8- Ebu'l-Abbas Fadl b. Süleyman et-Tûsî – 166-171/784-788 (4 Yıl)
- 9- Ca'fer b. Muhammed b. el-Eş'as – 171-173/788-790 (2 Yıl)
- 10- Abbas b. Ca'fer b. Muhammed b. el-Eş'as – 173-175/790-792 (2 Yıl)
- 11- Halid el-Gıtrîf b. Atâ – 175-176/792-793 (1 Yıl)
- 12- Süleyman b. Râşid – 176-177/793-794 (1 Yıl)
- 13- Hamza b. Malik b. Heysem el-Huzaî – 177/794
- 14- Fadl b. Yahya b. Halid el-Bermekî – 177-179/794-796 (2 Yıl)
- 15- Mansur b. Yezid b. Mansur el-Himyerî – 179-180/796-797 (1 Yıl)
- 16- Ali b. İsa b. Mâhân¹³³ – 180-191/797-807 (10 Yıl)
- 17- Herseme b. A'yen – 191-193/807-809 (2 Yıl)
- 18- Abdullah el-Me'mun b. Harunu'r Reşid¹³⁴ – 193-202/809-818 (9 Yıl)
- 19- Gassân b. Abbâd – 202-205/818-821. (3 Yıl)¹³⁵

¹³¹ Taberî, XXVII, 197, 202; İbnü'l-Esir, V, 365, 368.

¹³² Mehdi, 151/768 yılında Horasan'dan Bağdat'a döndü ve vekili olarak Humejd b. Kahtebe'yi Horasan'a gönderildi. Bu tarihten Mehdi'nin halife olduğu 158/775'e kadar Horasan'ı fiilen Humejd b. Kahtebe yönetmiştir. 158 yılında ise Horasan valisi tayin edilmiştir. Bknz. İbnü'l-Esir, V, 489-490.

¹³³ Harun Reşid, 180/797 yılında Horasan valiliğini Cafer b. Yahya b. Halid Bermekî'ye vermiş, onun halifesi olarak Ali b. İsa b. Mâhân Horasan'ı yönetmiştir. 182/798-799 yılında ise Halife Harun Reşid, oğlu Abdullah el-Me'mun'u veliaht ve Hamedan'a kadar Horasan valisi tayin etmiştir. Ancak fiili idare 190/807 yılına kadar yine Ali b. İsa b. Mâhân'ın elinde kalmıştır. İbnü'l-Esir, VI, 147, 193.

¹³⁴ Harun Reşid ölmeden önce Ali b. İsa'nın yerine Herseme b. A'yen'i Horasan'da görevlendirmiştir. Harun'un ölümünden sonra Me'mun, Horasan valiliğini üstlenmiş, ancak onun adına fiili idareyi Abbas b. Ca'fer, daha sonra da Ali b. Hasan b. Kahtebe yürütmüştür. İbnü'l-Esir, VI, 192-193.

Yedinci Abbasî Halifesi Me'mun, Horasan'ın ve Mâverâünnehir'in idaresinde birtakım değişiklikler yapmıştır. Bu usulde yönetim, merkezden atanan valiler yerine mahalli ahvâli bilen ve toplumda saygı gören yerli aristokrat ailelere bırakılmıştır ve babadan oğula intikal edecek şekilde düzenlenmiştir. Bu uygulamaya verasete dayalı valilik sistemi diyebiliriz. Bu doğrultuda Me'mun, 204/819'da Samanoğullarından Nuh b. Esed'i Soğd, Yahya b. Esed'i Şaş ve Uşrusana, Ahmed b. Esed'i Fergana ve İlyas b. Esed'i Herat valiliğine getirmiştir. Böylece Mâverâünnehir'in büyük bölümü Samanî ailesinin yönetiminde toplanmıştır.¹³⁶ 205/821'de ise dönemin en etkili ismi olan Tahir b. Hüseyin, Horasan valisi atanmıştır.¹³⁷ Bundan sonra Maveraünnehir'in idaresi Samanîler, Horasan'ın idaresi Tahirîler hanedanının elinde kalmıştır.

Nuh b. Esed'in 227/842'de, Yahya b. Esed'in 241/855'de ölmesi üzerine Şaş, Fergana, Semerkant ve Uşrusana'nın idaresi Ahmed b. Esed'e intikal etmiştir. Yahya b. Esed ise Herat valiliğinden alınmış ve Horasan valisinin mahiyetinde kalmıştır.¹³⁸ Ahmed b. Esed 250/864 yılına kadar Mâverâünnehir'in büyük bölümünü tek başına yönetmiştir. Onun ölümünden sonra valilik bölgesi, 251/865 yılında Halife Vâsık'ın emriyle oğlu Nasr b. Ahmed'e verilmiştir. Buna ek olarak Nasr b. Ahmed, daha önce Samanoğullarının idaresine verilmeyen Buhara'yı da 260/874 yılında yönetimi altına almıştır.¹³⁹ 259/873 yılında Saffarî emiri Yakub b. Leys'in¹⁴⁰ Horasan'da Tahirîlerin yönetimine sona vermesi üzerine doğuda idarî kargaşa belirmiştir. Mâverâünnehir'in Samanî idaresinde kalmasının doğru olacağına hükmeden Halife Mu'temid, 260/875

¹³⁵ Abbasilerin Horasan valileri için bkz. İbnü'l-Esir, V, 312 vd; *aynı eser*, VI, 40 vd.

¹³⁶ Nerşahi, 76-77; İbnü'l-Esir, VII, 232; Hasan Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Samanoğulları", Ankara ÜİFD, C. XLIV, S. 2, Ankara 2003, s. 112.

¹³⁷ Taberî, XXXII, 100-107.

¹³⁸ Samanoğullarının Maveraünnehir'de valilik dönemi faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Usta, *İslamlaşma Süreci*, 77-90; Kurt, "Samanoğulları", 112-114, 119-120.

¹³⁹ Nerşahi, 77-78.

¹⁴⁰ Yakub b. Leys, 861-1003 yılları arasında Sistan ve Horasan'da hüküm süren Saffarîler emirliğinin kurucusudur. Önceleri gönüllü gaziler (Muttavvia-Ayyâr) teşkilatının komutanlarından olan ve Tahirîler ile işbirliği yaparak Horasan'da Haricilere karşı amansız bir mücadele yürüten Yakub b. Leys, idarecilik yeteneği ve mertliğiyle halkın sevgisini kazanmıştır. Ancak Bağdat'tan beklediği ilgiyi göremeyen Yakub b. Leys, halifenin onayı olmaksızın Tahirî idaresini sona erdirmiş ve Horasan'ın yönetimine el koymuştur. Abbasîler, Yakub b. Leys yönetimini kabul etmeseler de; onu Horasan'dan düşürmek için herhangi bir çaba sarf edememişlerdir. Bunun yerine Mâverâünnehir'de Samanoğulları idaresini güçlendiren Bağdat yönetimi, Samanîleri Saffarîlere karşı denge unsuru olarak kullanmışlardır. Yakub b. Leys ve Saffarîler hakkında bilgi için bkz. *The Tarikh-e Sistan*, yay. Meliküşşuara Muhammed Taki Bahar, ing. trc. Milton Gold, ed. G. Tucci, E. Yarshater, Roma 1976, s. 153-185; Clifford Edmund Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, Costa Mesa 1994, s. 67-180; Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002, s. 97-116.

yılında Ceyhun nehrinin ötesindeki toprakların Nasr b. Ahmed'e ve Samanoğullarına ait olduğunu ilan etmiştir. Bu emirle Mâverâünnehir'de Abbasîlerden müstakil olarak Samanîler devletinin kurulmuştur.¹⁴¹

İslâmî dönemde Mâverâünnehir'de mahalli hükümdar ve dihanların idareci olarak konumlarını sürdürmelerinin siyasi tarih açısından olumlu ve olumsuz etkileri olmuştur. Bölgenin merkezi otorite ve devlet geleneğinden mahrum bulunması yerel idarecilerin Müslümanlara karşı birleşerek mukavemet geliştirmesini engellemiştir. Yine bu siyasi yapı sayesinde Müslümanlar, gelişen her türlü siyasi bunalıma rağmen bölgeyi elde tutmayı başarmışlardır.¹⁴² Bununla beraber halkın nezdinde nüfuz sahibi olan mahalli hükümdarlar ve dihanlar, çıkarlarının zedelendiği durumlarda merkezi otoriteye karşı gelişen iç isyanları desteklemekten de geri durmamışlardır. Yine bu unsur nedeniyle bölgede uzun bir süre feodal toplum sisteminin etkileri görülmüştür.

3. Toplumsal Tabakalar

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de İslâm öncesi feodal idarî düzenin bakiyesi olan sosyal sınıfların yanında İslâmî dönemde ortaya çıkan yeni zümreler ve gruplar görülmektedir. Bu toplumda Müslüman Araplar, İslâm dini ve egemenliğini temsil eden seçkin bir zümre olarak kabul edilebilir. Mahalli hükümdarlar ve sayıları bihayli fazla olan geniş arazi sahibi dihanlar yerliler tarafında yönetici bir zümredir. Yerli halkın ana kitlesini köylüler teşkil ederken; ticaretle uğraşan şehirliler ayrı bir sınıf olarak ele alınabilir. Abbasîlerle birlikte siyasi konjonktürün değişmesi ve İslam dininin yayılması gibi faktörlere bağlı olarak Araplar ve yerli halk arasındaki ayrışma zayıflamış, sosyal sınıf farklılıkları önemini yitirmiş, bu arada yeni zümreler teşekkül etmiştir. Bu dönemde sosyal zümreler katı kurallarla birbirinden ayrılmamış, bireyler atalarından dâhil oldukları sınıfa sıkışmayarak statülerini değiştirebilmişlerdir.¹⁴³

3.1. Arap Kabileleri

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de Araplar, kabileci düzende varlık göstermişlerdir. Bölgede Basra ve Kufe kökenli Mudar, Rebia ve Ezd kabileleri iskân

¹⁴¹ Usta, *İslamlaşma Serüveni*, 86-90; Yürekli, 62; Kurt, "Samanoğulları", 127-128.

¹⁴² Barthold, *Türkistan*, 197.

¹⁴³ a.g.e, 229-231.

edilmiştir.¹⁴⁴ Araplar, köyler ve kentlerde kabilelerine göre ayrı mahallelerde ikamet etmiş, hatta mahallelerini müstakil duvarlarla çevirerek kendilerini diğer kabilelerden ayırmışlardır.¹⁴⁵ Buna ek olarak bedevî Arap kabilelerinin Samanîler döneminde dahi Mâverâünnehir kırsalında dolaştıkları bilinmektedir.¹⁴⁶ İslâm fetihleri döneminde bu bölgeye asker olarak gelen Araplar, Emevîler zamanında yönetimde son derece etkili olmuşlardır. Kabile asabiyetinin güçlü olduğu dönemde kabileler arasındaki rekabet ve çıkar çatışmaları zaman zaman kabile savaşlarına neden olmuştur. Bilhassa Mudar kabilelerinden Temim ve Abdülkays ile Yemenli Ezd kabilesi arasında çok yoğun bir rekabet ve ihtilaflar yaşandığı kaydedilir.¹⁴⁷ Abbasîler döneminde kabile asabiyeti ve çatışmaları gölgede kalmıştır. Bu dönemde Emevî fetih politikasının terk edilmesi ve mevâlinin yönetimde etkinlik kazanması, Arap kabilelerin asker kimliğinden sıyrılma ve yerli halkla kaynaşma sürecini hızlandırmıştır. Çiftçilikten ziyade; ilim, ticaret ve idarecilik gibi mesleklere yönelen Araplar Mâverâünnehir’de seçkin bir zümre olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

3.2. Dihkanlar ve Köylüler

Mâverâünnehir’de yerli halkın sosyal dokusu, İslâm fetihlerinden iki asır önce yerleşen feodal düzene uygun şekillenmiştir. Bu yapıda İslâm öncesi dönemden beri yerli halkı yöneten ve İslâmî dönemde dahi yöneticilik konumlarını sürdüren mahalli hükümdarlar ve geniş arazi sahibi dihanlar yönetici sınıfı olarak belirmiştir. Toplum nizamının merkezinde yer alan dihanlar, mahalli hükümdarlara tâbi olarak bir veya birkaç köyü yöneten ve köylülerin vergilerini toplayan toprak sahipleridir.¹⁴⁸ Bunları Sasanî toplum düzeninin Mâverâünnehir’deki yansıması kabul edebiliriz.¹⁴⁹ Bununla

¹⁴⁴ Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul 2004, s. 176-177; Kitapçı, *Orta Asya*, 144.

¹⁴⁵ Nerşahi, 53-58; Şeşen, 231; Kurt, *Buhara*, 106.

¹⁴⁶ Usta, *İslâmlaşma Serüveni*, 448.

¹⁴⁷ Fatih Topaloğlu, *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, (Doktora Tezi) Dokuz Eylül ÜSBE, İzmir 2010, s. 105; Osman Çetin, “*Horasan*”, DİA, İstanbul 2013, C. XVIII, s. 236.

¹⁴⁸ Elton L. Daniel, “*Dihqan*”, *Encyclopedia of Asian History*, New York 1988, vol. I, s. 389.

¹⁴⁹ Pehlevî dilinde dehğân/dahîgân şeklinde yazılan dihan kavramı ilk defa Geç Sasani döneminde Hüsrev zamanında (531-79) yapılan toprak reformundan sonra ortaya çıkmıştır. Sasani aristokrasisine dâhil edilmeyen alt seviyeli toprak sahibi feodal soylular sınıfıdır. Ancak dihanlar zümresinin, unvan seviyesi ve arazi mülkiyeti düşük olmasına rağmen, Sasani sisteminde son derece önemli rol oynadığı ifade edilir. Nitekim Sasaniler döneminde, özellikle doğu vilayetlerinde köylülere yönetmek, halktan vergi toplamak ve köyün askerlerine komuta etmek gibi görevler üstlenmiştir. Köylüler ise arazi sahibi olsalar dahi dihanlara itaat etmek zorunda kalmışlardır. Tabi dihanlar üstlendikleri görevlerin

birlikte Mâverâünnehir dihkanlarının köylüler üzerindeki otoritesi, İran dihkanlarına kıyasla daha güçlü olmuştur.¹⁵⁰ Bu durum Mâverâünnehir’de merkezî otorite boşluğu olması ve İran’daki gibi hiyerarşide dihkanlardan üstün Mecusî din adamları sınıfının bulunmamasıyla alakâlıdır. Zirâ dihkanlar İran’da aristokrasinin alt tabakasını teşkil ederken; Mâverâünnehir’de zirveyi yerleşmişlerdir.¹⁵¹ Öyle ki mahalli hükümdarların da özünde dihkan oldukları görülür. Soy ve mülkleri bakımından en güçlü dihkanlar kendi bölgesinin hükümdarı kabul edilmiş ve daha alt düzeydeki dihkanlar mahalli hükümdarın otoritesine boyun eğmişlerdir.¹⁵²

İslâm öncesinde olduğu gibi; İslâmî dönemde de köyleri yönetmeyi sürdüren Mâverâünnehir dihkanları; halktan vergileri toplanmak, köprü ve yolları korunmak, su kaynaklarını kontrol etmek ve Arap idarecilere rehberlik etmek gibi fonksiyonlar üstlenmişlerdir.¹⁵³ Sıradan köylülere nazaran daha kültürlü oldukları için dihkanlar; köylülere karşı hükümeti, hükümete karşı köylüleri temsil etmişlerdir.¹⁵⁴

Dihkanlar, Mâverâünnehir’in siyasî, iktisadî ve kültürel hayatında son derece etkili olmuşlardır. Nitekim iktisadî kaynakları kontrol eden dihkanlar, köylerin idarecileri ve toprak sahipleri olarak tarımsal üretimin devamlılığını sağlamışlardır. Sahip oldukları hisar ve istihkâmlarıyla köylülerin korunma ve savunma ihtiyacını da karşılayan dihkanlar, varlıklarının İslâm devletiyle kurdukları iyi ilişkilere bağlı olduğunu fark etmişlerdir. Bundan dolayı dihkanların İslâm’a girmesi kolay olmuş ve Müslüman olan dihkanlar yerli halk arasında İslâm’ın yayılışını hızlandırmışlardır. Köylülere kıyasla aydın ve güngörmüş kişiler olan dihkanlar, toprak aristokratları olarak kültürel faaliyetlere meraklı bir zümre oluşturmuşlardır. Mâverâünnehir’de yetişen Müslüman âlimler arasında dihkan kökenli çok sayıda kişinin bulunması da dihkanların Mâverâünnehir’deki kültür hayatına yaptığı olumlu etkilerini göstermesi açısından önemlidir.¹⁵⁵

ağırlığı ve elde tuttıkları arazinin miktarına göre bazı imtiyazları da ellerinde bulundurmuşlardır. Müslümanların İran’ı fethinden sonra dihkanlar, Sasaniler zamanında olduğu gibi köylüleri yönetme ve vergi toplama görevlerini sürdürmüşlerdir. Bununla beraber Nevruz, Mihrican gibi bayramlarda Emevî idarecilerine hediyeler sunmuşlardır. Bknz. Ahmad Tafazzoli, “*Dehqân*”, Encyclopaedia Iranica, ed. by Ehsan Yarshaten, California 1996, vol. VII, s. 223.

¹⁵⁰ Sümer, “*Dihkan*”, 289.

¹⁵¹ Ann K.S. Lambton, “*Dihkan*”, Encyclopaedia of Islam – New Edition, Leiden 1965, vol. II, s. 253.

¹⁵² Narşahi, 7-8; Barthold, *Türkistan*, 195.

¹⁵³ Daniel, “*Dihqan*”, 254.

¹⁵⁴ Lambton, 253.

¹⁵⁵ Tafazzoli, 224.

Mâverâünnehir’de halkın ana kitlesini ise dihkanlara bağılı olarak tarım yapan köylüleri oluşturmuştur. Mâverâünnehir dihkanları, Avrupa derebeyleri gibi krallar ya da kanunlar tarafından korunan asiller olmadığı için Mâverâünnehir köylüleri yoksul ve perişan serfler olarak tanımlanamaz. Mâverâünnehir’deki düzenin temelinde zorlu coğrafi koşullar altında dihkanlar ve köylüleri arasındaki bağımlılık ve himaye ilişkisi yatmaktadır. Ekilebilir geniş arazilere ya da göçebelerin saldırılarına karşı korunma sağlayabilen bir hisara sahip olmak Mâverâünnehir köylüleri üzerinde otorite kurmak için yeterli olmuş ve saygınlık toprak mülkiyetiyle ölçülmüştür. Köylüleri hiç toprak sahibi olmadıkları için değil; üretim araçları, su kaynakları ve güvenlik gibi birtakım gereksinimlerini karşılamak için dihkanlara bağlanmışlardır.¹⁵⁶ Bu durum dolayısıyla Mâverâünnehir dihkanları, köylüleri üzerinde mülkiyet iddia edememişlerdir.

Dihkanlar, her ne kadar toplumsal konumlarını İslâmî dönemde dahi sürdürmüş olsalar da; Abbasîler ve Samanîler zamanında ortaya çıkan iç gelişmelerin bir sonucu olarak ortadan kalkmışlardır. Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir’de güvenlik ve istikrar ortamının sağlanması, adil ve insafılı bir vergi politikası yürütülmesi, vergi tahsilâtının kontrol altına alınması ve devlet eliyle yapılması, üretim araçlarına ve su kaynaklarına erişimin kolaylaşması gibi faktörlere bağılı olarak köylüleri ve merkezî yönetimin dihkanlara ihtiyacı kalmamıştır. İslâmiyet’in yayılması, Mecusî köylüleri temsilcisi olarak görülen dihkanların köylüleri nazarında bütün itibarını zayıflatmıştır. Kendileri de dihkan kökenli olan Samanîler, idare bölgelerini sahiplenmiş ve idarede rakipleri olan dihkanları etkisizleştirmeye yönelik politikalar yürütmüşlerdir. Yine de dihkanlar, Karahanlıların V/XI. yüzyılda Mâverâünnehir’de iktâ sistemini kurmasına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. İktâ sisteminin kurulmasından sonra ise dihkanlar zümresi ortadan kalkmış ve dihkan kelimesi çiftçileri ifade eder hale gelmiştir.¹⁵⁷

3.3. Tüccarlar ve Hizmet Sektöründe Çalışanlar

Mâverâünnehir’de halkın büyük bölümünü toprak işleyen çiftçiler oluştururken tarımdan artan ve çıkış yolunu zanaat-hizmet sektöründe bulan şehirli ve sermaye sahibi tüccarlar burjuvazisi ayrı bir tabaka oluşturur. İslâm öncesi dönemde tüccarlar

¹⁵⁶ A. Mukhtarov, “Concerning the Development of the Social Category of Dihqans in the Middle Ages”, XXVI. International Congress of Orientalists, Papers Presented by the USSR Delegation, Moscow 1963, s. 5.

¹⁵⁷ Lambton, 254; Tafazzoli, 225; Mukhtarov, 1-4.

herhangi bir idari yetkileri olmamasına rağmen imtiyazlı bir sınıf muamelesi görmüş ve mahalli idarede etkili olmuşlardır.¹⁵⁸ Bilhassa Soğd tâcirleri Çin'e yaptıkları uzun seyahatlerde bir yandan yüksek miktarda kâr elde ederken bir yandan da kendi yerel hükümdarlarının elçileri olarak diplomatik görevler ifa etmişlerdir.¹⁵⁹ İslâmî dönemin Mâverâünnehir şehirlerinde dihkanlar gibi toprak işlemeyen ve ticaretle uğraşan asil aileler görülmektedir.¹⁶⁰ Kırsal bölgede ise sadece ticaretle uğraşan kasabalar kasaba ve köyler görülür. Örneğin Tavâvis'te tüccarların ikamet ettiği ve toprak işlenmediği kaydedilir.¹⁶¹ Bu zümrenin halk üzerinde dihkanlar kadar etkili olduğu söylenemez, ancak toplum hiyerarşisinde dihkanlarla eşit bir konumda oldukları anlaşılmaktadır.

3.4. Din ve İlim Ehlî Zümre

İslâm öncesi dönemde Mâverâünnehir'de Mecusîlik baskın din olmakla birlikte burada İran'daki gibi güçlü bir Mecusî din adamları sınıfı oluşmamıştır. Bu durumun bölgede kadim bir dinî geleneğin bulunmamasıyla alakalı olduğu düşünülebilir. VII. yüzyılda Semerkant'ı ziyaret eden Budist rahip Hüen-çang'ın Semerkant hükümdarı ve halkına Budizm'i tebliğ edebilmesi ve vaazlar verebilmesi önemlidir. Bu vaazları verirken Hüen-çang'ın karşısına herhangi bir Mecusî din adamının çıkmaması ya da vaazlarının engellenmemesi dikkat çekicidir.¹⁶² Bölgede Mecusîlik ve Budizm başta olmak üzere çeşitli dini inanışlar taraftar bulabilmiş ve temsil edilebilmiştir.

İslâmî döneminde ise Mâverâünnehir'de Müslüman din adamları, kadılar, âlim ve talebeler ve kendini Allah'a adanmış sufi ve dervişlerden oluşan din ve ilim ehli bir zümre teşekkül etmiştir. Yalnız bu zümre için bir çeşit dini teşkilatın varlığından söz edilemez. Bu zümreye mensup kişilerin çoğunlukla çiftçilik, ticaret gibi mesleklerle geçinmiş,¹⁶³ şehir ve köylerde yaşamış, çok seyahat etmiş ve ilimlerini evlatlarına da aktarmışlardır. Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'de ilimle hemhâl olmuş ailelere rastlıyoruz. Örneğin Mâverâünnehirli mütekellim Ebu Mukâtil es-Semerkandî'nin iki oğlu Selm ve Ömer fıkıh âlimleriydi. Bu iki kardeş aynı zamanda Semerkant kadılığı

¹⁵⁸ Sümer, "Dihkan", 289-290.

¹⁵⁹ Chavannes, *Batı Türkleri*, 259-271.

¹⁶⁰ Nerşahi, 30.

¹⁶¹ Nerşahi, 13.

¹⁶² Togan, "Hüen-Çang", 38.

¹⁶³ Mahmut Sami Kanbaş, *İlk Üç Asırda Muhaddislerin Meslekleri ve Geçim Kaynakları*, (BYLT), Marmara ÜSBE, İstanbul 2007.

görevini yürütüyordu. Ömer'in vefatından sonra kardeşi Selm b. Ebi Mukâtil görevi üstlenmiştir.¹⁶⁴ Benzer şekilde Buharalı Ahmed b. Hafs fıkıh âlimiydi ve onun oğlu Muhammed b. Ahmed b. Hafs da babası gibi fâkihti. İkisini birbirinden ayırmak için babasına Ebu Hafsü'l Kebir (Büyük Hafs), oğluna Ebu Hafsü's Sağır (Küçük Hafs) denmiştir.¹⁶⁵

İslâmî dönemde ilim ehli insanlar gerek yöneticilerin gerekse halkın nazarında yüksek itibar sahibi oldukları için çoğu zaman dinî, siyasi, sosyal ve askeri olayların merkezinde yer almışlardır. 190/805 yılında Belh şehrinde patlak veren ayaklanmaya din âlimleri öncülük etmişti.¹⁶⁶ Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'de Ehl-i re'y'in kelâm düşüncesinin en önemli temsilcisi olan Ebu Nasr el-Iyâzî ise Türklerle yapılan bir savaşta şehit düşmüştü.¹⁶⁷ Bu misaller ilim ehli zümrenin ilim ve ibadetle meşgul olup mistik bir hayat yaşayan sofular değil; siyasî-sosyal hayatın merkezinde yer alan ve dünyevî meselelere etkin şekilde iştirak eden insanlar olduklarını göstermektedir. Vefat eden âlimlerin cenaze namazlarının üst düzey yöneticiler tarafından kılınması ve törenlerine halkın yoğun bir katılım göstermesi ilim ehline duyulan hürmetin açık bir işaretidir.¹⁶⁸ Öyle ki; Semerkant'ta sadece din âlimlerinin gömüldüğü bir mezarlık bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁹

3.5. Müslüman Coğrafyacılar Göre Mâverâünnehir Halkının Karakteri

İslâm müellifleri, Müslüman Mâverâünnehir halkının karakterinden övgü dolu sözlerle bahsetmişlerdir. Bu uzun pasajlarda Mâverâünnehir toplumunun cömertliği, misafirperverliği, ilim ve fıkha merakı, Sünnîliğe bağlılığı ve cihada düşkünlüğü öne çıkmaktadır. İbn Havkal, Mâverâünnehir halkını mallarını tüketircesine hayır yapan, servetini yolculara ve ribâtlara harcayan, misafir ağırlamaya ihtimam gösteren ve her an harbe hazır olan insanlar olarak tanıtır. Onların Türklere karşı yaptıkları savaşları över ve halkını Türklere karşı İslâm beldelerinin koruyucuları olarak takdim eder.¹⁷⁰ Hududü'l-Alem müellifi Mâverâünnehir halkı için cana yakın, nazik ve misafirperver

¹⁶⁴ Aydınli, *Semerkant*, 407-408.

¹⁶⁵ Kurt, *Buhara*, 326-328.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, VI, 182-187.

¹⁶⁷ Çağfer Karadaş, "*Semerkant Hanefi Okulu ve Maturidî – Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci*", Usûl: İslâm Araştırmaları Dergisi, S. 6, Adapazarı 2006, s. 62.

¹⁶⁸ Aydınli, *Semerkant*, 407-408.

¹⁶⁹ Usta, *İslamlaşma Serüveni*, 437.

¹⁷⁰ Şeşen, 207-210.

gibi sıfatlar kullanır ve onların yay kullanma yeteneğini överek dinleri için gözünü budaktan cengaverler olarak tarif eder.¹⁷¹ Mukaddesî, halkın fıkıh bilgisini, Sünnîliğe bağlılığını ve dindarlığını övmüştür. Mâverâünnehir halkını sert mizaçlı, kuvvetli ve isyana meyilli insanlar olarak tarif eder.¹⁷² Buna mukabil Nerşahi, İslâm'ın bölgede alabildiğine yayıldığı IX-X. yüzyıllarda dahi kırsal yerlerde, bilhassa uzak dağlık köy ve kasabalarda Müslüman görünen Mecusîlerin veya eski sapkın adetlerini sürdüren köylülerin de yaşadıklarını kaydetmektedir.¹⁷³

4. Ribâtlar ve Murâbitlar

Ribât, kelime olarak “*düşman saldırılarını önlemek için sınır boylarında nöbet tutmak*” anlamına gelir. Askeri bir kavram olarak Emevîler döneminde ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır.¹⁷⁴ İslâm fetihleri sonrasında egemenlik alanının genişlemesine ve şehirlerin refah düzeyinin artmasına bağlı olarak yeni birtakım güvenlik tedbirlerinin alınması gerekmiştir. Bu doğrultuda Emevîler, sınır boylarına ve şehir kapılarında bir çeşit karakol vazifesi görecek müstahkem mevkiiler kurmuş ve bu karakollara düzenli görev yapan gönüllü askerler yerleştirmişlerdir. Ribâtlarda görev alan gönüllülere ise murâbitlar denmiştir.¹⁷⁵ Zaman sonra ribâtlar; kendi savunma sistemine sahip, içinde murâbitların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik tesisler barındıran, kaleden daha küçük müstahkem mevkiiler haline gelmiştir.¹⁷⁶ Maveraünnehir’de ticaret yolları üzerinde, şehir kapılarında, sınır boylarında ribâtlar inşa edilmiş veya savunma duvarına sahip çiftlikler ribât olarak kullanılmıştır.¹⁷⁷

II-III/IX-X. yüzyıllar Mâverâünnehir’de ribâtların en parlak dönemi olmuştur. Öyle ki; vakfedilmiş gelirleriyle birlikte ribât kurmak varlıklı aileler arasında popüler bir hayır işi olmuş, devlet adamları ribât yapımına önem vermişlerdir.¹⁷⁸ Bu dönemde sadece Beykend’de 1000 ribât bulunduğu;¹⁷⁹ IV/X. yüzyılda Maveraünnehir’deki ribâtların toplam sayısının 10.000’i geçtiği Müslüman coğrafyacılara kayıtlarından

¹⁷¹ *Hududü'l-Âlem*, 69-70, 76, 78.

¹⁷² Mukaddesî, 246-256.

¹⁷³ Nerşahi, 75.

¹⁷⁴ İsmail Yiğit, “*Ribât*”, DİA, İstanbul 2008, C. XXXV, s. 76.

¹⁷⁵ Ahmet Erol, *Klasik İslâm Döneminde Ulaşım*, (BYLT), Selçuk ÜSBE, Konya 2006, s. 32.

¹⁷⁶ Fuad Köprülü, “*Ribât*”, *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara 1942, s. 268.

¹⁷⁷ Bülent Çetinkaya, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Ribât (VII-XIII. Yüzyıllar Arası)*, (BYLT), Sakarya ÜSBE, Sakarya 2003, s. 16.

¹⁷⁸ Yiğit, 77.

¹⁷⁹ Mukaddesî, 249-250.

anlaşılmaktadır.¹⁸⁰ Bu sayılar IX. yüzyılda ribâtların ne kadar yaygın hale geldiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu dönemde Mâverâünnehir’de her köyün bağlı olduğu şehirde bir ribâtı bulunduğu zikredilir. Köylüler kendi ribâtındaki askerlerin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Bir saldırı ya da tehlike durumunda köylerde oturanlar kendi ribâtlarına sığınıyor ve şehre indiklerinde köylerinin ribâtında kalıyorlardı.¹⁸¹ Çiftçilikle uğraşmayanlar veya ticaretle uğraşmayanlar ribâtlara koşuyor ve askeri seferlere iştirak ederek geçimlerini bu yolla sağlıyorlardı.¹⁸²

Abbasiler zamanında Mâverâünnehir’deki ribâtlar, birçok işlevi yerine getirmiş ve toplum hayatında önemli yer etmiştir. Düşman taaruzlarını önceden haber vermek, şehirlerde güvenliği ve asayişini sağlamak, ayaklanmaları önlemek, kervan ve yolcuları korumak, eşkıyaları takip etmek gibi görevler murâbitların temel vazifesiydi.¹⁸³ Buna ek olarak ribâtlara yerleşen din adamları ve zahidler, dini ilimlerle askerleri eğitirken zimmîleri İslam’a tebliğ etmek ve halkı irşad etmek gibi dini vazifeler üstlenmiş ve Maveraünnehir’de İslam’ın yayılışında son derece etkili olmuşlardır.¹⁸⁴ IX. yüzyılda sınırların genişlemesine bağlı olarak doğuda yeni ribâtlar kurulmuş ve murâbitlar bu ribâtlara kaydırılmıştır. İç kesimlerde kalan ribâtlar ise askeri karakterini yitirmiş ve bazı sosyal hizmetlerin yürütülmesinde ve eğitim faaliyetlerinde kullanılmıştır.¹⁸⁵

Abbasîler ve Samanîler zamanında ribâtlar; Mâverâünnehir’de iç istikrarın ve güvenlik ortamının sağlanmasında, İslâm dininin yayılmasında, ekonomik refahın ve toplumsal dayanışmanın artmasında önemli bir rol oynamıştır. Askeri karakol olarak kurulan ribâtlar zaman içinde yolcuların konakladığı kervansaraylara, yoksulların ve miskinlerin ihtiyaçlarını karşılayan zaviyelere, eğitim-öğretim yapan medreselere ve zahidlerin toplandığı tekke ve dergâhlara doğru gelişim göstermiştir.¹⁸⁶ Bazı ribâtlar çevresine inşa edilen evlerle zaman içinde köy ve kasabalara dönüşmüştür. Bu açıdan ribâtlar ve murâbitlar Mâverâünnehir’in iktisadî, içtimaî ve kültürel hayatı üzerinde asırlar boyunca etkisini hissettirmiştir.¹⁸⁷

¹⁸⁰ Şeşen, 209.

¹⁸¹ Köprülü, 271.

¹⁸² Barthold, *Türkistan*, 231.

¹⁸³ Mustafa Kara, “*Ribât Teşkilâtı*”, Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi, C. VIII, S. 87, İstanbul 1973, s. 28-29.

¹⁸⁴ Köprülü, 270.

¹⁸⁵ Erol, 104.

¹⁸⁶ Köprülü, 268-274.

¹⁸⁷ Çetinkaya, 26.

5. Yerel Dini İnanışlar

İslâm dini, Mâverâünnehir'e fetih yıllarında fatih askerler kanalıyla girmiş ve Arap kabilelerin tehcir edilmesiyle bölgede ilk Müslüman topluluk ortaya çıkmıştır. Emevîler zamanında İslâmiyet'in yerli halk tarafından ilgiyle karşılandığı ve kitlesel ihtidalara müsait bir ortam oluştuğu dikkat çekmektedir. Ancak Emevî iç siyasetinin neden olduğu yaygın hoşnutsuzluk Mâverâünnehir'de dinin yayılışını engellemiş ve İslâm'ın bölgede tam manasıyla egemen olması iki asırdan fazla süre gerektirmiştir. Gayrimüslimlere cizye ödemek koşuluyla ehlikitap muamelesi yapılmış; bu durumda putperest inanışlar yerli halk arasında bir süre daha varlıklarını sürdürebilme imkânı bulabilmiştir.¹⁸⁸

5.1. Mecusîlik ve Budizm

İslâm öncesi dönemde Mâverâünnehir'de Mecusîlik ve Budizm'in etkili olduğu görülmektedir.¹⁸⁹ M.VII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Mâverâünnehir'den geçen Hüen-Çang'ın kayıtlarından Mecusîliğin Soğd, Şaş, Uşrusana ve Fergana'da yaygınlaştığı; Mâverâünnehir'in Hindistan'a yakın güney bölgelerinde Buda dininin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Seyyah; zikredilen bölgelerde ateşe tapıldığını, mesela Semerkant'ta sadece iki adet metruk Buda manastırı bulunduğunu ifade eder. Buna karşın Saganıyan, Toharistan, Huttâl gibi Hindistan'a yakın güney yörelerde binlerce müridi olan Buda tarikatları, keşişlerle dolu dergâhlar ve manastırlar gördüğünü kaydeder.¹⁹⁰ Mecusîlik ve Budizm'in Abbasîlerin ilk dönemindeki etki alanları da bu minvalde şekillenmiş olmalıdır. Nitekim Abbasîler zamanında Mecusîliği ihya etmek amacıyla çıkarılan isyanlar daha çok Soğd bölgesinde etkili olmuş; güney bölgeleri ise Belh ve Tirmiz merkez olmak üzere Hint kültürünün tesiri altında kalmıştır.

¹⁸⁸ Usta, *İslâmlaşma Serüveni*, 457.

¹⁸⁹ İslâm öncesinde Mâverâünnehir'de en yaygın dini inanış Mecusîlik olmuştur. Esasında bölgede Budizm'in güçlü olduğu, Sasani devletinin Mecusîliği koruyan dini siyaseti nedeniyle V. yüzyıldan sonra Buda dininin güç kaybettiği ve Mecusîliğin yayıldığı ifade edilmektedir. Bölgede İran kültürünün ve Fars dilinin yaygınlaşması da Sasanilerin Mecusîliği yayma siyasetine bağlanır. Bknz. Vloten, *Arap Hâkimiyeti*, 16-17; Kitapçı, *Orta Asya*, 90. Bu bağlamda Sasanilerin, Budist okul ve ibadethaneleri kapattığı, put imalâthaneleri ve çarşılarını yıktığı, bölgenin önemli şehirlerine ateşgedeler inşa ederek Mecusî tapınakları kurduğu ve Mecusî din adamlarını bölgeye gönderdiği kaydedilir. Bknz. Osman Turan, *“İslamiyet ve Türkler”*, Türkler, C. IV, Ankara 2002, s. 292; Kurt, *Buhara*, 222-223; Kitapçı, *Orta Asya*, 93-95. Mecusî misyonerler bu dini doğuya götürmüş ve Soğd bölgesinden Fergana'ya kadar yayılmasını sağlamışlardır. Bknz. Eroğlu, 759-760.

¹⁹⁰ Togan, *“Hüen-Çang”*, 37-38, 41-42, 45-47.

Abbasîlerin ilk döneminde ise Mâverâünnehir’de Mecusîlerin ve Budistlerin dinlerinde serbest olduğu görülmektedir. Mecusîlere vergi karşılığında bazı hizmetler yüklenmiştir. Sulama kanallarının bakımında ve işletilmesinde Mecusî köylülerden istifade edilmiştir. Semerkant’ta şehir içi sulama şebekesinin Mecusî bir topluluğun elinde olduğu ve şebekenin bakımı karşılığında onlardan cizye alınmadığı rivayet edilmektedir. Buna ek olarak bazı arazi ve bahçelerin vergi gelirlerinin kırsal bölgelerde kanalların bakımı ve görevlilerin maaşları için ayrıldığı bilinmektedir.¹⁹¹ Yine nehirlerin ıslahı ve yeni su kanallarının kazılması gibi işlerde Mecusî köylülerin çalıştırıldığı zikredilmektedir.¹⁹² Şehirlerde Mecusîler ve Müslümanların duvarlarla birbirinden ayrılmış mahallelerde oturdukları ve Mecusî mahallelerin kimliğini belli edecek isimlerle anıldığı görülmektedir.¹⁹³ Buda dini ise İslâmî dönemde ne ortadan kalkmış ne de canlanmıştır. Budistlerin Mâverâünnehir’deki hareketleri hakkında çok az şey bilinmektedir.¹⁹⁴

5.2. Nesturî Hıristiyanlık

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir’de ciddi bir Hıristiyan varlığı göze çarpmaktadır.¹⁹⁵ İslâm öncesi dönemde Bizans topraklarında istenmeyen ve Sasanîler tarafından da takibata uğratılan Nesturî Hıristiyanlar,¹⁹⁶ VI-VIII. yüzyıllarda dinlerini önce Horasan’da Merv ve Herat’a, sonra Mâverâünnehir’de Semerkant ve Buhara’ya taşımışlardır. M. 644 yılından sonra Semerkant’ta bir metropolitlik kuran Nesturîler, Mâverâünnehir’in kasaba ve köylerinde çok sayıda kilise açmış ve Çin’e misyonerler

¹⁹¹ Şeşen, 227.

¹⁹² Demirci, “*Water Systems*”, 739-740.

¹⁹³ Nerşahi, 30-31.

¹⁹⁴ Melhem Chokr, *İslâm’ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. A. Meral, Ankara 2002, s. 63.

¹⁹⁵ Orta Asya’daki Hıristiyan varlığı hakkında bilgi için bkz. Wilhem Barthold, “*Orta Asya’da Moğol Fütuhatına Kadar Hıristiyanlık*”, çev. Köprülüzade Ahmed Cemal Bey, *Türkiyat Mecmuası*, C. I, İstanbul 1925, s. 47-100; Abdülvahab Taştan, *Nasturî Misyonerlerinin Orta Asya Çevresindeki Faaliyetleri*, (BYLT), Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Medeniyeti Bölümü, Kayseri 1986.

¹⁹⁶ *Nesturîlik*, M.S. 428 yılında İstanbul Patrikliği Maraşlı Hıristiyan din adamı Nestorius’un ortaya çıkardığı mezheptir. İsa’nın kişiliğiyle ilgili Ortodoks kilisesine aykırı fikirler öne süren Nestorius, 431 Efes Konsili’nde aforoz edilmiş ve Mısır’a sürgün edilmiştir. Nestorius’un savunduğu monofizit düşünceler ise din dışı ilan edilmiş ve Nesturî mezhebi yasaklanarak mensupları takibata alınmıştır. Onun İsa’yı hem insan hem de tanrısal bir şahsiyet kabul eden düşüncelere karşı çıktığı ve İsa’yı sadece tanrısal bir kişilik kabul ettiği ifade edilmektedir. Sürgün sırasında birçok kitap yazan Nestorius’un vefatından sonra Nesturi takipçileri mezhebini Sasani topraklarında yaymışlardır. Bir süre için Sasani himayesi altında rahat yaşayan Nesturiler, daha sonra Sasanilerin sert tutumuyla karşılaşmış ve Orta Asya’ya doğru göç etmesine sebep olmuştur. Bknz. Kadir Albayrak, “*Nesturîlik*”, *DİA*, İstanbul 2007, C. XXXIII, s. 15-17.

göndermişlerdir.¹⁹⁷ Uzun süren Bizans ve Sasani baskısından sonra İslâm egemenliği ile birlikte Nesturîlere bir tür rahatlama gelmiş; vergi karşılığında Nesturîlere koruma ve inanç hürriyeti sağlanmıştır.¹⁹⁸

İslâmî dönemde Buhara'da bir Hıristiyan cemaatin var olduğu ve kiliselerinde ibadet ettikleri bilinmektedir.¹⁹⁹ Semerkant'a bağlı Şavzar kırsalında inzivaya çekilen Iraklı Hıristiyanların yaşadığı ve bunların bir kilise kurduğu rivayet edilmektedir.²⁰⁰ Mâverâünnehir'in Vinderd, Mirki, Talas gibi şehirlerinde kiliseler bulunduğu İslâm coğrafyacılarının kayıtlarından anlaşılmaktadır.²⁰¹ Mâverâünnehir'de bina kiliselerin yanında çadırdan kiliseler de kuran Nesturîler, XI. yüzyılda göçebe Türkler arasında dinlerini yaymış ve XV. asraa kadar Semerkant'ta varlıklarını sürdürebilmişlerdir.²⁰² Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehirli Hıristiyanlar küçük cemaatler halinde yaşamış ve siyasî açıdan kayda değer bir varlık gösterememişlerdir.

5.3. Maniheizm

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de Maniheizm²⁰³ inancını sürdüren Maniheistlere de rastlanmaktadır. Bu din, bilhassa Soğdu tüccarlar arasında popüler

¹⁹⁷ Yonca Anzerlioğlu, *Nasturîler*, Ankara 2000, s. 16-17; Usta, *İslamlaşma Serüveni*, 458.

¹⁹⁸ Mustafa Ünal, "Nesturilik ve Türkler", *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Sempozyumu (9-10 Haziran 2001) Bildirileri*, Ankara 2002, s. 535.

¹⁹⁹ Yürekli, 23.

²⁰⁰ Şeşen, 231.

²⁰¹ Mukaddesî, 246; Kitapçı, *Orta Asya*, 98.

²⁰² Kadir Albayrak, "Geçmişte ve Günümüzde Nesturî Misyonerliği", *İAD, C. XX, S. 2*, Ankara 2007, s. 168-169.

²⁰³ *Maniheizm*, Sasaniler döneminde III. yüzyılda ortaya çıkmış ve evrensel bir din haline gelmiştir. Bu dinin kurucusu olan Mani, Mezopotamya'da el-Kasaî isimli mezhebin hakim olduğu bir çevrede yetişmiş ve düşüncelerini bu ortamda şekillendirmiştir. Hıristiyan teolojisini İranî unsurlarla işleyerek yeni bir sentez ortaya çıkaran Mani; kendisini Adem'in, Zerdüş'tün, Buda'nın ve İsa'nın da aralarında olduğu ilahi bir elçiler zincirine dahil etmiş ve bu peygamberler bölgesel dinler kurmalarına rağmen kendisinin evrensel bir din vücuda getirdiğini iddia etmiştir. Mani'nin dini radikal ve kozmik karşıtı bir düalizmi temel alan gnostik bir sistem, ahlak anlayışı ise katı bir çilecilik olarak tarif edilir. Yaratılışı kötü kabul eden Mani, dünyadan kopmak ve ruhu terbiye etmek için evlenmemek, et yememek, canlılara zarar vermemek, kanlı kurbanlar sunmamak hatta ekip biçmemek gerektiğini vaaz etmiştir. Mani, Sasani kralı II. Şapur tarafından olumlu karşılanmış ve inancını Sasani topraklarında yaymasına izin verilmiştir. Ancak 30 yıllık tebliği boyunca fazla bir başarı elde edememişti. Mecusî din adamlarının tepiki gösterdiği ve düşmanlık ettiği Mani, II. Behram döneminde 276 yılında Cundişapur'da idam edilmiştir. Ancak Mani'nin kurduğu Hıristiyan kilisesine benzer bir hiyerarşi ve disipline sahip olan Mani kilisesi Manihezim düşüncesini korumuş ve misyonerler vasıtasıyla çok geniş bir bölgede yaymışlardır. Maniheizm'in ortaya çıkışı ve inanç esasları hakkında bkz. Kurt Rudolph, "Maniheizm", çev. Mustafa Bıyık, *GÜÇİFD*, 2002/1, Çorum 2002, s. 378-393; İskender Oymak, "İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm", *Fırat ÜİFD*, 14:1, Diyarbakır 2009, s. 68-74; Chokr, *Zındıklar*, 53-55.

olmuştur.²⁰⁴ Sasanîler zamanında kadim geleneklere aykırı oldukları ve Mecusî dini tehdit ettikleri gerekçesiyle Mecusî ruhbanlar tarafından ötekileştirilen ve Sasanilerin kovuşturmasına maruz kalan Maniheistler, doğuya kaçmak zorunda kalmışlardır.²⁰⁵ V-VII. yüzyıllar arasında misyonerlik faaliyetlerini sürdüren Maniheistler, Soğdlular ve Türkler arasında bir miktar taraftar bulabilmekle birlikte asıl başarılarını Uygurlar arasında kazanmış ve VIII. yüzyılda Maniheizm, Uygurların resmi dini olmuştur.²⁰⁶

Sasanîler döneminde İran'da çok sıkı bir takibâta ve işkencelere maruz kalan Maniheistler, İslâm egemenliğiyle birlikte kısmî bir rahatlama dönemi yaşamışlardır. Emevîler zamanında propagandalarını yeniden canlandıran Maniheistler, rejime karşı herhangi bir düşmanlık beslemedikleri için Emevîlerle iyi ilişkiler geliştirmiş, hatta VIII. yüzyılın ilk yarısında Irak'ta Mani Kilisesi'ni kurmuşlardır.²⁰⁷ Abbasîlerin ilk yıllarında Maniheistler için fazla sıkıntı ortaya çıkmamış, ancak Mehdi'nin halifeliği döneminde (169-185/775-85) Maniheistlere yönelik sistematik bir baskı, kovuşturma ve işkence dönemi başlamıştır.²⁰⁸ Bu sırada Mani taraftarlarının sorguya çekildiği ve çoğunun Müslüman ya da Hıristiyan gibi görünerek dini inançlarını gizledikleri ifade edilmektedir. Mehdi sonrasında da devam eden dini baskılar, Me'mun'un döneminde hafiflemiş ve Mani rahipleri Me'mun'un sarayında düzenlenen teolojik tartışmalara katılarak fikirlerini dile getirebilmişlerdir. Ancak Me'mun'un ölümünden sonra Mani taraftarlarına yapılan baskı yeniden şiddetlenmiş ve Maniheistler yeniden gizlenmek zorunda kalmışlardır.²⁰⁹

Muktedir'in halifeliği döneminde (295-319/908-932) Semerkant'ta 500 kişilik Maniheist bir topluluk ortaya çıktığı, bunların Niğhuşek adlı bir ibadethane kurarak teşkilatlandığı ve cizye ödeyerek ibadet hürriyeti elde ettikleri bilinmektedir. Ancak bir süre sonra Bağdat'tan gelen tepki üzerine Samanî emiri II. Nasr (301-31/914-43) Maniheistleri baskı altına almış ve bunun sonucunda Semerkant Maniheistleri Dokuz Oğuzlar'a sığınarak Mâverâünnehir'i terk etmişlerdir.²¹⁰ Bunların evvelce Bağdat'ta

²⁰⁴ Kitapçı, *Orta Asya*, 101.

²⁰⁵ Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular?*, çev. T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul 2008, s. 138.

²⁰⁶ Selim Karadaş, *Türk Tarihinde Maniheizm (VIII-XIII. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi), Hacettepe ÜSBE, Ankara 2010, s. 62-80.

²⁰⁷ Cahen, *Türkler*, 138.

²⁰⁸ Faruk Ömer, "*Abbasi Halifesi Mehdi Dönemi (169-185/775-785) Üzerine Bazı Mülâhazalar*", çev. Mehmet Ümit, GÜÇİFD, C. III, S. 6, Çorum 2004, s. 203-214.

²⁰⁹ Chokr, *Zındıklar*, 79-80.

²¹⁰ Usta, *İslâmlaşma Serüveni*, 459-460; Karadaş, *Maniheizm*, 63-66; Oymak, 74.

yaşayan 300 kişilik bir topluluk olduğu, III/IX. asrın sonlarına doğru yeni bir tebliğ hareketi planlayarak başrahiplik makamını hissettirmeden Semerkant'a naklettikleri ve kendilerini Sabî olarak tanıttıkları kaydedilmektedir.²¹¹ Ancak kısa bir süre sonra bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Maniheizm, Maveraünnehir'de az sayıdaki bir grup tarafından sürdürülen marjinal bir eğilim olarak varlığını sürdürmüş ve fazla etkili olamamıştır.

5.4. Yahudilik

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir şehirlerinde bazı Yahudi cemaatleri de görülmektedir. Kökenleri Babil sürgününe kadar inen ve Babil sürgününden sonra Merv, Tirmiz, Belh gibi Horasan şehirlerine yerleşen Yahudiler; III. Yazdicerd (440-457) ve halefi Firuz (458-485) döneminde Mâverâünnehir'e göç etmişlerdir. İslâm fetihleri döneminde Müslümanlar Buhara, Semerkant, Kiş, Taşkent (Şaş), Hucend ve Sîrderya boylarında küçük Yahudi cemaatleriyle karşılaşmışlardır. İran Yahudileriyle aynı kökenden olan Mâverâünnehir Yahudileri, dil ve kültür bakımından Soğdluların tesiri altında kalmışlardır. VIII-XII. asırlar boyunca varlıklarını sürdüren Yahudiler, Moğol istilasından olumsuz etkilenmiş ve sadece Buhara Yahudileri Moğol istilasını atlatabilmiştir. Bunlar günümüzde de varlıklarını sürdürmektedir.²¹²

Ortaçağ'da Mâverâünnehir inançların üst üste yığıldığı bir tür dinler coğrafyası haline gelmiştir. Ancak en güçlü şekilde yayılan inanışlar Mecusîlik ve Budizm'dir. Mecusîlik İslâm öncesi dönemde Budizm'i epey hırpalamış ve zayıflatmıştır. Mecusî dininin üstünlüğü İslâm fetihlerine kadar devam eder. İslâm fetihleriyle birlikte İslâm dini Mecusîlik başta olmak üzere bölgede bütün inanışları yavaş yavaş eritmiş ve tek hâkim din haline gelmiştir. Bu arada bölgede yukarıda zikredilen inançlara ek olarak Şamanî Türklere de rastlandığını belirtmek gerekir.²¹³ Taoizm ve Konfüçyanizm gibi Çin dinlerinin ise Mâverâünnehir'de hiçbir varlık gösterememiştir.

6. Abbasîler Döneminde İslâmiyet'in Yayılışı

Mâverâünnehir'de İslâm dininin ilk temsilcileri Kuteybe b. Müslim döneminde bu bölgeye tehcir edilen Arap kabileleri olmuş ve müteakiben yerli halk cephesindeki

²¹¹ Chokr, *Zındıklar*, 80.

²¹² Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, Ankara 2005, s. 72-80.

²¹³ Aydınli, *Semerkant*, 474-476.

ihtidalar başlamıştır. Putperest dinlere karşı sert bir tavır takınan Kuteybe b. Müslim, yerli halka bir şekilde İslâm dinini benimsetmeye yönelik politikalar yürütmüştür.²¹⁴ Bu dönemde kutsal kabul edilen heykel ve dini sembollerin acziyetlerini ifşa edecek şekilde meydanlarda imha edilmesini tasvir eden pek çok rivayet aktarılır.²¹⁵ Kendine has yöntemleriyle Kuteybe b. Müslim, Mâverâünnehir’de İslâmiyet’in yayılması için belli bir alan açmış ve kısmen başarılı sonuçlar da elde etmiştir.²¹⁶ Esasında Emevîler zamanında bölgede kitlesel ihtidaların mümkün olduğu zaman zaman girişilen tebliğ çalışmalarının yerli halk cephesinde ilgiyle karşılanmasından anlaşılmaktadır. Ancak Emevî iç siyasetinin neden olduğu yaygın bir hoşnutsuzluk bu çağda Mâverâünnehir bölgesinin bütünüyle İslâmlaşmasını engellemiştir.

²¹⁴ Kuteybe b. Müslim, fethin ancak İslâm dininin yayılmasıyla kalıcı olabileceğini düşünmüştür. Bu doğrultuda fethettiği her şehre Müslüman Arapları yerleştirmiş; başta mahalli hükümdarlar olmak üzere halkı İslâm’a yöneltmek için türlü yöntemler uygulamıştır. Bu yöntemlerden bahseden Nerşahi, “Kuteybe b. Müslim Mecusî adetlerini yasakladı, halka İslâm hükümlerine göre yaşamalarını emretti, Cuma namazları katılmayı zorunlu kıldı, Kur’an’ın Pârisî okunmasına müsaade etti ve her namazdan sonra hazır bulunanlara iki dirhem bahşiş dağıttı. Zengin ve kibirliler buna tamah etmezken; fakirler o iki dirhemi almak için camiye geliyorlardı. Böylece onların kalbine İslâm’ı yerleştirdi.” diyerek Kuteybe b. Müslim’e rahmet okur. Bknz. Nerşahi, 47-48. Kuteybe b. Müslim’in İslâm’a muhalefet edebilecek kadar Mecusîliği bilen veya yerli halkı Müslümanlara karşı kıskırtabilecek konumdaki kişileri ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır. Bknz. İbnü’l-Esir, IV, 474. Bu dönemde Harezmi, Buhara, Semerkant gibi yerlerde Mecusî ateşgedeleri yıkılmış ya da camiye çevrilmiş, Mecusîliği aleni bir şekilde tatbik etme imkânları ortadan kaldırılmıştır. Bknz. Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1976, s. 208. Buna ek olarak Kuteybe b. Müslim’in yerli halktan binlerce kişiyi İslâm ordusuyla birlikte seferlere katılmaya mecbur ettiği kaydedilmektedir. İbnü’l-Esir, IV, 522; Kurt, *Buhara*, 171-173. Böylece onların Müslümanlar gibi davranmalarını ve fethlerden elde edilecek ganimetlerle kalplerini İslâm’a ısındırmayı denemiştir. Kuteybe b. Müslim’in İslâmiyet’i yayma siyaseti hakkında ek bilgi için bknz. Adem Apak, “Emevîler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı”, *Türkler*, C. IV, Ankara 2002, s. 579-582.

²¹⁵ Mâverâünnehir’de İslâm’ın yayılışı konusunda Kuteybe b. Müslim, İslâm müelliflerinin en favorisi ismidir, çünkü gazavatı fanatik gösterilerle doludur. Örneğin; Semerkant’ın fethinden sonra Kuteybe, ateşgedelerin putlar ve dini sembollerden arındırılmasını emretti. Semerkantlılar bu sembellere zarar vermeye teşebbüs edenlerin yanıp kül olacağını söyleyerek onu uyardılar. Bunun üzerine Kuteybe, meydana yığılan putları tekbirler getirerek bizzat ateşe verdi. Bknz. İbnü’l-Esir, IV, 513-518. Başka bir örnekte ise Beykend’de altından yapılmış heykellerin eritilerek kullanıldığı görülmektedir. Bknz. Hasan Kurt, “Mâverâünnehir’e İslâm’ın Girişi”, *Türkler*, C. IV, Ankara 2002, s. 282. Buhara’da da ele geçirilen büyük bir Buda heykelinin değerli taşlardan yapılmış gözleri sökülmüş ve zarif bir hediye olarak Haccac’a gönderilmiştir. Bknz. Zekeriyâ Kitapçı, “*Türklerin Müslüman Oluşu*”, *Türkler*, C. IV, Ankara 2002, s. 264.

²¹⁶ Mesela Buhara’nın fethinden sonra Kuteybe b. Müslim, Buhara hükümdarı Tuğşade’nin Müslüman olması için çabaladı. Tuğşade’yi Buhara hükümdarı olarak bıraktı ve rakiplerini öldürerek Tuğşade’yi güçlendirdi. Tuğşade ise Müslüman oldu, hatta Kuteybe b. Müslim’e duyduğu hürmetin bir nişanesi olarak oğluna Kuteybe adını verdi. Bknz. Nerşahi, 10; İbnü’l-Esir, IV, 495-496. Kuteybe b. Müslim insanların hangi niyetle İslâm’a girdiğini önemsemiyor, fatih komutan olarak inisiyatif elinde bulunduruyor ve yerli halka İslâmiyet dışında bir dinin bu bölgede yaşama şansı olmadığı mesajını veriyordu. Buna direnebilecek gücü olanlar kendilerini Müslümanlardan soyutlamaya çalışmışlardır. Direnemeyecek durumda olanlar ise teslim olmuş ve daha ilk anda yerli halktan pek çok kişi bir şekilde İslâm’a girmiştir. Bknz. Nerşahi, 30-31, 47-48.

Emevîlerin bilhassa muhtedilere uygulanacak işlemlere dair tutarlı bir politika belirleyemedikleri göze çarpmaktadır. Halife Ömer döneminde uygulamaya sokulan vergi ve toprak sistemi; ihtida eden zimmîlerden Peygamber'in bir uygulaması olarak cizye alınmamasını ve sulhle fethedilmiş topraklarda İslâm'ı seçen arazi sahiplerinin harac mükellefiyetlerinin öşüre çevrilmesini gerektirmiştir.²¹⁷ İslâm'ın yayılışının bir sonucu olan bu tür uygulamalar, Emevîler için vergi gelirlerinin azalmasına ve vergi tahsilâtıyla uğraşan dihkanların çıkarlarının zedelenmesine neden olmuştur. Halkın vergilerden kurtulmak için zahiren Müslüman olduğuna inanan yöneticiler, ya ihtida edenlere zimmî muamelesi yapmış ya da imanlarını ölçmeye yönelik birtakım testler uygulamışlardır.²¹⁸ Neticede bu bölgede İslâmiyet'in yayılmasının Emevîler ve yerel idareciler tarafından arzulanan bir gelişme olmadığı anlaşılmaktadır.

Emevîlerin tutarsız vergi politikasına ve tebliğ anlayışına iyi bir örnek Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin Horasan valiliği döneminde (109-111/727-730) ortaya çıkar. Vali, Semerkant'ta İslâm'ın tebliğ etmesi için Ebu's Sayda Salih b. Tarif ed-Dabbî²¹⁹ liderliğinde Mürcie²²⁰ mensuplarından oluşan bir heyeti görevlendirir ve ihtida eden hiç kimseden cizye alınmayacağını duyurur. Mürcie, kısa sürede binlerce kişinin dine katılmasını sağlar, ancak dihkanlar vergi alacak kimse kalmadı şeklinde mektuplarla valiyi kışkırtırlar. Verdiği sözü yutmak istemeyen vali, vergiyi kaldırmak için ihtida edenlerden namaz kılan, ayet okuyan ve sünnet olanların Müslüman kabul edilmesini

²¹⁷ Hz. Ömer'in mali sistemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989.

²¹⁸ İbnü'l-Esir, V, 124-126; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 174.

²¹⁹ *Ebu's Sayda Salih b. Tarif ed-Dabbî*, Horasan'da Dabbeoğullarının mevlâsıdır. Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'nin 100/789 yılında Huttâl bölgesine yapılan akınlar hakkında bilgi vermek üzere Şam'a gönderdiği heyette yer almıştır. Halife Ömer b. Abdülaziz ile görüşmesi esnasında Horasan valisinin usule aykırı vergi ve maaş tatbikatını şikayet etmiş ve Cerrah b. Abdullah'ın azledilmesine ön ayak olmuştur. 10 yıl sonra Eşres b. Abdullah es-Sülemî tarafından 110/728 yılında Semerkant'ta İslâm'ı tebliğ etmekle görevlendirilen Ebu's Sayda, Horasan valisiyle yaşadığı sürtüşme nedeniyle hapse atılmıştır. Bundan sonra onun akıbeti hakkında bilgi bulunmamaktadır. Hapiste ölmüş olduğu ifade edilmektedir. Bknz. İbnü'l-Esir, V, 51-53, 124-126; Kutlu, *Mürcie*, 173-177.

²²⁰ İtikadî bir mezhep olarak Mürcie'nin ilk nüveleri, Halife Osman'ın şehit edilmesinden sonra patlak veren iç karışıklıklar döneminde ortaya çıkmıştır. İrcâ (hükmü Allah'a bırakma, ahret gününe kadar erteleme) düşüncesinden hareket eden Mürcie; Ebu Bekir ve Ömer'i kabul etmiş, Osman ve Ali'nin durumunu irca ederek bu konuda taraf olmamıştır. İrcâ fikrini imana da dâhil eden ve iman ile ameli ayrı değerlendiren Mürcî âlimler; büyük günah işleyenlerin kâfir olmayacağı, amelin imana zarar vermeyeceği, imanın amellerle ölçülemeyeceği ve mü'minlerin amelleri nispetinde ceza ve mükâfat göreceği gibi mutedil düşünceler savunmuşlardır. Mürcie, Müslümanlar arasında eşitliği savunan bir tutum takınmıştır. Irak'ta güçlü olan bu mezhep Horasan ve Mâverâünnehir'de de önemli bir taraftar kitlesi bulmuştur. Mürcie mezhebi ve itikadî görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Kutlu, *Mürcie*, 41 vd; İsa Doğan, *Mürcie ve Ebu Hanife*, Samsun 1992, s. 24 vd.

emreder. Ancak Mürcie bu emri geri çevirmiş ve Semerkant'ta muhtedilerin hakkını savunan girişimlerde bulunmuştur. Bu karşı çıkış nedeniyle Ebu's Sayda tutuklanmış ve Merv'de hapsedilmiştir. Semerkant'ta ise muhtedilerin hepsinden eskiden olduğu gibi vergi alınmaya devam edilmiştir.²²¹

Emevîler döneminde vergi meselesinde birçok usulsüz ve gayr-i âdil uygulama görülmektedir. Harac ve cizyenin birbirine karıştırılması, toprak vergisi oranlarının fazla yüksek tutulması, benzer arazi koşullarına sahip bölgeler arasında oran farkları bulunması, vergi tutarlarının hatalı hesaplanması, birçok zımmîye vergi imtiyazları verilmesine rağmen Müslümanlardan kâfirliğin alameti olan vergiler alınması, vergi tahsilâtının köylerde toplu halde yapılması ve dihkanlara bırakılması, vergi tahsilâtı sırasında şiddete başvurulması ve aşağılayıcı gösteriler yapılması gibi uygulamalar ve Emevîlerin Arapları gözetten yönetim anlayışı Horasan ve Mâverâünnehir'de Arap hâkimiyetine, dolayısıyla İslâm'a karşı öfke birikmesine neden olmuştur.²²² Daha da mühim olanı Emevî iç siyaseti, yerli halkın vergi ve İslâm dini arasında ayrılmaz bir ilişki kurmasına sebep olmuş ve yerli halk nezdindeki İslâm imajı Emevî zihniyetiyle kirlenmiştir. Emevîler zamanında sürekli olarak muhtedilerin vergilerden kurtulmak için Müslüman olduğu tezinin savunulması, bir anlamda Emevîlerin ortaya çıkardığı İslâm algısını göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Emevîler zamanında İslâm'ın yayılışını olumlu yönde etkileyen gelişmelere de rastlanmaktadır.

Ömer b. Abdülaziz'in hilafetinde (98-101/717-720) atılan adımlar bu bölgede İslâm'ın yayılışının önündeki engelleri ve bu engellerin kaldırılması durumunda yerli halkın İslâm'a ne kadar rağbet ettiğini gözler önüne sermek için yeterlidir. Ömer bin Abdülaziz, devlet erkânının ve eyalet valilerinin muhalefetine rağmen Emevî siyaseti ile bağdaşmayan bir iç politika yürütmüş ve İslâm'ın yayılması için ciddi ve samimi adımlar atmıştır. İlk önce seferdeki orduları geri çağırarak Ömer b. Abdülaziz, adaletin tesisini ve ehil idarecilerin görevlendirilmesine çalışmıştır. Hz. Muhammed gibi komşu hükümdarlara ve yerel idarecilere İslâm'a davet mektupları gönderen Halife, valilere muhtedilerin sorgulanmamasını ve cizye alınmamasını, sulh ile fethedilen arazilerden

²²¹ İbnü'l-Esir, V, 124-126; Kutlu, *Mürcie*, 173-177.

²²² Emevîlerin vergi politikası hakkında detaylı bilgi için bkz. Duri, "*Horasan'da Vergi Sistemi*", 211-223; Roberto Marin Guzman, "*Orta Asya ve Horasan'da Abbasî İhtilali: Vergi, İhtida ve Dinî Grupların İhtilalin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme*", çev. Mustafa Demirci, İSTEM, Y. 6, S. 12, Konya 2008, s. 259-264.

haracın kaldırılmasını, köylülere toprağı terk etme hakkının verilmesini, ekilmeyen arazilerin vergiye bağlanmamasını, vergi tahsilâtında zorbalık yapılmamasını, ihtida edenlere maaş bağlanmasını emretmiştir.²²³

Ömer b. Abdülaziz'in muhtedilerin lehine ürettiğı çözümler Emevî zihniyetiyle hiçbir şekilde bağdaşmadığı gibi; Emevî çağında İslâm'ın üzerine düşürülen töhmeti de kaldırmış ve İslâm'ın cazibesini arttırarak kısa süre içinde Mâverâünnehir'de pek çok kişinin ihtidasına zemin hazırlamıştır. Ancak Ömer b. Abdülaziz'in kısa halifeti sonrasında reformları sürdürülmemiş ve eski uygulamalara geri dönülmüştür. Sadece Emevîlerin son Horosan valisi Nasr b. Seyyar; vergi mükelleflerinin yeniden tespiti, vergi imtiyazlarının kaldırılması, Mâverâünnehir'den göç eden Soğdluların yurtlarına döndürülmesi gibi uygulamalarla Ömer b. Abdülaziz'i andıran restorasyon programı uygulamış, ancak Emevî iktidarının yıkılışını engelleyememiştir.²²⁴

Ömer b. Abdülaziz ve Nasr b. Seyyar gibi dirayetli Emevî idarecilerinin yeni Müslüman olanları gözeten reformları ve tebliğ çalışmaları her ne kadar kayda değer sonuçlar vermiş olsa da; Emevîlerin İslâmiyet'i yaymayı amaç edinmeyen iç siyaseti Mâverâünnehir'in bu dönemde İslâmî bir kimliğe bürünmesini engellemiştir. Yine de İslâmiyet'in yerli halk arasında muhtedi bulabildiğı görülmektedir. Fetih yıllarından Abbasî iktidarına giden süreçte Arap kabilelerinin iskân edilmesi ve dirayetli Emevî idarecilerinin çalışmaları sayesinde İslâm dini, Mâverâünnehir'de bir damar bulmuş ve bu bölgede yerleşmesini sağlayacak uygun bir zemin hazırlayabilmiştir. Bölgenin İslâmlaşması içinse Abbasî iktidarını beklemek gerekmiştir.

Abbasî ihtilali, İslâm dünyasında Emevî iktidarını kökünden kazıyıp yeni bir şafak başlatırken; Mâverâünnehir'de dinin yayılışının önündeki engeli kendiliğinden ortadan kaldırmıştır. Öyle ki; Abbasîlerin iktidara gelir gelmez ilk icraatı, Müslüman olanlardan cizye alınmayacağını duyurmak olmuştur.²²⁵ Abbasîler döneminde ihtida edenlerin vergilendirilmesinden kaynaklanan sıkıntılar görülmez. Aynı şekilde Arap olmayan Müslümanların Araplar ile eşit tutulduğu yeni bir zihniyet yönetime hâkim

²²³ İbnü'l-Esir, V, 39-43, 51-53, 58-64; Abdülkadir Işık, *Ömer b. Abdülaziz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, (BYLT), Konya 1991, s. 33 vd; İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülaziz", DİA, İstanbul 2007, C. XXXII, s. 53-54; Van Vloten, *Arap Hakimiyeti*, 37-39.

²²⁴ Nasr b. Seyyar'ın vergi ıslahatları ve İslâmiyet'i yayma çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, "Nasr b. Seyyar", DİA, Ankara 2006, C. XXXII, s. 415-416; Yusuf Kısa, *Nasr b. Seyyar ve Emevîlerin Yıkılışı Yıllarında Türk Yurtlarının Siyasi Durumu*, (BYLT), Selçuk ÜSBE, Konya 1994, s. 24 vd.

²²⁵ Kitapçı, *Hidayet Fırtınası*, 39.

olmuştur. Bundan sonra İslâm dünyası bambaşka bir idare tarzıyla karşılaşmış ve bir tür kaynaşma aşamasına geçmiştir. Yine Abbasî iktidarı savaşlarla geçen bir dönemi kapatmış ve istikrar ortamını sağlayarak medeniyet çalışmalarına yönelmişlerdir. Bu ve başka yönleriyle Abbasîlerin yönetime geçişi, Mâverâünnehir’de İslâm dininin yayılışını hızlandırmış ve yeni bir safhaya geçirmiştir.

Emevîlerden farklı şekilde; İslâmiyet’i yaymayı genel bir politika olarak kabul eden Abbasîler, doğuda mahalli hükümdarları ve dihkanları İslâm’a davet etmek ve onlar için İslâm’ı cazip hale getirmek üzerine bir siyaset yürütmüşlerdir. Bu siyasetin bir gereği olarak Abbasî hükümdarları her fırsatta Mâverâünnehir ve Hindistan yerel idarecilerine İslâm’ı tebliğ mektupları göndermişlerdir. En yüksek idari mercî olarak Abbasî halifeleri; yerel hükümdarlara düşmanlarına karşı askeri ve mali destek sözü vermiş, kendi bölgelerinde saltanat sürmelerini garanti etmiş ve İslâm hükümdarıyla iyi ilişkiler kurmanın onların yararına olacağı mesajını vermişlerdir. Bu arada Abbasî otoritesine boyun eğmeyenler üzerine ordular göndermekten de geri durmamışlardır.

Abbasîlerin ilk hükümdarı Ebu’l-Abbas es-Seffâh döneminde Horasan valisi Ebu Müslim, Mâverâünnehir’e düzenlediği askeri harekâtlar sırasında Abbasîler için tehlikeli olabilecek mahalli hükümdarları idam ettirmiş ve yerlerine Abbasî idaresine bağlı hükümdarlar getirmiştir.²²⁶ İkinci Abbasî halifesi Mansur; yerel hükümdarlarla vergi anlaşmaları yapmış ve itaat etmeyenler üzerine ordular göndermiştir.²²⁷ Üçüncü Halife Mehdî, mahalli hükümdarlar ile yazışarak onları İslâm’a davet etmiş ve bunun sonucu olarak Mâverâünnehir ve Hindistan’da birçok hükümdarın İslâm’a girmesine vesile olmuştur.²²⁸ İslâm’ı tebliğ mektupları göndermeyi sürdüren Harun Reşid ise bu politikayı geliştirerek mahalli hükümdarlar ve dihkanların çocuklarını Bağdat’a davet ederek kendi gözetiminde eğitilmelerini sağlamış ve bir kısmını devlet kademelerine kabul ederek hizmetine almıştır.²²⁹

Abbasîlerin mahalli hükümdarlara İslâm’ı tebliğ siyasetinin en iyi uygulayıcısı Me’mun’dur. Mâverâünnehir hükümdarlarına, Türk hakanına ve hatta Hint racalarına İslâm’ı tebliğ mektupları gönderen Me’mun’un on beş hükümdarın ihtidasına vesile

²²⁶ Taberi, XXVII, 197, 202; Nerşahi, 10.

²²⁷ Kitapçı, *Hidayet Fırtınası*, 40-41.

²²⁸ Mevlana Şah Muhammed İsmail Panipati, *İslam Tarihi*, çev. Ali Genceli, İstanbul 1992, s. 560; Kitapçı, *Hidayet Fırtınası*, 40-42.

²²⁹ Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Konya 2004, s. 171-173.

olduğu ifade edilmektedir.²³⁰ Me'mun'un davetiyle Müslüman olan Kâbil hükümdarı Kâbilşah'ın ihtidasının bir sembolü olarak tahtını, tacını, kılıcını ve altından yapılmış Buda heykelini Bağdat'a göndermesi, Me'mun'un tebliğ siyasetinin uyandırdığı etki ve yankıyı göstermesi açısından önemlidir. Bu heykel; Me'mun tarafından İslâm'ın zaferinin zarif bir göstergesi olarak Mekke'ye gönderilmiş ve hac mevsimi boyunca hacılara teşhir edilmiştir.²³¹ Me'mun, kendisine itaat etmeyenler üzerine ordular sevk etmekten de geri durmamıştır.

Me'mun dönemi Mâverâünnehir'de İslâmlaşmanın hızlandığı evredir. Me'mun bir yandan mahalli idarecilere tebliğ mektupları gönderirken bir taraftan yerli halka İslâm'ın anlatılmasını ve İslâm'ı seçenlerin divana kaydedilerek maaşa bağlanmasını emretmiştir. Bu dönemde dihan çocuklarının devlet hizmetine alınması ve Türklerin mahalli hükümdarlar komutasında muhafız ordusuna celbedilmesi süreci başlamıştır. Elbette ki toplanan askerler arasında İslâm dini hızla yayılmıştır. Bu uygulamanın en meşhur örneği Uşrusana hükümdarı Kâvus'un oğlu Afşin'dir. Belazurî, Me'mun'un tebliğ siyasetinden bahsederken onun bu konuda çok teşvik edici olduğunu, kapısına gelen herkese saygı gösterip ikramlarda bulunduğunu ifade ederek Me'mun'un bu siyasetinin halefi Mu'tasım zamanında da sürdürüldüğü kaydetmektedir.²³²

Me'mun'un halifelik döneminde Mâverâünnehir'de valilik elde eden Samanîler İslâm'ı yayma siyasetini sürdürmüşlerdir. Mâverâünnehir'i ribâtlarla dolduran ve çok yoğun bir askeri faaliyet içine giren Samaniler, yerli halkı gâzâ ülküsüyle birleştirmiş ve küfr beldelerine seferler düzenlemişlerdir. Ribâtlarda toplanan zahidler ve gönüllü din adamları yürüttükleri tebliğ, eğitim ve sosyal hizmet faaliyetleriyle askerlerin ve yerli halkın gönlünü İslâm'a ısındırmışlardır.²³³ Müslüman tüccarlar uzak mesafelere düzenledikleri seferlerde İslâm'ın temsilcisi olarak bu dini insanlara tanıtmışlardır.²³⁴ Samanîler ise İslâm dinini yaymayı devlet politikası haline getirmiş; Samanî idaresi altında sağlanan istikrar ortamı yerli halkın İslâm dinine yönelişini hızlandırmış, eski dinleri gözden düşürmüş ve izlerini büyük oranda silmiştir.²³⁵

²³⁰ Panipeti, 560; Kitapçı, *Hidayet Fırtınası*, 40-42.

²³¹ Thomas W. Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım, Cenker İbrahim Polat, İstanbul 2007, s. 288.

²³² Belâzurî, 626-628.

²³³ Abdülkerim Özaydın, "*Türklerin İslâmiyet'i Kabulü*", *Türkler*, C. IV, Ankara 2002, s. 435-438.

²³⁴ Turan, "*Türkler*", 519-520.

²³⁵ Fatih Mehmet Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Ankara 2010, s. 113-150.

7. Mübeyyiza/Sepid-i Câmeğân (Beyaz Giyenler)

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir’de İslâmiyet hızla yayılırken; İslâm inancına aykırı düşünceler üreten birtakım gulât toplulukların da etkinlik kazanmaya başladığı görülür. İslâm öncesi düşünce ve inançları İslâm akideleriyle harmanlayan ve İslâm’a göre terk edilmesi gereken adet ve gelenekleri Müslüman kisvesi altında sürdürmeye çalışan sapkın kesimler, Mâverâünnehir’de *Mübeyyiza/Sepid-i Câmeğân* adıyla anılmıştır.²³⁶ Mezhep müellifleri ise Ebu Müslim’e duydukları derin muhabbet dolayısıyla Mübeyyiza’yı Abbasî Şia’sı olarak bilinen *Râvendîyye*’nin²³⁷ alt grupları arasında değerlendirmiş ve *Ebu Müslimiyye*,²³⁸ *Mukannaiyye*²³⁹ gibi sınıflandırmalar yapmışlardır. Ancak bu kayıtlardan Mübeyyiza’nın Abbasî Şia’sından farklı; *Babek Hürremîleri*’ne²⁴⁰ benzer bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır.²⁴¹ Zirâ İbnü’n Nedim, onlara *Hürremîniyye* denildiğini de kaydeder.²⁴² Genel bir ifadeyle Mübeyyiza’nın Mâverâünnehir’de Mazdekî/Hürremî tarzda yaşayan insanlar olduğu söylenebilir.

²³⁶ Osman Aydın, “Abbasilerin İlk Döneminde (II/VIII. Asır) Maveraünnehir’de Mübeyyiza Hareketi ve Bu Fırkanın İslam Dışı Diğer Sapık Mezheplerle Soğd Bölgesindeki Faaliyetleri”, TDAD, S. 147, İstanbul Kasım-Aralık 2003, s. 154.

²³⁷ *Şiatü’l-Abbasîyye/Râvendîyye*, Şii gelenekte önemli yeri olan imametın Abbasîlere ait olduğunu savunanlardır. Bu fırkanın *Hureyriyye (Katıksız Abbasîyye)* kolu Hz. Ali soyundan gelen Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed el-Hanefîyye’nin imameti Muhammed b. Ali b. Abbas b. Abdilmuttalib’e vasiyet ettiğini kabul etmiştir. İmameti Muhammed b. Ali’den oğlu İbrahim’e, ondan Ebu’l-Abbas’a, ondan Mansur’a öteki Abbasîlere geçirirler. Bunlar daha sonra “*amcası dururken amcaoğluna miras düşmez*” düşüncesinden hareketle imametın daha başından beri Abbas b. Abdilmuttalib soyuna ait olduğunu savunmuşlardır. Hureyriyye, saf Abbasîler olarak kabul edilmektedir. Râvendîyye’nin diğer bir kolu olan *Ebu Müslimiyye* ise imameti Ebu’l-Abbas’tan Ebu Müslim’e geçirmiş ve Ebu Müslim’e bazı ilahî vasıflar yüklemişlerdir. Bknz. Kummî-Nevbahtî, *Şii Fırkalar=Kitâbu’l Makâlât ve’l Fırak ve Fıraku’s-Şia*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara 2004, s. 168-179.

²³⁸ *Ebu Müslimiyye*, Râvendîyye’nin alt gruplarından biri olarak tarif edilmektedir. Bunların Ebu’l-Abbas es-Seffâh’tan sonra Ebu Müslim’i imam kabul ettiği ve Allah’ın Emevîleri helak etmek için Ebu Müslim’e hulûl ettiğine inandıkları rivayet edilir. Ebu Müslimiyye’nin bir kısmı Ebu Müslim’in öldüğünü kabul etmiş, bir kısmı ise öldüğünü inkar etmiştir. Onların Ebu Müslim’i öldürülemez bir insan olarak gördükleri, bu yüzden imametınin devam ettiğini savundukları ve onun ileri bir tarihte zuhur ederek zalimlerle savaşacağına, düşmanlarından intikam alacağına ve adaleti getireceğine inandıkları rivayet edilir. Bknz. Şehristanî, 139; Eş’ari, 52-54; Agil Şirinov, *İslâm Mezhepleri Tarihi Literatüründeki Aşırı Fırkalar ve Görüşleri*, (BYLT), Marmara ÜSBE, İstanbul 2003, s. 54-57.

²³⁹ *Mukannaiyye*, Abbasîler zamanında Mâverâünnehir’de isyan çıkaran Haşim b. Hakim’in taraftarı olanlardır. Haşim b. Hâkim’in önceleri Rizamiyye fırkasına mensup olduğu, daha sonra ilahlık iddia ederek ayrıldığı kaydedilmektedir. Bknz. Bağdadî, 236.

²⁴⁰ *Hürremîyye/Bâbekiyye*, mal ve kadın ortaklığını kabul eden Mazdekîlerdir. Hürremîler, 201-223 (816-838) yılları arasında Güney Azerbaycan, Taberistan ve Deylem bölgesinde yayılan büyük bir isyan çıkarmışlardır. Hürremîlerin Mazdek öğretisini kabul ettikleri, İslâm’a aykırı eski gelenekleri sürdürdükleri ve ibâhîlik (her şeyi mübah görme) eğiliminde oldukları kaydedilmektedir. Bknz. Neşet Çağatay, İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1976, s. 80-82.

²⁴¹ Şehristanî, 139; Kummî-Nevbahtî, 169; Eş’ari, 54; Bağdadî, 236-238.

²⁴² İbnü’n-Nedim, II, 823.

Müslüman gibi görünen Mübeyyiza kesiminin batınî bir idrak ile İslâmî öğeleri kendilerince yorumladıkları söylenebilir. Eski Hint-İran geleneğinden gelen birtakım fikirlerin²⁴³ bu kesimleri etkilediği görülür. Bilhassa *hulûl* (Allah'ın insan bedeninde vücut bulması) düşüncesi sayesinde reislerine ilahî vasıflar yükleyerek putperestlerin Tanrı-kral kültünü canlandırabilmişlerdir. *Mehdî* (dünyaya adalet getirecek kurtarıcı) inanınışının Mübeyyiza düşüncesinde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. *İbâhîlik* (her şeyi mübah görme) de Mübeyyiza'da rastlanan bir eğilimdir.

Halife Mansur'un emriyle 137/755 yılında öldürülen²⁴⁴ Ebu Müslim-i Horasanî Mübeyyiza düşüncesinin temelinde yer almıştır. Onlara göre Allah'tan ilahî bir parça Ebu Müslim'e hulûl etmişti. Bu sayede Ebu Müslim, Emevîleri helâk etti ve dünyada adaleti tesis etmeye başladı. Ancak Mansur, ona tuzak kurdu ama bu tuzağı fark eden Ebu Müslim ak bir güvercin olup uçtu. Mansur, Ebu Müslim'in suretinde bir şeytani öldürdü ve Ebu Müslim'i öldürdüğünü zannetti. Ebu Müslim ise Rey dağlarına gitti ve bakırdan yapılmış bir kaleye yerleşti. Bu kalede Mazdek ile beraber oturmakta ve yeniden zuhur ederek düşmanlarından intikam alacağı zamanı beklemektedir. Sonra da zalimlerle savaşacak ve dünyaya adaleti getirecektir.²⁴⁵

Mübeyyiza/Ebu Müslimiyye'nin Mecusî gelenekte değer atfedilen bazı sembol ve simgeleri kullandığı görülmektedir. Abbasî siyahına²⁴⁶ karşı beyazlara bürünmüş, beyaza nispetle Mübeyyiza/Sepîd-Câmegân (Beyaz Giyenler) olarak anılmışlardır.²⁴⁷

²⁴³ Bu düşünceler arasında *Hulûl* (Allah'ın insan bedeninde vücut bulması) ve *tenâsüh* (ruhun bedenden bedene geçmesi), *tecsim* (Allah'ı cisimleştirme), *teşbih* (Allah'ı insana, insanı Allah'a benzetme), *tezâhür* (ruhların sonsuza kadar yaşaması), *sürekli nübüvvet*, *bedâ* (Allah'ın kararından cayması) ve *zahirî ölüm* (gözden kaybolma) düşünceleri zikredilebilir. Bknz. İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikadi Mezhebler ve Akaid Esasları*, çev. M.Saim Yeprem, İstanbul 1981, s. 57-70; Mustafa Öz, *Anahatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*, İstanbul 2012, s. 196-198.

²⁴⁴ Halife b. Hayyat, 511; Ebu Hanife Ahmed b. Davud Dineveri, *İslam Tarihi: el-Ahbar et-Tival*, çev. N. Boleli, İ. Tüfekçi, İstanbul 2007, s. 417; Taberî, XXVIII, 38-39; İbnü'l-Esir, V, 380-392. ; İbn Hallikan, II, 107.

²⁴⁵ İbnü'l-Esir, V, 392-393; Cem Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dini-Siyasî İsyenlar: Ebu Cafer el-Mansur Dönemi*, Ankara 2001, s. 128-143. Bu tarif Horasan'da Ebu Müslim'in intikamını almak düşüncesiyle isyan eden Sünbaz'a atfedilir, ancak bu dönemlerde doğuda oluşan Ebu Müslim algısını göstermesi açısından önemlidir. Bunun gibi inanışlar Mâverâünnehir'de de görülmektedir. Nitekim Sünbaz ile aynı dönemde Mâverâünnehir'de Ebu Müslim'e ilahi vasıflar yükleyen İshak et-Türkî de Ebu Müslim'in öldürülmediğini söylüyor, Ebu Müslim'i Zerdüş'tün görevlendirdiği bir peygamber olarak kabul ediyor ve gelecekte zuhur edeceğini iddia ediyordu. Bknz. İbnü'n-Nedim, II, 822-823.

²⁴⁶ Doğudan gelen siyah sancaklar zulme karşı isyanın sembolüydü. Bu nedenle Emevî zulmüne karşı başlatılan Abbasî ihtilalinin önemli bir simgesi olmuştu. Bknz. Durî, Abdülaziz, *“Abbasî Propagandası Sürecinde ve Abbasîlerin İlk Asrında Mehdi Tasavvuru”*, çev. M. Bahaüddin Varol, İSTEM, Y.2, S. 3, Konya 2004, s. 223.

²⁴⁷ Aydınli, “Mübeyyiza”, 154.

Beyaz, Abbasî karşıtlığının simgesi olduğu gibi;²⁴⁸ Mecuşî kültüründe de önemli bir yere sahiptir. Nitekim Mecuşîlikte kutsal mefhumlar parlak renklerle temsil edilirken şeytanî unsurlar karanlık renklerle betimlenmiştir.²⁴⁹ Mübeyyiza için büyük önem arz eden Ebu Müslim'in de Mecuşî simgelerine büründürüldüğü görülmektedir. Nitekim Ebu Müslim; ak güvercin olur, Rey dağlarına gider, bakırdan bir kalede oturur. Rey, Zerdüş'tün memleketidir ve Mecuşîlerin kutsal mekânlarını barındırır. Avesta'da bu şehirden çokça bahsedilmiş ve burayı Ahura Mazda'nın kurduğuna inanılmıştır. Rey, Sasanîler döneminde de Mecuşîlerin önemli bir kültür şehri olmuştur. Ayrıca Sasani soyundan gelen Hz. Hüseyin'in hanımı Şehribanu da Rey'de doğmuştur.²⁵⁰ Bakır, ak güvercin gibi nesnelere ise İran kültüründe değer atfedilen cisimler arasındadır. Ebu Müslim'e ise Abbasî ihtilali sürecinde ortaya çıkan²⁵¹ Mehdi tasavvuruna uygun bir rol biçilmektedir.

Mübeyyiza kesiminin İslâm'a ve ahlaka aykırı bazı eski gelenekleri sürdürdüğü ve ibâhî bir hayat yaşadıkları anlaşılmaktadır. İslâm müellifleri Mübeyyiza'yı domuz eti ve leş yiyen; anneleri, kızları ve kızkardeşleriyle evlenen; kadınlarını paylaşan ve haram, helal, ibadet, farz gibi mefhumlara değer vermeyen insanlar olarak tanıtır. Mübeyyiza liderleri ise cinler ve ruhlarla teması olan; sihirbazlık ve büyü gibi işlerle uğraşan, karanlık bir dünyada yaşayan kimseler olarak tasvir edilir.²⁵² Bu arada onlar kendilerini bir şekilde Ebu Müslim ile ilişkilendirilmiş ya da Müslüman müelliflerin eserlerinde Ebu Müslim'in adamları gibi servis edilmişlerdir.²⁵³ Bu tavır Ebu Müslim aleyhinde genel bir karalama kampanyasının etkisiyle oluşmuştur.

²⁴⁸ Abbasîler, iktidarlarını siyah renklerle temsil ettikleri için Abbasîlere karşı başlatılan isyanlarda beyaz renk ön plana çıkmıştır. Haricilerin ve Ehl-i Beyt'in bazı hareketlerinde siyahın zıddı olarak beyazın kullanıldığı ifade edilmektedir. Bknz. M. Bahaüddin Varol, "İslâm Tarihi'nin İlk İki Asrında Simgeler Renkler ve Siyasi Anlamları", Selçuk ÜİFD, S. 17, Konya 2007, s. 120.

²⁴⁹ Eski İran dini geleneğinde renklere yoğun bir mana yüklendiği görülmektedir. Mecuşî gelenekte renkler ne kadar parlak ve çok ışık veriyorsa o kadar kutsal kabul edilmiş; iyilik tanrısı Ahura Mazda beyaz renk ile övülmüştür. Beyaz iyiliği ve aydınlığı sembolize ederken siyah renk olumsuz, şeytanî, kötü karşılanmamıştır. Mecuşîlerin ölülerini yıkadıktan sonra beyaz elbiselerle gömdükleri ifade edilmektedir. Ölümünden sonra yaşanacağına inanılan safhalarda da beyaz renk hakimdir. Mazdeizm'in tanrıları da beyaz atların çektiği bir arabanın üzerinde tasvir edilmiştir. Mecuşîliğin beyaza yüklediği manalar Mani dininde de kendini gösterir. Pers geleneğinde beyaz saflığı ve temizliği temsil etmiştir. Yalnız İslâmî dönemde İran'da Şiiliğin de tesiriyle siyah renk güç kazanmıştır. Bknz. Kadir Albayrak, "Milli Dinlerde Renk Fenomeni", Çukurova ÜİFD, C. VIII, S. 1, Adana 2008, s. 37-39.

²⁵⁰ V. Minorsky, "al-Rayy", Encyclopaedia of Islam (New Edition), Leiden 1992, vol. VIII, s. 471-72.

²⁵¹ Durî, "Mehdi Tasavvuru", 220.

²⁵² İbnü'n-Nedim, II, 823; Nerşahi, 66, 75; Bağdadî, 236-237; Şehristani, 139; İbnü'l-Esir, VI, 42-43; İbn Hallikan, II, 205.

²⁵³ İbnü'n-Nedim, II, 823; Nerşahi, 65-66.

Mübeyyiza ve benzeri dinî cereyanlar İslâm egemenliğiyle bastırılmış Mecusî inanışın yeniden doğuşu olarak kabul edilemez. Nitekim İslâmî dönemde Mecusîlere ehli kitap muamelesi yapılmıştır ve Mecusîlerin inançlarının saflığını korumak adına bu tür hareketlere karşı çıktıkları *Bihâferid*²⁵⁴ olayında görülebilmektedir.²⁵⁵ Bu tür cereyanlar bilhassa kırsal bölgelerdeki yeni Müslüman olmuş köylülere tesir etmiştir. Bu durum İslâm inancını özümseyememiş köylülerin Emevîlerden miras yoksulluğa ve dihkan hegemonyasına karşı geliştirdiği bir tür tepki olarak değerlendirilebilir.²⁵⁶ Zirâ Mübeyyiza isyanları belli bir dinî hedefi gerçekleştirmekten ziyade; anarşik bir ortam yaratarak yağmacılığa girişmek, zenginlere saldırmak, kervan soymak ve terör eylemleri düzenlemek şeklinde gelişmiştir.²⁵⁷

Emevîler zamanında görünmeyen Mübeyyiza Abbasîler döneminde dinî-siyasî isyanlar çıkararak Mâverâünnehir’de etkili olmuştur. Bu hareketin öncüsü olan İshak et-Türkî, fazla ses getiremese de; Mukanna’nın başlattığı ayaklanma geniş bir yankı uyandırmıştır. Mukanna isyanı Abbasîler tarafından bastırılmış ve bölge Mübeyyiza mensuplarından büyük oranda temizlenmiş olsa da; Mübeyyiza düşüncesini sürdüren gizli toplulukların dağ köylerinde varlıklarını sürdürdükleri rivayet edilmektedir.²⁵⁸ Buna ek olarak Samanîler zamanında Mâverâünnehir’de etkinlik kazanan Batınîlerin ve Kermatîlerin Mübeyyiza’nın bakiyesi olan küçük grupları temel alarak bu bölgede zemin bulduğu kaydedilir.²⁵⁹ Mübeyyiza, Abbasîler’in ilk döneminde Mâverâünnehir toplumunda yaşayan marjinal bir kesim olarak kabul edilebilir.

²⁵⁴ *Bihâferid b. Mahfervedin*, Emevîlerin son döneminde ortaya çıkan ve Mecusîliği İslâm’ın bazı esaslarına göre yeniden düzenlemeye teşebbüs eden İranlı din reformcusudur. Nişabur’un Havâf bölgesinde yaşadığı bilinen Bihâferid’in yedi sene Çin’de yaşadıkdan sonra Mecusî peygamberi olarak ortaya çıktığı ve Mecusîlere ateşe tapmaktan, yakın akrabalarıyla evlenmekten, leş yemekten ve şarap içmekten vazgeçmelerini söyleyerek günde beş defa dua etmeye, zekat vermeye, saç uzatmaya ve Zerdüş’ün peygamberliğine inanmaya davet ettiği bilinmektedir. Bihâferid, Ebu Müslim tarafından İslâm’a davet edilmiş, İslâm’a girmiş gibi görünmesine rağmen eski düşüncelerini sürdürdüğü için 131/748-49 yılında Ebu Müslim tarafından bazı taraftarlarıyla birlikte öldürülmüştür. Ölümünden sonra görüşleri IV/X. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Bknz. Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristanî, *el-Milel ve’n Nihal: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Muharrem Tan, İzmir 2006, s. 229; Ali Saim Kılavuz, “*Bih-âferid b. Mahfervedin*”, DİA, İstanbul 1992, C. VI, s. 138.

²⁵⁵ Çünkü Mecusî din adamları Bihâferid’in reform teşebbüsüne karşı çıkmışlardı ve Ebu Müslim’den ona karşı yardım istemişlerdi. Ebu Müslim’i Bihâferid’e karşı kışkırtanların Mecusî din adamları olduğu ifade edilmektedir. Bknz. Topaloğlu, *İran Kültürü*, 107.

²⁵⁶ Zorlu, *İsyanlar*, 123-126.

²⁵⁷ İbrahim Babür Gündoğdu, *Hişam b. Hakim el-Mukanna ve Mukannaiyye Hareketi*, (BYLT), Ankara ÜSBE, Ankara 2001, s. 11-12.

²⁵⁸ Nerşahi, 72-73; Bağdadi, 238.

²⁵⁹ Aydınli, “*Mübeyyiza*”, 158-160.

8. Dinî Gruplar ve Sünnî İslâm Anlayışının Yerleşmesi

II-III/VIII-IX asırlar İslâm dünyasında çeşitli düşünce ekolleri ve mezheplerin şekillendiği dönemdir.²⁶⁰ İslâm'ın yayılışına paralel olarak artan ihtilaflar karşısında müctehidler, Kur'an ve sünnetten elde edilen çözümleri uygun bir formda toplumlara sunmuş ve fikhî-itikadî mezheplerin temellerini atmışlardır. Toplumsal ihtiyaçlara ve sosyo-kültürel koşullara uygunluk, toplumların bu ekol ve mezheplere yönelmesinde belirleyici faktör olmuştur.²⁶¹ Emevîler zamanında İslâm diniyle tanışan ve Arapları esas alan Emevî iç siyasetinden zarar gören Mâverâünnehir'de temel tezlerini eşitlik prensibi üzerine oturtan sünnî mezhepler taraftar bulmakta zorlanmamıştır. Bunlar arasında İslâm'ın ilk itikadî mezheplerinden biri olan Mürcie, proto-sünnî bir ekol²⁶² olarak ilk sırada zikredilmelidir.

İrcâ (hükmü Allah'a bırakmak, ahret gününe ertelemek) fikrinden hareket eden *Mürcie*; Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra ortaya çıkan siyasi kavgalar karşısında Ebu Bekir ve Ömer'in halifeliğini onaylamak, Osman ve Ali'nin durumunu Allah'a ırcâ etmek ve Ali b. Ebi Talib'i dördüncü sıraya koymak üzerine tutum geliştirmiştir. İslâm'ın daha çok itikadî konularıyla ilgilenen Mürcie, akaide dair görüşlerini de ırcâ fikri üzerine temellendirmiş ve tekfir yerine ırcâ etmeye yönelmiştir. Mürcie'ye göre; büyük günah işleyenler kâfir olmaz. Onlar hakkında hükmü Allah verir ve durumları ırcâ edilmelidir. Çünkü iman ve amel birbirinden ayrıdır. İman ya vardır ya yoktur. İman artmaz, eksilmez, ölçülemez ve amellerden zarar görmez. Kalp ile tasdik iman için yeterlidir ve hakiki imanı ahiret gününde Allah bilir. Mü'minler, amellerine göre ceza ya da mükâfat görecekler.²⁶³ İman konusunda son derece mu'tedil düşünceler ve tezler savunan Mürcie, muhtedilerin imanını reddetme eğilimindeki Emevî iktidarı karşısında Mâverâünnehir halkının ilgisini çekmiştir.

Daha önce de bahsedildiği gibi; Mâverâünnehir'de İslâmî tebliğ eden Mürcie, Ebu's Sayda Salih b. Tarif liderliğinde muhtedilerin haklarını savunmuştur.²⁶⁴ Ebu's Sayda'nın hapiste öldürülmesinden sonra ihtilalci bir topluluğa dönüşen Horasan ve

²⁶⁰ Talgat Nurbergen, *Hanefî Mezhebinin Orta Asya'ya Girişi ve Yayılış Süreci*, (BYLT), Ankara ÜSBE, Ankara 2005, s. 11-13.

²⁶¹ Şaban A. Düzgün, "Semerkant İlim Havzası ve Maturidî", Maturidî'nin Düşünce Dünyası, ed. Şaban A. Düzgün, Ankara 2011, s. 15.

²⁶² W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. R. Fırlı, Ankara 1981, s. 158.

²⁶³ Mürcie mezhebi ve itikadî görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Kutlu, *Mürcie*, 41 vd.

²⁶⁴ İbnü'l-Esir, V, 124-126.

Mâverâunnehir Mürcie'si; doğuda, Haris b. Süreyc et-Temimî²⁶⁵ liderliğinde Emevî iktidarına karşı Müslümanların eşitliğini ve muhtedilerin hakkını savunan büyük bir ayaklanma çıkarmıştır.²⁶⁶ On üç yıl boyunca aktif mücadele yürüten Haris b. Süreyc ve Mürcie hareketi; ılımlı itikadî görüşleri, eşitliği temel alan ümmet bilinci ve ihtida eden mevâlî lehinde siyasi mücadelesiyle Mâverâunnehir'de sünnî bir İslâm algısının oluşmasında önemli katkılar sağlamıştır.

Savunduğu ilkelerle Emevîleri ifşa eden Mürcie, Horasan ve Mâverâunnehir'de Emevî iktidarının meşruiyetini ortadan kaldırmış ve Abbasî ihtilali için uygun zemini oluşturmuştur.²⁶⁷ Emevîlere karşı Abbasî ihtilaline destek veren²⁶⁸ ve IV/X. yüzyıla

²⁶⁵ *Haris b. Süreyc et-Temimî* Emevîler zamanında Horasan'da bihayli kalabalık ve güçlü olan Temim kabilesine mensup Arap asker ve vergi âmilî idi. Onun adına ilk kez 110/728 yılında Türklerle yapılan bir savaşta gösterdiği kahramanlıklar ile rastlıyoruz. Bu hadisede Türkler, Emevî ordusunu kuşatmıştı ve ordu ciddi bir susuzluk tehlikesiyle karşı karşıya idi. Cesur bir komutan olan Haris b. Süreyc, emri altında bulunan askerlerle Türklere saldırdı ve kuşatmayı yardı. Bu sayede ordu kuşatmadan kurtuldu. Bu hadise Haris b. Süreyc'in bölgede cesur ve kahraman bir asker olarak tanınmasını sağlamıştır. Bknz. İbnü'l-Esir, V, 124-126. Haris b. Süreyc, Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman el-Merrî'nin (111-116/729-734) harac amilleri arasında zikredilir. İbnü'l-Esir, V, 152. 116/734'de Emevî iktidarına karşı isyan tertiplemiş, ancak Esed b. Abdullah el-Kasrî'ye (117-120/735-738) yenilmiştir. Bundan sonra Türkişlere sığınan Haris b. Süreyc, 127/744 yılına kadar Türklerin arasında kalmıştır. Nasr b. Seyyar'ın teşebbüsüyle 127/744'de Merv'e dönem Haris b. Süreyc, ikinci defa isyana kalkışmış ve doğuda Emevî otoritesini sona erdirmiştir. Ancak isyancılar, kabileler arasındaki çekişmeler nedeniyle ikiye bölünmüş ve birbirleriyle savaşmaya başlamışlardır. Bu savaşta Haris b. Süreyc, Semerkant'ta Ezd kabilesinin askerleri tarafından öldürülmüştür (129/744). Bknz. İbnü'l-Esir, V, 155 vd; Nadir Özkuyumcu, "*Haris b. Süreyc*", DİA, İstanbul 1997, C. XVI, s. 201-202.

²⁶⁶ Haris b. Süreyc, üç taleple isyana kalkışmıştır:

- 1- Emevîlerin iktidarı terk etmesi ve yeni yönetimin şura ile belirlenmesi.
- 2- İdarede Kur'an ve sünnete göre amel edilmesi.
- 3- Bütün Müslümanların eşit muameleyle tâbi tutulması.

Haris b. Süreyc'in bu talepleri gerek muhtediler gerekse Mürcie tarafından olumlu karşılanmış ve geniş destek görmüştür. Öyle ki; Horasan ve Mâverâunnehir Mürcie'sinin önde gelen teorisyenleri Rebi' b. İmrân et-Teymî, Bişr b. Cürmüz ed-Dabbî, Ebu Fatıma el-Ezdî, el-Kâsım eş-Şeybanî ve Cehm b. Safvan isyan lideri Haris b. Süreyc'e destek vermiştir. Haris b. Süreyc, Irak Mürcie'si ve Ebu Hanife'nin de manevi desteğini almıştır. Bu isyan, doğuda Emevî otoritesini derinden sarsarak büyük ihtilalin arefesinde, Abbasîlerin aksiyona geçmesi için uygun bir ortam hazırlamıştır. Bu arada bölge halkı nazarında Mürcîî kelimâ düşüncesinin taraftar bulmasında son derece etkili olmuştur. Mürcie'nin doğudaki faaliyetleri ve Haris b. Süreyc isyanı hakkında detaylı bilgi için bknz. Osman Öz, *Haris b. Süreyc ve Aşağı Türkistan'da Mürcie*, (BYLT), Selçuk ÜSBE, Konya 2002, s. 45 vd; Mehmet Dalkılıç, "*Hâris b. Süreyc Hareketi*", Marife: Bilimsel Birikim Dergisi, Y. 12, S. 1, Konya 2012, s. 127-137; Kutlu, 168 vd; Von Wilfred Madelung, "*Horasan ve Mâverâunnehir'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı*", çev. Sönmez Kutlu, Ankara ÜİFD, C. XXXIII, S. 1, Ankara 1994, s. 240-241.

²⁶⁷ Öz, *Haris b. Süreyc*, 63. Öyle ki; doğuda zulme karşı isyanın sembolü olan siyah sancakları ilk kullanan Haris b. Süreyc olmuştur. Abbasîler Haris b. Süreyc'in siyah sancaklarını kendi davalarına dahil etmiş ve içselleştirmişlerdir. Bknz. Varol, 115; Durî, "*Mehdi Tasavvuru*", 223-224.

²⁶⁸ Esasında Mürcie'nin Abbasî ihtilalini desteklemediği, hatta Mürcîî liderler ile Abbasî propagandacı dailer arasında sürtüşmeler yaşandığı düşünülmektedir. Hatta Abbasî ihtilal lideri Ebu Müslim, Yezid b. Ebi Said en-Nahvî ve İbrahim b. Meymun gibi Mürcîî liderleri öldürtmüştür. Bu arada Haris b. Süreyc'in oğlu Hatim b. Haris de ihtilalci kuvvetlerin komutanı Kahtebe b. Şebib tarafından İsfahan'da öldürülmüştür. Bknz. Madelung, "*İlk Mürcie*", 242; Kutlu, *Mürcie*, 197-201; Ali Aksu,

kadar Mâverâünnehir’de etkinliğini sürdüren Mürcie, Abbasî iktidarına karşı muhalif bir harekete girişmemiş; bu dönemde doğuda gittikçe güçlenen Haricîlere ve Şia’ya karşı Abbasîler tarafından desteklenmiştir. Bilhassa Harun Reşid döneminde (170-193/786-809) Ebu Hanife’nin talebesi ve Hanefî mezhebinin kurucularından biri olan Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim el-Ensârî’nin *kadi’lkudat* (başkadı) olduğu dönemlerde Horasan ve Mâverâünnehir’e Mürciî kadılar gönderilmiştir.²⁶⁹

Kelamî düşünceler üreten Mürcie, Mâverâünnehir’de Hanefî fikhının yayılması ve güçlenmesinde etkili olmuştur. Ebu Hanife’nin siyasî-itikadî görüşleriyle Mürcie arasındaki güçlü yakınlık²⁷⁰ dolayısıyla itikadî bir ekol olarak Mürcie, fıkhıta Hanefî

“*Emevi Devletinin Yıkılışı Üzerine Bazı Mülâhazalar*”, Cumhuriyet ÜİFD, C. III, S. 1, Sivas 2002, s. 183. Ancak Emevîlere karşı biriken öfke, Mürcie tabanının Abbasîlere destek verdiği düşünmektedir. Abbasî ihtilalini destekleyen dini gruplar için bkz. Guzman, 265-277.

²⁶⁹ Düzgün, “*Maturidî*”, 16-17.

²⁷⁰ Kendisi de mevâlî olan Ebu Hanife, Emevîlerin Arapları temel alan yönetim anlayışına karşı eşitlik ve adalet merkezli siyasî tavır sergilemiştir. Bu yönü Ebu Hanife ile Mürcie’yi buluşturan ortak bir noktadır. Ebu Hanife’nin siyasî duruşu hakkında bkz. İsa Doğan, “*Ebu Hanife’nin Dini ve Siyasî Duruşu*”, Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 22, Samsun 2006, s. 39-46. Ebu Hanife’nin iman ve amel konusunda da Mürcie’ye yakın olduğu görülmektedir. Zirâ Ebu Hanife’ye göre iman birdir. Sıradan bir insanın imanı ile peygamberlerin imanı arasında fark yoktur. İman artmaz ve eksilmez. İnsanların Allah’a ve dinine daha fazla bağlanmaları onların kendi tabiatlarıyla alakalıdır. İman ve amel ayrıdır ve bütün müminler imanda eşittir. Sadece ameller insanlar arasında farklılık gösterir. Büyük günah işleyenler mümindir ve ceza alıp almayacakları Allah’a kalmıştır. Ebu Hanife’nin bu görüşleri Mürcie ile aynıdır. Buna mukabil Mu’tezile, Haricîler ve Ehl-i Hadis fırkaları iman ile ameli ayrı tutmamış ve büyük günah işleyenleri tekfir etmişlerdir. Bknz. İlhami Güler, “*Ebu Hanife’nin İman Tanımının Eleştirisi*”, İmam-ı Âzam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri) II (16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa), Bursa 2005, s. 201-202. Ebu Hanife’nin itikadî görüşleriyle Mürcie arasındaki kuvvetli yakınlık Ebu Hanife’nin Mürciî olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Ancak Şehristanî, Ebu Hanife’ye *Mürçietü’s Sünne* (Ehl-i Sünnet Mürcie’si) denildiğini söyleyerek Ebu Hanife’nin Mürciî olduğu iddialarını şiddetle reddeder. Bknz. Şehristanî, 128-129. Günümüzde ise bazı araştırmacılar Ebu Hanife’yi Mürciî kabul ederken; bazıları Mürciî olmadığını ispata çalışmakta ve onun kendine mahsus itikadî görüşleri olduğunu ileri sürmektedir. Ancak Mürcie ve Ebu Hanife itikadı incelendiğinde ikisinin ne tam bir uyum gösterdiği ne de keskin çizgilerle ayrıldığı görülür. Bu açıdan Ebu Hanife’nin Mürciî olup olmadığı konusunda kesin beyanlarda bulunmak sağlıklı bir tutum olmayacaktır. Zira Mürcie, tek bir mezhep olmayıp benzer görüşler savunan homojen bir fıkalar topluluğudur. Mürcie içerisinde mu’tedil görüşler savunanlar olduğu gibi, iman konusunda aşırıya kaçanlar da bulunmaktadır. Bknz. Fatih Tok, “*Ebu Hanife Hakkında İki İddia/İtham: Mürciîlik ve Halku’l-Kur’ân*”, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2012, S. 19, s. 248-257; Seyyid Bahçivan, “*İrca Fikri ve Ebu Hanife’nin İrca İle İthamına Bakış*”, Selçuk ÜİFD, S. VIII, Konya 1999, s. 145-171. Bununla birlikte Ebu Hanife’nin Mürcie ile yakın ilişki içinde olduğu da görülmektedir. Ebu Hanife ile Mürciî alimler arasındaki ilişkiler için bkz. Madelung, “*İlk Mürcie*”, 240-247. Nitekim Mürciî isyan lideri Haris b. Süreyc’e eman almak üzere Şam’a gönderilen Mürciî heyet, yolu Kûfe’den geçirmiş ve Ebu Hanife ile görüşerek Haris b. Süreyc’e kefil olmasını istemişlerdir. Ebu Hanife’nin Emevî hükümdarı Yezid b. Velid b. Abdülmelik’e bir mektup yazarak Haris b. Süreyc’e kefil olduğu kaydedilmektedir. Bknz. İbnü’l-Esir, V, 527; Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya’da İslâmîyet ve Türkler: İslâm’ın Sıkıntılı Yılları*, Konya 2008, s. 147; Öz, *Haris*, 57-58. Hatta Haris b. Süreyc’in ölümünden sonra Horasan ve Mâverâünnehir Mürcie’si yeni bir lider çıkaramamış ve Ebu Hanife’yi politik değil, ama manevi bir lider olarak kabul etmişlerdir. Madelung, “*İlk Mürcie*”, 243-244.

ictihadına uymuş ve Ebu Hanife'ye büyük hürmet göstermiştir.²⁷¹ Mâverâünnehirli ilim seyahatleri sırasında Kûfe'de Ebu Hanife ve ashabından dersler almış ve Hanefî ekolünde yetişmiş âlim ve fakihler sıfatıyla memleketlerine dönerek Mâverâünnehir bölgesinde Hanefîliğin temsilcisi olmuşlardır. Bu talebeler sadece Ebu Hanife fikhını değil, Ebu Hanife'nin kelâm düşüncelerini de Mâverâünnehir'e taşımışlardır.²⁷² Ebu Hanife kelâmı ile Mürcie arasındaki yakınlık Hanefî kelâm anlayışının çok daha hızlı ve kolay bir şekilde Mâverâünnehir'de yerleşmesini sağlamıştır. İlerleyen dönemde Mürcie, Ehl-i Sünnet düşüncesi içinde erimiş; Mürcie'nin mu'tedil tezleri Hanefî ve Maturidî kelâmıyla temsil edilirken; aşırıya kaçan ve tekfir edilen fikirleri ortadan kaybolmuştur.²⁷³ Hanefî âlimlere ek olarak Buharî (ö.256/870) ve Mahmud b. Nadr el-Bahilî (ö.250/864) gibi ashabü'l hadis taraftarı Şafîî âlimler de bu bölgede sünnî akidenin güçlenmesinde önemli bir rol oynamışlardır.²⁷⁴

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'de Mürcie üzerinden Sünnî-Hanefî İslâm algısı yerleşmiş ve bölgede tartışmasız bir şekilde hâkim olmuştur. Abbasî iktidarının sınırsız desteğini alan Mu'tezile ise fıkhıta Ebu Hanife'ye uymalarına rağmen IV/X. yüzyılın ikinci yarısına kadar Mâverâünnehir'de zemin bulamamıştır. Bu arada bazı Mâverâünnehirli Hanefî âlimler, Mu'tezile kelâmına karşı fikirler de üretmişlerdir.²⁷⁵ Haricîlik Mâverâünnehir'de neredeyse hiç taraftar bulamamıştır.²⁷⁶ Şîî mezhepler ise Abbasî iktidarının ilk yıllarında patlak veren Şerik b. Şeyh el-Mehrî isyanı haricinde Mâverâünnehir'de fazla varlık gösterememiştir. Batınîlik ve Kermâtilik gibi fırkalar ise Samanîlerin son dönemine kadar Mâverâünnehir'de faaliyette bulunmamışlardır. Ancak bazı Samanî idarecilerinin Kermatî olduğu da rivayet edilmiştir.²⁷⁷

²⁷¹ Hatta Haris b. Süreyc'in ölümünden sonra Horasan ve Mâverâünnehir Mürcie'si yeni bir lider çıkaramamış ve Ebu Hanife'yi politik değil, ama manevi bir lider olarak kabul etmişlerdir. Madelung, "İlk Mürcie", 243-244.

²⁷² Bunlar arasında Muhammed b. Kasım, Hazım b. Abdullah, Dahhak b. Mahled, Mücahid b. Amr, İshak b. Bişr, Ahmed b. Hafs (Ebu Hafsü'l Kebir), Muhammed b. Selam, Said b. Halef, Osman b. Humeyd, Ebu Mukatil es-Semerkandî ve Ebu Bekr Ahmed el-Cüzcanî önemlidir. Ebu Hanife'nin yetiştirdiği ve Mâverâünnehir'de okullar açan Mürciî-Hanefî âlimler için bkz. Kutlu, *Mürcie*, 254-287; Nurbergen, *Orta Asya'da Hanefîliğin Yayılışı*, 51-55.

²⁷³ Tok, "Ebu Hanife", 256.

²⁷⁴ Kurt, *Buhara*, 330-332.

²⁷⁵ Şükrü Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyanamesi", S. 9, İslâm Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2003, s. 51-64.

²⁷⁶ Ahmet Yöner, "Haricilerin Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", Fırat ÜİFD, Diyarbakır 2011, 16:2, s. 193-195.

²⁷⁷ Zahide Ay, "Orta Asya'da Şiîlik: Horasan, Mâverâünnehir ve Bedehşan'a İsmâîlîliğin Girişi ve Gelişimi", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi, Y. 19, S. 62, Ankara 2012, s. 276.

Samanî idarecileri döneminde Sünnîlik, Mâverâünnehir’de tümüyle egemen olmuştur. Hanefîliği koruyan Samanîler, gulât ve batınî fırkalara karşı Hanefî âlim ve kadıları toplayarak Sünnî akidenin yorumlanmasını ve düzenlenmesini istemişlerdir. Emir İsmail b. Ahmed Samanî döneminde (279-295/892-902) Hanefî âlim Hâkim es-Semerkandî’nin liderliğini yaptığı bir heyet, *Sevâdü’l A’zâm* adlı bir kitap hazırlamış, bu ilmihal ile sünnî akide Samanî idaresi tarafından resmen kabul edilmiştir.²⁷⁸

Bölüm Değerlendirmesi

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir toplumunda İslâm öncesi feodal düzenin izleri belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Bununla beraber İslâm egemenliğiyle bu bölgede gelişen sosyal dönüşüm sürecinin tüm hızıyla devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu çağda Mâverâünnehir’in bir Türk ülkesi olduğu söylenemez. Ancak Türklerin bu bölgedeki etkinliği de yadsınamaz. Arap kabilelerin de eklenmesiyle ve İslâm dininin yayılmasıyla bölgede farklı etnik kökenlerden Müslüman bir toplum ortaya çıkmıştır. Mahalli hükümdarlar ve dihanlar yerli halk üzerinde nüfuz ve otoritelerini devam ettirmektedir. Yine de mahalli idarecilerin etkinliğinin, Emevîler dönemine kıyasla, azaldığı ve merkezi otoritenin daha kuvvetli bir şekilde hissedildiği söylenebilir. Bu durum Abbasîlerin mahalli hükümdarlar siyasetinin bir sonucudur. Nitekim mahalli idarecilerin mevcut siyasî konjunktürde Abbasî yönetimiyle işbirliği yapmak dışında bir seçeneği kalmamıştır.

Bu dönemde bölgenin tümüyle İslâmlaşmış olduğu söylenemez. Buna mukabil İslâm dininin baskınlığı da yadsınamaz. İslâmiyet, Mecusîlik ve diğer yerel inanışları yavaş yavaş eritmektedir. Buna direnen kesimlerin Mübeyyiza hareketini oluşturarak eski inanışları ve gelenekleri kurtarmaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak Abbasîler, Mübeyyiza’ya karşı yürüttükleri başarılı mücadeleyle bölgede hayatta kalma şansına sahip tek dini inanışın İslâm dini olduğunu göstermişlerdir. Abbasîler zamanında Mâverâünnehir’de İslâmiyet’in yayılışını hızlandıran önemli faktörlerden biri budur. Emevîler zamanında yerleşmeye başlayan sünnî İslâm algısı ise Abbasîler zamanında daha güçlü bir şekilde bölgede etkinlik kazanmıştır. Hanefî mezhebinin bu bölgedeki yayılışı da Abbasîler zamanına rastlamaktadır. Mu’tezile, Haricîlik, Kermâtîlik, Şia gibi akımlar ise Mâverâünnehir’de geniş tabanlı bir taraftar kitlesi bulamamıştır.

²⁷⁸ Madelung, 247; Usta, *İslamlaşma Serüveni*, 555-557.

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir’de Araplar arasında kabile asabiyeti ve çıkar çatışmalarından kaynaklanan savaşlar görülmez. Abbasî iktidarıyla birlikte asabiyet ikinci plana itilmiş ve devlet idaresinden uzaklaştırılmıştır. Yine de siyasi gündemin belirlenmesinde Arap unsurun başı çektiği görülmektedir. Yerli halkın ana kitlesini ise dihkanların kontrolündeki köylüler oluşturmaktadır. Bu yönüyle bölgede yerleşik hayata geçmiş bir tarım toplumuyla karşılaşmaktadır. Toplum yapısında ise feodal düzenin izleri hala belirgindir. Esasında Abbasîler çağı, Mâverâünnehir halkı için İslâm toplumuna giden süreçte bir tür karara varma aşamasıdır. Emevî iktidarına karşı bütün gücüyle direnen Mâverâünnehir halkının, Abbasî idaresi altında gerçek manada İslâm dünyasına katılmaktan geçen yegâne çözümü kavradığı söylenebilir.²⁷⁹ Dönüşüm Me’mun döneminde yerli bir hanedan olarak Samanî idaresinin kurulması ile başlamış ve bir yüzyıl içinde İslâm coğrafyacılarının övgü dolu sözlerle bahsettiği Mâverâünnehir toplumu ortaya çıkmıştır.

²⁷⁹ Gibb, 116.

II. BÖLÜM

SİYASÎ TARİH (132-261/750-875)

Mâverâünnehir'in İslâmî tarihi; Emevîler zamanında, ilk defa 54/673 yılında²⁸⁰ düzenlenen ve II/VIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden askerî harekâtlarla başlar. Bölgede ilk ciddi fetihleri Horasan valisi Kuteybe b. Müslim (86-96/705-715) gerçekleştirmiştir. Ancak Mâverâünnehir'deki Emevî fetihleri;

- 1- Seferlerin yerel hükümdarlarla vergi anlaşmaları yapılarak sonlandırılması,
- 2- Stratejik noktalar hariç, yönetimin mahalli hükümdarlarda bırakılması,
- 3- Orta Asyalı Türklerin sürekli olarak Mâverâünnehir'e saldırılar düzenlemesi gibi nedenlere bağlı olarak siyasi hâkimiyet açısından etkili sonuçlar verememiştir.²⁸¹

Mâverâünnehir'de Emevî otoritesinin hissedildiği bölgelerde ise;

- 1- Savaşların yarattığı tahribat ve ekonomik sıkıntılar,
- 2- Emevîlerin vergi politikası,
- 3- Keyfi ve dağınık yönetim şekli,
- 4- Arapları temel alan Emevî idare tarzı gibi nedenlerden ötürü siyasi bütünlük ve istikrar sağlanamamıştır.²⁸² Buna mukabil bazı dirayetli Emevî idarecilerinin icrâ ettiği çalışmalar neticesinde İslâmiyet, bölgede toplumsal zemin bulabilmiştir. Ancak İslâm dininin yayılması, genel manada Emevîlerin tercih ettiği bir gelişme olmadığı için devlet politikası haline gelerek süreklilik kazanamamıştır.

Emevî iktidarı, yukarıda sayılan problemlere bağlı olarak Emevî iç siyasetinin neden olduğu yaygın bir hoşnutsuzluk sonucunda Abbasîlerin öncülüğünde büyük bir halk hareketiyle ortadan kaldırılmıştır. Uzun bir davet sürecinin ardından, Ramazan 129/Haziran 747'de Horasan'da Merv bölgesindeki Huzaâ kabilesiyle meskûn Arap köylerinde²⁸³ ihtilâl sancağını kaldıran Abbasîler, Emevî hilâfetine son vermişlerdir.

²⁸⁰ Halife b. Hayyat, 282.

²⁸¹ Fetih döneminde yapılan zayıf anlaşmaların Mâverâünnehir hükümdarları tarafından her fırsatta bozulması bölgeye yeni seferler düzenlenmesini gerektirmiş; bunun sonucu olarak Mâverâünnehir şehirlerinin üst üste birkaç kez fethedilmesi gerekmiştir. Örneğin Buhara; 53/673'de Ubeydullah b. Ziyad, 56/676'da Said b. Osman, 61/680'de Selm b. Ziyad ve 90/709 yılında Kuteybe b. Müslim tarafından olmak üzere dört defa fethedilmiştir. Bknz. Belazuri, 596-613; Nerşahi, 37-47.

²⁸² Bu sorunlar aynı zamanda Emevi devletinin yıkılış sebepleri arasındadır. Emevi Devleti'nin yıkılış sebepleri hakkında daha detaylı bilgi edinmek için bknz. Ali Aksu, *Mervan b. Muhammed ve Emevi Devletinin Yıkılışı*, İstanbul 2007, s. 246-280; Aksu, "Emevi Devleti", 311-316; Osman Doğan, *Abbasi Devletine Zemin Hazırlayan Siyasi Faktörler*, (BYLT), Uludağ ÜSBE, Bursa 1997, s. 20 vd.

²⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebu Müslim-i Horasani", DİA, İstanbul 1994, C. X, s. 198.

Rebiu'levvel 132/Ekim 749'da Kûfe'de Ebu'l-Abbas'ın halife olarak belirlenmesiyle Abbasî yönetimi kurulmuştur. Son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in 132/750 yılında Mısır'da öldürülmesiyle, Endülüs hariç, İslâm dünyasında Emevîler dönemi kapanmıştır.²⁸⁴

Abbasî ihtilali Mâverâünnehir için yeni bir dönemin başlangıcıdır. Abbasîlerle birlikte Mâverâünnehir'de uzun süredir devam eden askeri aseferler durdurulmuştur. Bu dönemde bölgede vergilendirmeden kaynaklanan sıkıntılara rastlanmaz. Merkezi yönetimin Mâverâünnehir hükümdarlarına yönelik tutarlı politika yürüttüğü görülür. Kavmiyetçilik geri plana itilmiş ve eşitliği temel alan idare anlayışı benimsenmiştir. Buna ek olarak Abbasîler, bölgede İslâm dininin yayılışını geciktiren çeşitli engelleri ortadan kaldırmışlardır. Ancak Emevî iktidarını deviren ihtilalcilerin yeni yönetimi sorgulaması uzun sürmemiştir. Zirâ iktidar değişikliği, halkın ihtilalden beklentilerini sihirli bir değnek gibi anlık olarak karşılayamamıştır. Buna mukabil yeni dönem, var olanların yanında, yeni bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Bunlar arasında;

1- Hareketi "*er-Rızâ min Âl-i Muhammed*"²⁸⁵ sloganıyla başlatan Abbasîlerin, iktidara gelir gelmez Ehl-i Beyt'i yönetim dışında bırakması,

2- İslâm öncesi dönemde başlayan ve Emevîler döneminde artarak devam eden Mâverâünnehir üzerindeki Çin istilâsı tehdidi,

3- İslâm fetihlerinden sonra gelişen Mecusîlik temelli gulât fırkaların Abbasî ihtilalinden sonra hareketlenmesi Mâverâünnehir için önemlidir.

Abbasî iktidarının Mâverâünnehir'deki ilk altmış yılı yukarıda maddelendirilen problemlere bağlı olarak gelişen uzun soluklu isyanlarla geçmiştir. İhtilalin ateşi hâlâ canlılığını koruyorken Mâverâünnehir'de Ehl-i Beyt lehinde bir isyan başlamış ve bu isyanı bastırmak amacıyla düzenlenen bir dizi askeri harekât, Çinlilerle yapılan Talas Savaşı'yla sonuçlanmıştır. Bu süreç Mâverâünnehir'de Abbasî otoritesinin kurulması

²⁸⁴ Abbasî ihtilali hakkında detaylı için bkz. Hugh Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*, London 1986, s. 35-55; Farouk Omar, *The Abbasid Caliphate: 132/750-170/786*, Bağdat 1969, s. 48 vd; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, Ankara 2000, s. 6 vd.

²⁸⁵ *Er-Rızâ min Âl-i Muhammed* (Peygamber ailesinden ittifak edilen bir kişiye rıza) sloganı Abbasî davetinin kurucusu Muhammed b. Ali tarafından ortaya atılmıştır. Propagandayı başlatanlar, kendi iktidarlarını kurmayı planlıyorlardı. Ancak slogandan Ali-Fatıma evladından bir kişinin hilafeti için çalışıldığı anlaşılıyordu. Böylece ihtilal esnasında Ehlibeyt taraftarlarının geniş desteği sağlanabildi. Ancak bu slogan ihtilalden sonra Abbasî idaresinin meşruiyeti yolunda önemli bir engel haline geldi. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Atalan, "*Abbasi Daveti Sürecinde Er-Rızâ min Âl-i Muhammed Söylemi*", İAD, C. XVIII, S. 2, İstanbul 2005, s. 185-191.

ve bölge halkı tarafından kabul edilmesiyle tamamlanır. Kısa süre sonra Mübeyyiza sahneye çıkar ve önce İshak et-Türkî, sonra Mukanna isyanıyla Mâverâünnehir'deki gündemi değiştirir. Abbasîler; Mübeyyiza'ya karşı zorlu bir mücadele yürütmüş, ama hareketi bastırabilmişlerdir. Mukanna'yı takip eden çeyrek asırda (163-190/779-810) bölgede ciddi bir siyasi hadise görülmez. Ancak 190/810 yılında gelindiğinde, önceki hareketlerden daha etkili ve tehlikeli olarak Râfi' b. Leys isyanı patlak vermiştir. Her biri kendine özgü sebeplerle ortaya çıkan isyanlar zinciri, Mâverâünnehir'i Abbasîler açısından sıkıntılı bir bölge haline getirmiştir. Bu süreç yedinci Abbasî hükümdarı el-Me'mun dönemine (198-218/813-833) kadar devam eder. Bu evreyi “*Abbasî Karşıtı İsyânlar Dönemi (132-195/750-810)*” olarak isimlendirebiliriz.

Me'mun'un iktidarı, Mâverâünnehir'de yeni bir şafağın öncüsü olmuş; bölgede istikrar ve sükûnet içinde geçen bir dönemin önünü açmıştır. Bölgeyi yerinden idare eden Me'mun; uyguladığı dâhilî siyasetle Abbasîlere karşı biriken öfkeyi sempatiye çevirmiş, karşılaştığı sorunlara etkili ve kalıcı çözümler üretmiş ve Mâverâünnehir'in Samanîler hanedanı idaresinde bütünleşmesini sağlamıştır. Me'mun'un hükümdarlığı sonrasında Mâverâünnehir'de Abbasî karşıtı bir hareket görülmediği gibi; Orta Asya yönünde askeri harekâtlar başlamış ve Türk boyları arasında İslâm dininin yayılması süreci hızlanmıştır. Daha önemli olarak; Samanîlerin bilge hükümdarlarının yönetimi altında Mâverâünnehir'in İslâm medeniyeti potasında iktisadî ve kültürel kalkınması başlamıştır. Mâverâünnehir'i Abbasîlerin yönettiği bu ikinci evre “*Merkezî İdarenin Doğuya Kayması (195-261/810-875)*” olarak tanımlanabilir. Mâverâünnehir tarihinin bundan sonraki asırları Samanî idaresi altında müstakil olarak değerlendirilir.

I- ABBASÎ KARŞITI İSYANLAR DÖNEMİ (133-194/751-810)

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de kayda değer siyasi hadiselerden ilki 133/751'de patlak veren *Şerik b. Şeyh el-Mehrî* isyanıdır. Bu olay Abbasî iktidarı aleyhinde İslâm dünyasında ortaya çıkan ilk ciddi başkaldırıdır ve ihtilalci kuvvetler arasında gelişmiştir. Bu yönüyle ihtilalcilerin, ihtilalden beklentilerini ve Abbasîlerin iktidara geçişinden duyulan rahatsızlığı gözler önüne serer. Hemen ardından 134/751 yılında Mâverâünnehir'de Çin ve Arap orduları arasında adeta bir düello gibi aniden cereyan *Talas Savaşı* yapılmıştır. Bu savaşla Orta Asya hâkimiyeti meselesi çözüme

kavuşturulmuş ve Orta Asya'da İslâm'ın önü açılmıştır. Her iki hâdisede de Abbasî ihtilalinin lideri Ebu Müslim-i Horasanî'nin imzası görülür.

137/755'de ihtilâl önderi Ebu Müslim'in katledilmesiyle siyasî gündem değişir. Bu aşamada doğuda Ebu Müslim'in intikamını almak sloganıyla harekete geçen bazı gulât topluluklar birtakım dinî-siyasî isyanlar çıkarmışlardır. Horasan'da başlayan bu cereyanın Mâverâünnehir'deki yansıması *İshak et-Türkî* (137/755) isyanıdır. Her ne kadar İshak et-Türkî hareketi fazla ses getirmemiş olsa da etkisini hissettirmiştir. Zirâ İshak'ın uyandıramadığı dini duyguları *Mukanna* canlandırmış ve 159-163/776-780 yılları arasında büyük bir isyana yol açmıştır. Bu hadise Abbasîler tarafından İslâm'a karşı ciddi bir tehlike olarak kabul edilmiş ve Bağdat'tan gönderilen ordularla titizlik ve kararlılıkla bastırılmıştır.

Mukanna'dan sonraki çeyrek asır sakin geçer. Bu zamanda Mâverâünnehir'de Mübeyyiza'nın yarattığı tahribat telafi edilirken; Abbasîlerin bir takım yatırımları söz konusudur. Ancak despot vali Ali b. İsa b. Mahan'ın kötü idaresi, 190/805-6 yılında gelişen olaylar neticesinde *Râfi' b. Leys b. Nasr b. Seyyar* isyanına neden olmuştur. Emevî zamanını hatırlatır şekilde vergi, adalet gibi konuları gündeme getiren isyan, doğuda Abbasî düzenini darmadağın etmiş, ancak kısa bir süre sonra da Me'mun'un idaresi altında istikrarla geçen dönemi başlatmıştır.

1. Abbasîlere Karşı İlk Muhalefet: Şerik b. Şeyh el-Mehrî İsyanı

Abbasî ihtilalinin hemen ardından, 133/751 yılında Mâverâünnehir'de Buhara ve Semerkant'ta, Ebu'l-Abbas'ın halife ilan edilmesine karşı Şerik b. Şeyh el-Mehrî isyanı patlak vermiştir.²⁸⁶ Nerşahî, bu olayı Şii karakterli Arap isyanı olarak tanımlar. Şerik b. Şeyh el-Mehrî'nin nesebi, toplumdaki konumu ve Abbasî ihtilalindeki rolü bilinmemektedir. Şerik'in Buharalı Arap olduğu kaydedilir.²⁸⁷ Emevîler döneminde Buhara askerinin komutanlardan olması muhtemeldir. Kullandığı sloganlar Ehlibeyt lehine Abbasî hareketine katılmış bir ihtilalci olduğuna işaret eder. Ehlibeyt namına isyan başlatabilmesi ve Soğd bölgesinden sağladığı destek, toplumun üzerinde nüfuz sahibi bir kişi olduğunu göstermektedir.²⁸⁸

²⁸⁶ Taberi, XXVII, 197.

²⁸⁷ Nerşahi, 62.

²⁸⁸ Omar, *Caliphate*, 158.

İsyanın en temel sebebi; Emevî iktidarının devrilmesiyle Abbasîlerin yönetime geçmesi ve Ehlibeyt'in hilâfet hakkının ihlal edilmesidir. İsyancılar bunu “*Mervanî belasından kurtulduk. Şimdi Abbasî halkına mecbur değiliz. Peygamber'in evlatları Peygamber'in halefleri olmalıdır.*” şeklinde dile getirmişlerdir.²⁸⁹ Bu slogan ihtilalci kuvvetlerin ihtilalden beklentilerini ve Abbasî idaresiyle uğradıkları hayal kırıklığını yansıtmaya açısından önemlidir.²⁹⁰ Buna mukabil isyancıların Hz. Ali evladından bir kişiyle temasa geçtiğine dair herhangi bir işaret yoktur.²⁹¹

İsyanın başka bir sebebi ise Abbasîlerin iktidara gelir gelmez uyguladığı tasfiye ve intikam operasyonundan duyulan rahatsızlıktır. İsyancılar bunu “*Biz kan akıtmak ve insafsızca davranmak için Muhammed ailesini takip etmedik*”²⁹² şeklinde protesto etmişlerdir. Bu cümle ilk etapta Abbasîlerin Şam ve Cezire’de Emevîleri ve Emevî taraftarlarını katledilmesini akla getirebilir.²⁹³ Ancak ihtilalcilerin, Emevî taraftarları için endişeleneceğini düşünmüyoruz. Bu tepki Abbasî davasına ihanet etmekle itham edilerek öldürülen *Lâhız b. Kurayz et-Temimî*²⁹⁴, *Ebu Seleme el-Hallâl*,²⁹⁵ *Süleyman*

²⁸⁹ Nerşahi, 62.

²⁹⁰ Daniel, 87.

²⁹¹ Hz. Ali evladının Abbasi iktidarına karşı tutumu hakkında bilgi için bkz. Cemil Hakyemez, “*Abbasi Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şii Tehdidi*”, Atatürk ÜSBE Dergisi, C. IX, S. 1, Erzurum 2007, s. 327-341; Faruk Ömer, “*Abbasilerin İlk Döneminde (132-193/750-809) Abbasi-Hüseyin İlişkilerinin Bazı Yönleri*”, çev. Mehmet Ümit, GÜÇİFD, C. III, S. 5, Çorum 2004/1, s. 163-172; Nahide Bozkurt, “*Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde -Abbasi Dönemi- İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsü’z-Zekiyye’nin İsyanı*”, DAD, C. V, S.13, Ankara 2002, s.107-118; Ali İpek, “*İlk Abbasi Halifelerine Âl-i Beyt Muhalefeti*”, EKEV Akademi Dergisi, C. III, S. 1, Erzurum 2001, s. 58-94; Ahmet Bağlıoğlu, “*Abbasi Devleti’nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler*”, DAD, C. III, S. 8, Ankara 2000, s. 81-96.

²⁹² Taberi, XXVII, 197.

²⁹³ Abbasîlerin Emevî ailesi ve taraftarlarına karşı tutumu hakkında bkz. İbrahim Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri: İslam Öncesinden Abbasilere Kadar*, Ankara 1997, s. 378-392; Ali Aksu, “*Emevilerin Abbasi Tarafından Soykırma Uğratılması ve Ebu’l-Abbas’ın Bu Soykırımdaki Rolü*”, Cumhuriyet ÜİFD, S. 4, Sivas 2000s. 259-263.

²⁹⁴ *Ebu Ca’fer Lâhız b. Kurayz et-Temimî*, Abbasi hareketinin 12 liderinden biridir. Horasan’da faaliyet gösteren ve bölgenin en etkili isimlerinden biri olan Lâhız b. Kurayz, Abbasî ihtilalinin devam ettiği sırada ihtilal lideri Ebu Müslim’in emriyle Abbasîlere ihanet ettiği gerekçesiyle öldürülmüştür. Lâhız, ihtilal liderleri arasında öldürülen ilk kişidir. Bknz. Ali Delice, “*Abbasi İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri*”, EKEV Akademi Dergisi, C. I, S. 4, Erzurum 1999, s. 58, 63, 67; Mehmet Dalkılıç, “*Süleyman b. Kesir el-Huzai’nin Öldürülmesi*”, USA, www.sosyalarastirmalar.com (e-dergi), (12/03/2014 – 13:30), C. V, S. 1, Bahar 2012, s. 286-292.

²⁹⁵ *Ebu Seleme Hafz b. Süleyman el-Hallâl el-Hamedani*, Abbasi halifeliğinin ilk veziri ve İslam tarihinde vezir unvanı kullanan ilk kişidir. Kûfe’de doğan ve çok zengin bir kişi olan Ebu Seleme, 127/744-45 yılında Abbasi hareketinin lideri İbrahim b. Muhammed tarafından Horasan’a gönderilmiştir. Ebu Müslim’in gelişine kadar Horasan’da Abbasi hareketini organize eden Ebu Seleme, daha sonra Kûfe ihtilalcilerinin başına geçmiştir. İhtilal ordusunun Kûfe’ye ulaşmasından sonra ortaya çıkmış ve “*Vezir-i Âl-i Muhammed*” unvanıyla henüz belirlenmemiş olan yönetimi ele almıştır. Onun Hz. Ali evladına meyilli olduğu, Ebu’l-Abbas ismi zikredilmezken Hz. Ali evladından

*b. Kesir el-Huzai*²⁹⁶ gibi Ehl-i Beyt'e meyilli ihtilal liderlerini kastediyor olmalıdır. Ehl-i Beyt taraftarı Abbasî daîlerinin bertaraf edilmesi, Ehl-i Beyt yanlısı ihtilalcileri harekete geçirmiş ve Abbasî karşıtı bir tepki olarak isyanı tetiklemiştir.

Şerik b. Şeyh isyanı, Mâverâünnehir'de Arap kabilelerin iskân edildiği Soğd bölgesinde cereyan etmiştir. Şerik b. Şeyh, Buhara valisi Abdurrahman b. Şuayb ve Buharhudat Kuteybe b. Tuğşade²⁹⁷ ile birlikte Buhara halkının desteğini sağlamıştır. Ayrıca Semerkant halkı da isyana katılmıştır.²⁹⁸ İsyân Buhara ve Semerkant ile sınırlı kalmış olsa da hatırı sayılır bir taraftar kitlesi bulmuştur. Zirâ isyancıların sayısının 30.000 kişiye ulaştığı kaydedilir.²⁹⁹

İsyanın cereyanına gelince; Şerik isyanı, Abbasîlere Mâverâünnehir'de otorite kurmak için harekete geçmesi gerektiği mesajını vermiştir. Mesajın doğru bir şekilde alındığı anlaşılıyor. Nitekim Ebu Müslim Mâverâünnehir'de Abbasî idaresini kurmak için Şerik isyanıyla başlayıp Talas Savaşı ile sonuçlanan kapsamlı bir askeri hareket başlattı. İlk olarak Ziyad b. Salih el-Huzai'yi³⁰⁰ 10.000 kişilik ordusuyla Buhara'ya

Abdullah Mahd b. Hasan, Ömer Eşref b. Zeynelabidin ve Cafer-i Sadık'a halifelik teklif ettiği ancak bu kişilerin teklifi kabul etmedikleri rivayet edilir. Bir ay sonra Kûfe'ye gelen Ebu'l-Abbas'a beyat edilince Ebu Seleme de beyat etmek zorunda kalmıştır. Dört ay süreyle vezirlik yapan Ebu Seleme, Receb 132/Şubat 750'de Ebu Müslim'in adamları tarafından öldürülmüştür. Ebu Seleme hakkında detaylı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "*Ebü Seleme el-Hallâl*", DİA, İstanbul 1994, C. X, s. 228-229; Ünal Kılıç, "*Ebu Seleme el-Hallâl ve Abbasi Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü*", Cumhuriyet ÜİFD, S. 3, Sivas 99, s. 524-526, 530-531.

²⁹⁶ *Ebu Muhammed Süleyman b. Kesir el-Huzai*, Arap asıllı Abbasî ihtilal lideridir. Abbasi ihtilalinin başladığı Merv civarındaki Sefizenc kasabasında yerleşmiş olan Huzaâ kabilesinin lideri olduğu bilinmektedir. Bölgedeki nüfuzu dikkate alınarak harekete dahil edilmiş, Kûfe'den gelen davetçilerin Horasan'da çalışmasını ve Horasan-Kûfe irtibatının kurulmasını sağlamıştır. Ebu Müslim'in Abbasi hareketine dahil olmasını sağlayan Süleyman b. Kesir'in önce ihtilali başlatan kişi olması planlanmış ancak Süleyman b. Kesir'in reddetmesi üzerine görev Ebu Müslim'e verilmiştir. İlk başta Ebu Müslim'in liderliğine karşı çıkan, hatta Ebu Müslim'i yaralayan Süleyman b. Kesir, daha sonra itaat etmiştir. Ancak ihtilalin başarıya ulaşmasından sonra Ebu Müslim'in emriyle Abbasilere ihanet ettiği gerekçesiyle öldürülmüştür. Onun öldürülmesinde Ebu'l-Abbas'ın emri olmadığı, Mansur'un Ebu Müslim'i Süleyman b. Kesir konusunda suçladığı rivayet edilmektedir. Süleyman b. Kesir hakkında detaylı bilgi için bkz. Dalkılıç, "*Süleyman b. Kesir*", 286-292.

²⁹⁷ Buharhudat, Buhara mahalli idarecilerinin unvanıdır. Bu aile M. V. yüzyıldan Abbasîler zamanına kadar Buhara bölgesini yönetmiştir. İslâm fetihleri başladığı sırada Buhara'nın başında Buharhudat Bidun'un oğlu Tuğşade bulunuyordu ve Emevîlerle iyi ilişkiler kurdu. Hatta Müslüman olarak oğluna Kuteybe ismi verdi. Ancak Nasr b. Seyyar ile anlaşmazlığa düştü ve öldürüldü. Kuteybe b. Tuğşade ise Şerik isyanına destek verdiği için Ebu Müslim'in emriyle idam edilmiştir. Bundan sonra Buharhudat ailesi yöneticilik vasfını kaybetmiş ancak zengin bir aile olarak Buhara'da yaşamaya devam etmiştir. Bknz. Nerşahi, 9-12, 37-48, 53-58, 60-65; Kurt, *Buhara*, 108-110, 200-202.

²⁹⁸ Nerşahi, 62-63; Aydınli, *Semerkant*, 281-282.

²⁹⁹ Taberi, XXVII, 62; İbnü'l-Esir, V, 363-365.

³⁰⁰ *Ziyad b. Salih el-Huzai*, Abbasi hareketine katılmış ve 130/747 yılında Ebu Müslim tarafından Horasan'a nâkib olarak atanmıştır. İhtilalden sonra Buhara ve Soğd valiliğine tayin edilmiş, Şerik isyanını bastırdıktan sonra 133/751 yılında Şaş ve Fergana seferini düzenleyerek Talas Savaşında Çin

gönderdi. Abbasî ordusu Buhara'da isyancılarla otuz yedi gün çarpıştı. Savaşın seyri isyancıların lehine gelişirken Buharhudat Kuteybe b. Tuğşade'nin saf değiştirmesiyle Abbasî ordusu üstünlüğü sağladı.³⁰¹ Buharhudat, Emevilerle iyi ilişkiler kurmuştu ve bu ilişkiyi Abbasîlerle de sürdürmek istiyordu.³⁰² Şerik b. Şeyh, Abbasîler için iyi bir jest olabilirdi.

Buharhudat'ın saf değiştirmesiyle yerli halkın desteğini yitiren Şerik, Araplara dayanarak Numickes'e³⁰³ kapandı. Ancak şehirde gıda sıkıntısı belirdi ve isyancıların savaş gücü kırıldı. İsyancılar, bir yarma harekâtı düzenleyerek Semerkant'a ulaşmayı denediler. Bunun için iki gruba ayrılarak gece vakti şehirden ayrıldılar. Öncü kuvveti sorunsuz bir şekilde bölgeden uzaklaştı, ama isyan liderinin de aralarında olduğu asıl kuvvetler Abbasî ordusunun saldırısına maruz kaldı. Gece karanlığında yapılan savaş Abbasî ordusunun galibiyetiyle sonuçlandı ve isyancılar Buhara kırsalında bir kavun bahçesine sığındılar. Abbasî kuvvetleri yeni bir saldırı daha düzenledi ve isyancıların büyük bölümü öldürüldü. İsyan lideri Şerik b. Şeyh el-Mehrî de öldürülenler arasında idi. İsyancı kuvvetler şehirden ayrılmış olmasına rağmen, Numickes teslim olmadı ve savaşla ele geçirildi. Numickes'te isyancıların şehir kapılarında asılarak öldürüldüğü ve çıkan yangın dolayısıyla büyük hasar meydana geldiği rivayet edilmektedir. Ziyad b. Salih, Buhara'dan sonra Semerkant'ı da itaat altına alarak isyanı bastırmıştır.³⁰⁴

Ziyad b. Salih, Soğd bölgesinde çalışırken; Ebu Davud Halid b. İbrahim³⁰⁵ Kiş ve daha güneydeki yörelerde Abbasî otoritesini kuruyordu. Abbasî iktidarına boyun eğmeyen mahalli hükümdarlar bertaraf edilirken; bir kısmı Çin'e kaçarken yakalandı ve idam edildiler. Onlardan boşalan makamlara ise yerel asillerden yeni hükümdarlar tayin edilmiştir. Bilâhare Buhara ve Semerkant'ı ziyaret eden Ebu Müslim, Ziyad b.

ordusunu yenmiştir. 135/752-753 yılında ise Soğd bölgesinde Ebu Müslim'e karşı ayaklanmış ancak isyanı destek görmediğinden dolayı Ebu Müslim'in adamları tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Onun Abbasî Halifesi Ebu'l-Abbas tarafından gizlice Horasan valiliğine tayin edildiği ve halifenin gizli emriyle Ebu Müslim'e bertaraf etmek istediği kaydedilmektedir. Bknz. C. E. Bosworth, "*Ziyad b. Salih al-Khuzai*", *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden 2002, C. XI, s. 322.

³⁰¹ Nerşahi, 63; Kurt, *Buhara*, 200-202.

³⁰² Daniel, 87.

³⁰³ Numickes, Buhara'nın merkeziydi ve ona bağlı rustâklar ile birlikte Buhara ismiyle anılıyordu. Bknz. Mukaddesî, 249; Nerşahi, 33-34; Le Strange, 461-463.

³⁰⁴ Nerşahi, 63-65; Kurt, *Buhara*, 200-202; Aydın, *Semerkant*, 280-282.

³⁰⁵ *Ebu Davud Halid b. İbrahim ez-Zühli*, Ebu Müslim'in yakın çalışma arkadaşı ve Abbasîlerin ikinci Horasan valisidir. Ebu Müslim'in katlinden sonra, 137/755 yılında Horasan valiliğine tayin edilmiş; Ebu Müslim'in katli nedeniyle Halife Mansur ile arası açılmıştır. Mecusî İshak et-Türki'yi bertaraf eden Halid b. İbrahim, 140/758 yılında Mübeyyiza taraftarlarının Belh'te çıkardığı küçük bir kargaşa esnasında, evinin damından düşerek ölmüştür. Bknz. İbnü'l-Esir, V, 406; Zorlu, 146.

Salih'i Soğd; Halid b. İbrahim'i Belh valiliğine tayin etmiş ve Semerkant surlarının onarılmasını emrederek Merv'e dönmüştür.³⁰⁶ Abbasîlerin teveccühünü umduğunu düşündüğümüz Buharhudat Kuteybe ise dinden çıktığı gerekçesiyle Ebu Müslim'in emriyle idam edilmiştir.³⁰⁷

Şerik b. Şeyh isyanı; doğuda, Abbasî iktidarına karşı baş gösteren ilk muhalif harekettir. İhtilalcilerin, ihtilalden beklentilerini açığa çıkarmış ve Abbasîleri Emevî iktidarına karşı kullandığı kuvvetlerle karşı karşıya getirmiştir.³⁰⁸ İsyân, Ehl-i Beyt'e taraftar olan bir kitle tarafından çıkarılmıştır, ancak isyanda Hz. Ali soyundan kimse rol almamıştır. Buna ek olarak isyancıların Ehl-i Beyt ile temasa geçtiğine dair de bir işaret yoktur. Bu durum isyanın çıkışında asıl faktörün Abbasî daîlerinin öldürülmesi olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca ihtilal döneminde Mâverâünnehir'de Ehl-i Beyt sevgisinin ve taraftarlarının kayda değer bir şekilde etkin ve aktif olduğuna da işaret etmektedir.

Kaynaklarda isyana destek veren Buharhudat Kuteybe'nin taraf değiştirdiği, bu nedenle isyancıların gıda sıkıntısı çektiği ve Abbasîlerin üstünlük elde ettiği özellikle vurgulanır. Bu vurgu, Abbasî iktidarına geçiş sürecinde yerel hükümdarların bölgesel siyasette ve yerli halk üzerinde otorite ve etkinliklerini koruduklarının göstergesidir. Bu durumun farkında olan Abbasîler, yerel hükümdarları baskı altına almış; bilhassa Çin yanlısı olanları tasfiye ederek Mâverâünnehir ve Orta Asya'yı Çin otoritesi altına bırakma niyetinde olmadıklarını göstermişlerdir. Bu yönüyle Şerik isyanı vesilesiyle Talas Savaşı'na giden süreç başlamıştır.

2. Abbasîlerin Orta Asya Zaferi: Talas Savaşı

İslâm öncesi dönemde güçlü devletlerin himayesi altında birbirinden bağımsız mahalli hükümdarlar tarafından idare edilen³⁰⁹ Mâverâünnehir'de nüfuz oluşturabilen üç kuvvet görülmektedir: Türkler, Çinliler ve Sasanîler. Tarihsel süreçte Çinlilerin en temel kaygısı İpek Yolu ticaretini sorunsuz işletmek³¹⁰ ve Çin'i istilalardan korumak

³⁰⁶ Taberi, XXVII, 197, 202; İbnü'l-Esir, V, 365, 368.

³⁰⁷ Nerşahi, 10.

³⁰⁸ Omar, *Caliphate*, 158.

³⁰⁹ İslâm öncesi dönemde Mâverâünnehir'de hüküm süren yerel hükümdarlar ve bunların dış ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, İstanbul 2007.

³¹⁰ Chavannes, *Batı Türkleri*, 187.

olmuştur.³¹¹ Türkler, coğrafi açıdan Orta Asya ile bütünlük gösteren Mâverâünnehir'i Çin'de sıkıştıkları zaman vurabilecekleri ikinci hedef olarak görmüş ve her dönemde bölgede söz sahibi olmuşlardır.³¹² Öyle ki; Mâverâünnehir hükümdarlarını her zaman ve en güçlü şekilde destekleyenler Orta Asyalı Türklerdir.³¹³ Sasanîler ise hem siyasi hem de dinî ve kültürel olarak bölgede etkisini hissettirmiştir.³¹⁴ Ancak VII. yüzyılın ilk yarısında başlayan İslâm fetihleriyle birlikte Sasanîler faktörü devre dışı kalmış ve Müslümanlar yeni bir güç olarak Ceyhun sahillerine dayanmışlardır.

Batıda Müslümanlar fetih rüzgarı estirirken; doğuda Çinliler T'ang hanedanıyla (617-906) güçlenerek kendi bölgelerini sağlama alma çabasına girişmişlerdir.³¹⁵ Bu doğrultuda I. Göktürkler'e karşı çetin bir mücadele yürüten T'ang imparatorları, 630 civarında Doğu Göktürk Devleti'ni yıkmış; kısa süre sonra Batı Göktürkler'i güçten düşürmüşlerdir.³¹⁶ 650 yılı civarında ise Çin'in güvenliği için bir ileri karakol³¹⁷ rolü üstlenecek olan Tarım Havzası'na sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir.³¹⁸ Her ne kadar Çinliler, Tarım'ın dışına çıkmamaya özen gösterecekler de; Göktürk idaresinin ortadan kalmasıyla oluşan konjonktür, T'ang imparatorlarını Mâverâünnehir hükümdarlarıyla da ilgilenmek durumunda bırakmıştır. Nitekim Göktürkler'in düşüşüyle serbest kalan batıdaki şehirlerin hükümdarları siyasi ilişkiler kurmak amacıyla birbiri ardınca Çin sarayına elçiler göndermeye başlamışlardır. Bu gelişme karşısında Çinliler, Türkistan topraklarında üç büyük valilik bölgesi³¹⁹ ve onlarca askeri valilik kurmuş ve bunların başına artık Çin sarayına itaat eden Göktürk hanedan ailesinden Türk beylerini tayin etmişlerdir. Takip eden dönemde Mâverâünnehir hükümdarlarını Çin sarayına hediye ve harac gönderirken ve Çin imparatorundan unvanlar almaya çalışırken görürüz.³²⁰

³¹¹ Yung-Ho Chang, *The Development of Chinese Islam during The T'ang and Song Dynasties: (618-1276 A.D.)*, (BYLT), McGill University Institute of Islamic Studies, Quebec 1999, s. 10-15.

³¹² Salman, 47.

³¹³ Van Vloten, *Arap Hâkimiyeti*, 31.

³¹⁴ Kitapçı, *Orta Asya*, 90-92.

³¹⁵ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 191, 197.

³¹⁶ Taşağıl, *Göktürkler*, II, 254-262.

³¹⁷ Tarım Havzasında yer alan Kuça, Karaşar, Hoten ve Kaşgar şehirleri Çinliler tarafından tahkim edilmiş ve *Dört Garnizon* adıyla anılmıştır. Bu şehirlerin Çin'i Batı Türkistan ve Tibet'ten gelebilecek saldırılara karşı koruyacağı düşünülmüştür. Bknz. Chang, 22.

³¹⁸ Chang, 13-15.

³¹⁹ Bu valilikler *K'un-lung*, *Meng-ch'ih* ve *An-hsi*'dir. *Ku'n-lung*, Doğu Türkistan, *Meng-ch'ih*, Tanrı dağlarının kuzeyi, *An-hsi* ise Mâverâünnehir'dir. Genel valiliklerin başına Batı Göktürklerin atası olan İstemi Yabgu'nun beşinci nesil torunları getirilmiştir. Bknz. Taşağıl, *Göktürkler*, II, 259.

³²⁰ Taşağıl, *Göktürkler*, II, 262; Chavannes, *Batı Türkleri*, 182 vd; Hakkı Dursun Yıldız, "*Talas Savaşı Üzerine Bazı Düşünceler*", Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973, s. 71.

VII. yüzyılın ilk yarısında Sasanîleri ortadan kaldıran Müslümanlar, Emevîlerin iktidarı döneminde 54/673 yılından itibaren³²¹ Mâverâünnehir saldırılarına başlamış ve Kuteybe b. Müslim'in (86-96/705-715) fetihleriyle bölgeye yerleşmişlerdir. Öyle ki; Emevî fetihleri, İpek Yolu güzergâhını izleyerek doğuda Kaşgar'a kadar uzanmış ve Araplar, Çin'e düzenlenecek seferlerin hayallerini kurmaya başlamışlardır.³²² Bu sıralarda Türgiş boylarının Çu ırmağı ve Seyhun nehri arasındaki bölgede Sulu (Sou-lou) Han'ın liderliğinde birleştiği görülür.³²³ Su-lu Han döneminde (717-738) Türgiş orduları, Emevî ilerleyişini durdurmak ve mahalli hükümdarların istiklal teşebbüsünü desteklemek amacıyla Mâverâünnehir'e girmeye başlamıştır. Mâverâünnehir, Emevî ve Türgiş ordularının savaş alanı haline gelmiş, ancak kuşatma kabiliyetinden yoksun Türgişler, Arap hâkimiyetine son vererek Mâverâünnehir'de kalıcı olamamışlardır.³²⁴

İslâmî dönemde Türgişler Mâverâünnehir'de Emevîlerle savaşırken; Çinliler de boş durmuyor ve Mâverâünnehir'e sokulmaya çalışıyorlardı. İmparator Hsuan-tsung, Arapların ve Tibetlilerin saldırısına uğrayan Fergana'ya 10.000 kişilik destek kuvveti gönderdi ve Fergana hükümdarı Alutar (A-leao-ta)'yı tâbiyeti altına aldı.³²⁵ Buna ek olarak Çin hanedan ailesinden bir prenses, 744 yılında Fergana kralına gönderildi.³²⁶ Bu manevrayla Çin'in Mâverâünnehir'de prestiji artmış ve Orta Asya için en stratejik noktayı tutan Fergana kralı, siyasi akrabalık yoluyla İmparator'un sadık bir temsilcisi haline getirilmiştir.³²⁷ Bu sırada Mâverâünnehir hükümdarları ile Çin sarayı arasında yazışmalar hızlanmış; vassallar İmparator'u ısrarla Mâverâünnehir'e davet etmeye ve Araplara karşı kışkırtmaya başlamışlardır.³²⁸ Ancak dönemde Koreliler ve Tibetliler

³²¹ Halife b. Hayyat, 282.

³²² Belâzurî, 610-621; İbnü'l-Esir, V, 13-15.

³²³ Salman, 41.

³²⁴ İbnü'l-Esir, V, 32-172. Ayrıca bkz. Salman, 46-70.

³²⁵ Hamilton Alexander Roskeen Gibb, "Chinese Records of the Arabs in Central Asia", Chinese Sources on Islamic Countries, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main 1996, s. 416.

³²⁶ Chavannes, *Batı Türkleri*, 203.

³²⁷ Fergana kralı ile Çin İmparatoru arasındaki yakın ilişkiler 754 yılına ait bir kayıta kendini gösterir. Bu kayda göre Fergana kralı, oğlunu Çin sarayına gönderir. Kralın oğlu, Çin geleneklerini öğrenmek için Çin'de kalmak ve İmparator'un muhafız ordusunda görev almak istediğini bildirir. Bunun üzerine İmparator, onu sol askeri muhafızlar birliğinin generali olarak tayin eder. Bundan sonra kralın oğlu ömrünü Çin imparatoruna hizmet ederek geçirir. Bknz. Chavannes, *Batı Türkleri*, 203.

³²⁸ Bu dönemde Maveraünnehir'den Toharistan, Buhara, Semerkant, Şaş ve Karategin'in de aralarında bulunduğu pek çok mahalli hükümdar Çin sarayına elçiler, mektuplar ve hediyeler gönderiyorlardı. Bu mektuplarda Çin imparatoruna acziyetle bağlılık bildiriliyor, Emevi saldırılarından ve yarattığı tahribattan yakınıyor, Maveraünnehir'in Çin topraklarının güvenliği için ne kadar önemli olduğu hatırlatılarak imparatorun Araplara karşı ordu göndermesi talep ediliyordu. Detaylı bilgi için bkz. Chavannes, *Batı Türkleri*, 259-271.

ile uğraşan³²⁹ Çinliler, yeni bir cephe açmaktan kaçınmış ve vassallara direnmelerini tavsiye etmekten başka bir şey yapmamıştır.³³⁰

Talas Savaşı'ndan kısa bir süre önce Tibetliler ve Korelileri yenen³³¹ Çinliler, batıya dönerek 736'da Sulu Han'ı yenmiş ve Türgişlerin düşüşünü başlatmışlardır.³³² Bu sıralarda Mâverâünnehir'deki Emevî otoritesinin zayıflaması, Çin hâkimiyeti için uygun bir ortam yaratmıştır. Bu doğrultuda 747 yılında Kuça valisi Kao Hsien-Chih, Mâverâünnehir'in doğusuna başarılı bir sefer düzenledi. Bu harekât, Fergana ve Şaş hükümdarları üzerindeki Çin otoritesini güçlendirdi.³³³ Kao Hsien-Chih, 749-750'de Tibet üzerine bir sefer daha yaptı ve Pamir'de Tibetlileri yenerek Tarım Havzası'nın güvenliğini sağlama aldı.³³⁴ Akabinde yeniden Taşkent'e (Şaş) bir sefer tertipleyerek Talas Savaşı'na giden süreci başlatmıştır.³³⁵

Zilhicce 134/Temmuz 751 yılında³³⁶ Mâverâünnehir'de Çin ve Abbasî orduları arasında Talas Savaşı yapılmıştır. Çin ve İslâm kaynakları savaşın sebepleriyle ilgili birbirini tamamlayıcı bilgiler verir. Çin kayıtlarındaki Talas Savaşı ile ilgili bilgilere T'ang hanedanının resmi yıllığı mahiyetindeki Eski ve Yeni T'ang Tarihi eserlerinde rastlanmaktadır. Tung-chien'in genel tarih eserinde de Tang tarihinde verilen bilgiler tekrarlanır.³³⁷ İslâm kaynakları ise bu savaşa ilgisiz kalmış ve en detaylı bilgileri Çin kaynaklarını doğrulayıcı şekilde İbnü'l-Esir vermiştir.

³²⁹ Christopher I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia: a history of the struggle for great power among Tibetans, Turks, Arabs and Chinese during the early Middle Ages*, Princeton 1993, s. 127-136.

³³⁰ Yıldız, "Talas", 74-75.

³³¹ Bu dönemde Çinliler, Kore savaşlarını bitirmişlerdi. Kao Hsien-chih ise 747-750 yılları arasında Tibet ordularını yenerek Tibet Kralı Bâlur'u ele geçirmişti. Kral Bâlur Çin İmparatoru'nun huzuruna çıkarılmış ve tahtına iade edilmişti. Bknz. Beckwith, *Tibetan Empire*, 130-136. Tibet'in düşüşüyle büyük bir özgüven kazanan Çinliler, ardından Maveraünnehir'e yönelmişlerdir.

³³² Salman, 63.

³³³ Chang, 24.

³³⁴ Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları ve Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. Kürşat Yıldırım, Ankara 2011, s. 124. Fergana hükümdarı Arslan Tarhan ile Taşkent hükümdarı Çıbis arasında ihtilaf çıkınca Türgiş Kağanı da bu olaya müdahil olmuştu. O sıralarda Türgişler, Çin imparatoru adına Fergana hükümdarına tâbi durumdaydı. Türgiş kağanı Fergana hükümdarına, dolayısıyla İmparator'a isyan etti ve Şaş hükümdarının tarafında yer aldı. Dolayısıyla Kao Hsien-chih, Şaş seferi sırasında Türgişleri de yenmiş ve Türgiş Kağanı'nı Çıbis ile birlikte Çin sarayına göndermiştir. Bknz. Bekwith, *Tibetan Empire*, 134-136.

³³⁵ Liu En-Lin, "Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme", VII. Türk Tarih Kongresi: Bildiri Özetleri (25-29 Eylül 1970), C. I, Ankara 1972, s. 415.

³³⁶ Ahmet Taşağıl, "Talas Savaşı", DİA, İstanbul 2010, C. XXXIX, s. 501.

³³⁷ Bu kaynakların Talas Savaşı ile ilgili kısımlar Liu En-Lin tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bknz. En-Lin, 414-417. Ayrıca Eski T'ang Tarihi'nin Türklerle ilgili kısımları TTK'nın kurduğu bir komisyon tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır. Bknz. İsenbike Togan, Gülnar

Çin kayıtlarına göre; Talas Savaşı, Çin'in Kuça³³⁸ askeri valisi olan Kao Hsien Chih'in³³⁹ 749-750 yılında Taşkent'e düzenlediği seferin ardından gelişen olaylardan doğmuştur. Buna göre; Çe-si (Taşkent/Şaş) hükümdarı, vassal olarak vazifesini ihmal ettiği için Kuça valisi, bölgeye askeri harekât düzenledi. Çe-si hükümdarı teslim oldu ve itaat arz etti. Ancak Kao Hsien Chih, onu Çin'in başkenti Chang-an'a gönderdi ve İmparator Hsüan-tsung (712-756), Çe-si hükümdarını idam etti. Kao Hsien Chih ise Çe-si'yi yağmaladı ve halkına zulmederek geri döndü. Bu olay üzerine bölgede Çin'e karşı düşmanlık başladı. İdam edilen Çe-si hükümdarının oğlu Yüen-en, Kao Hsien Chih'ten intikam almak ve Çin baskısından kurtulmak amacıyla komşu hükümdarları Çin'e karşı kışkırttı. Kendi aralarında ittifak kuran mahalli hükümdarlar, Araplardan da yardım alarak Tarım Havzası'na saldırmaya ve Kao Hsien-chih'i öldürmeye karar verdiler. Bu ittifakı haber alan Kao Hsien-chih, Türklerin de içinde bulunduğu büyük bir orduyla yola çıktı. Talas nehri yakınlarına geldiğinde karşısında Arapları buldu ve yapılan savaşta Türklerin ihanet sebebiyle mağlup oldular.³⁴⁰

İslâm kaynaklarında ise Ebu Müslim'in Ziyad b. Salih'i Mâverâünnehir'de bazı yerleri fethetmek üzere gönderdiği ve Ziyad b. Salih'in Talas nehri yakınlarında Çin ordusuyla karşılaşarak savaştığı kaydedilmektedir.³⁴¹ İbnü'l-Esir ise savaşın sebebini Fergana İhşidi ve Şaş meliki arasındaki ihtilafa bağlar. Buna göre İhşid, Şaş melikini Çin imparatoruna şikâyet etti ve Çin ordusunun harekâtıyla Şaş meliki itaate mecbur kaldı. Bunun üzerine Ebu Müslim, orduyu Ziyad b. Salih el-Huzaî komutasında doğu taraflarına gönderdi. İki kuvvet Talas nehri kıyısında savaştı ve Çin ordusu hezimete uğradı. Bu savaşta Çin ordusunun büyük bölümü öldürüldü veya esir alındı.³⁴²

Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a : "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*, Ankara 2006.

³³⁸ Kuça, Tarım Havzası'nda *Dört Garnizon* olarak bilinen müstahkem şehirlerden biriydi. Bu bölge Çin'in istilalardan korunması açısından önemli olduğu gibi; Uygurlar ve diğer Türk toplulukları ile de bağlantı kurabilmesi yönüyle de önemliydi. Uygurlar Çin ordusuna aktif olarak katılmıştır. Chang, 22.

³³⁹ Kao Hsien-chih; Çin'de T'ang Hanedanı döneminde yaşamış, asil ve zengin bir aileye mensup Koreli generaldir. Zamanının en önemli generallerinden biri olan Kao Hsien-chih, cömertliğiyle bilinen ve halk tarafından sevilen bir yönetici olarak tanıtılır. Tibetliler üzerine akınlar düzenleyerek onları baskı altına almış, Şaş seferiyle başarısını devam ettirmiş fakat Talas Savaşı'nda yenilmiştir. Onun Şaş seferi sırasında bölge halkına zulmettiği ve büyük yağma düzenlediği kaydedilmektedir. İlerleyen yıllarda, kuzeyde T'ang hanedanına karşı çıkan bir isyan sırasında isyancılar tarafından yakalanmış ve idam edilmiştir (755). Bknz. Beckwith, *Tibetan Empire*, 130-136; En-Lin, 414.

³⁴⁰ Beckwith, *İpek Yolu*, 124-125; En-Lin, 414-417.

³⁴¹ Yıldız, "Talas", 77.

³⁴² İbnü'l-Esir, V, 365.

İbnü'l-Esir'in sözünü ettiği mahalli hükümdarlar arasındaki ihtilâf ve Çinlilerin müdahalesi, Çin kayıtlarında bahsi geçen vassallık vazifelerinin yerine getirilmemesi hadisesi olmalıdır. Çinliler, vassalı ve siyasi akrabaları olan Fergana kralının tarafını tutmuşlardır. Olayın öteki aktörleri olan Şaş meliki ve diğer mahalli hükümdarlar ise Abbasîlerle yakınlaşarak denge kurmayı denemişlerdir. Her halükârda savaşın Çin ve Abbasî devletlerinin Mâverâünnehir ve Orta Asya üzerindeki siyasi nüfuz ve otorite kurma çekişmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Çağdaş araştırmacılar arasında kabul edilen görüş de bu yöndedir.³⁴³

Savaşın cereyanına gelince; Kao Hsien-chih'in Taşkent(Şaş) seferinin ardından Taşkent veliahtı Yüen-En, babasının intikamını almak ve Çin baskısından kurtulmak için ittifak arayışına girdi. O zamana kadar Çin sarayı ile nazik bir üslupla diplomatik ilişkiler yürüten Mâverâünnehir hükümdarları ve Karluklar, Çin ordusunun Taşkent'e yaptığı saldırıdan rahatsız oldular ve Çin'e karşı yeni bir hâmi arayışına girdiler. Şaş veliahtı Yüen-En, Semerkat'a gelerek Ziyad b. Salih ile görüştü ve Ebu Müslim'i bu konuda ikna ettiler. Abbasî ordusu Ziyad b. Salih komutasında doğuya sefere çıktı ve mahalli hükümdarların ordularıyla birleşerek Tarim Havzası'na yöneldi. Bu ittifaktan haberdâr olan Kuça Valisi Kao Hsien-Chih, Türklerin de dâhil olduğu 70.000 kişilik bir orduyla³⁴⁴ harekete geçti. İki kuvvet Temmuz 751'de Talas yakınlarında karşılaştı ve beş gün süren savaş, Abbasîlerin zaferiyle sonuçlandı.³⁴⁵

Talas savaşı Türk, İslâm ve Çin tarihi açısından etkisini yıllar sonra gösterecek önemli neticeler doğurmuştur. Her şeyden önce Talas zaferi, Abbasî yönetimini Orta Asya üzerinde söz sahibi olabilecek tek güç haline getirmiş; ilk fetih yıllarından beri İslâm hâkimiyetine direnen ve Müslümanlara karşı Çin İmparatoru'ndan medet uman Mâverâünnehir hükümdarları Abbasî otoritesine boyun eğmek zorunda kalmıştır.³⁴⁶

³⁴³ Taşağıl, "Talas Savaşı", 501.

³⁴⁴ Talas Savaşı'na katılan orduların mevcuduyla ilgili olarak tutarsız rakamlar verilmektedir. Çin kaynaklarında Abbasi ordusunun sayısı, aşırı derecede abartılarak, içinde Tibet ve Uygurların da bulunduğu 200.000 kişi olarak verilir. Çin ordusunun sayısı ise 30.000 civarındadır. Ancak T'ang devri ansiklopedisinin 185. cildinde Du-Yo'nun yazdığı hudut koruma yazısında Çin ordusunun 70 bin kişi olduğu ve hemen hemen tamamının imha edildiği kaydedilmektedir. Bknz. En-Lin, 418-419. İbnü'l-Esir ise 50 bin Çinlinin öldürüldüğünü, 20 bin kadarının esir alındığını rivayet eder. Bknz. İbnü'l-Esir, V, 365. Bu iki rivayet birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Verilen rakamlar abartılı olsa da karşılaşılan orduların kalabalık olduğu anlaşılmaktadır.

³⁴⁵ Barthold, 211; Yıldız, "Talas", 79; En-Lin, 417; Beckwith, *İpek Yolu*, 124; Beckwith, *Tibetan Empire*, 138-139; Chang, 24; Taşağıl, "Talas Savaşı", 501.

³⁴⁶ Yıldız, "Talas", 80.

Bu durumun etkileri savaşın sonrasında Abbasîler ile Mâverâünnehir hükümdarları arasında kurulan diplomatik ilişkilerde görülebilir. Örneğin Mansur zamanında (136-158/754-775) Fergana İhşidi Arslan Tarhan, Bağdat'a bir elçilik heyeti göndererek üzerine yüklenen verginin hafifletilmesini istemiştir.³⁴⁷ Fergana İhşidi'nin Çin'e tâbi olduğu ve İmparator ile akrabalık kurduğu hatırlanırsa, İhşid'in Abbasî hükümdarına vergi ödemeye başlaması Talas ile oluşan yeni siyasi konjonktürün göstergesidir. Bu zaferle Abbasî otoritesi Seyhun havzasına kadar genişlemiştir.

Talas Savaşı'ndan sonra Abbasîler ile Orta Asyalı Türkler arasında yakınlaşma başlamış ve Orta Asya'da İslâmiyet'in önü açmıştır. Barthold, bu durumu Çinlileşme aşamasına gelen Türkler'in İslâmlaşmaya başlaması şeklinde tarif eder.³⁴⁸ Gerçekten Abbasîler Talas savaşında yenilmiş olsaydı, Orta Asya Türklerinin nazarında İslâm'a vurulan darbenin telafisi çok güç olacaktı.³⁴⁹ Ancak Talas zaferiyle hezimete uğrayan Çinliler olmuştur. Talas zaferinin sonuçları ilerleyen dönemde Abbasîler ve Türkler arasındaki dostluk ilişkileriyle meyvesini verecektir.

Talas yenilgisiyle Çin'in askeri gücü büyük darbe almış ve zayıflamıştır. Öyle ki; Talas Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Çin'de isyanlar baş göstermiş; Soğd kökenli General An Lu-shan ayaklanması, T'ang hanedanını çöküşün eşiğine getirmiştir. An Lu-shan'a karşı İmparator'a yardım eden Uygur Türkleri, Doğu Türkistan'da egemen olmuş; Gobi Çölü'nün güneyinde ise Tibetliler yeniden hâkimiyet kurmuşlardır.³⁵⁰ An Lu-shan'ın Çin başveziriyle anlaşmazlığa düştüğü ve onu başvezir olarak görmek istemediği için isyan ettiği kaydedilmektedir.³⁵¹ Soğdlu General An Lu-shan'ın Çinli vezire düşman olmasında Talas Savaşı'nda alınan yenilginin etkisi olabilir. Çinlilerin Araplardan çekinmeleri ve yahut Mâverâünnehir'e gereken müdahaleyi yapmamaları An Lu-shan'ı Çin yönetimiyle karşı karşıya getirmiş ve isyana sevk etmiş olmalıdır.

Talas Savaşı Çinlilerle Abbasîler arasındaki ilk ve son çatışmadır.³⁵² Bundan sonra Abbasî-Çin sarayı arasındaki diplomatik ilişkiler hızlanmış, hatta yardımlaşma noktasına varmıştır. Bağdat'tan Çin sarayına 752'de 1, 753'de 3, 754'de 1, 755'de 1,

³⁴⁷ Kitapçı, *Hidayet Fırtınası*, 40-41.

³⁴⁸ Barthold, *Türkistan*, 211-212.

³⁴⁹ En-Lin, 419.

³⁵⁰ Beckwith, *İpek Yolu*, 124-125; Hisaji Tokuda, *Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)*, (Doktora Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2010, s. 65-75.

³⁵¹ Saadettin Gömeç, "*Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı*", *Tarihin Peşinde*, 3/5, Konya 2011, s. 1-3.

³⁵² Beckwith, *Tibetan Empire*, 140.

756'da 1 ve 758'de 2 elçi heyetinin gönderildiği tespit edilmiştir.³⁵³ Bu diplomasinin konusu 755 yılında Çin topraklarına patlak veren An Lu-shan isyanı sırasında ortaya çıkar. Nitekim Çin İmparatoru Su-tsung; Fergana ve Toharistan hükümdarlarından, Uygurlardan ve Abbasîlerden yardım istemiştir. Mansur, 756'da Çin'e destek kuvveti göndermiş; bu askerler An Lu-shan isyanının bastırılmasında rol oynamışlardır. Bu arada 4000 kadar Abbasî askerleri Chang'an'a yerleşmiş ve 40 yıl kalmışlardır.³⁵⁴

Talas zaferiyle ilgili yaygın kabul, keten ve kenevir kullanılarak Çin usulüne göre imal edilen; bir tarafı beyaz, bir tarafı sarı olan ve o zamana kadar Fars ve Arap tüccarları tarafından Çin'den getirilen kağıt türünün imalat tekniklerinin Çinli esirler vasıtasıyla Müslümanlar tarafından öğrenildiğidir. 138/756 yılında Semerkant'ta ilk defa bu cins kağıt imâl eden bir atölye kurulduğu ve yaygınlaştığı kaydedilmektedir. Daha sonra Harun Reşid'in halifeliği döneminde, 178/794 yılında Bağdat'ta böyle bir atölye daha kurulduğu ve sonraki dönemler Suriye ve Mısır'da da kağıt imalathanesi açıldığı zikredilir. Dayanıklı ve kullanışlı olan Çin kağıdının eser telifini daha kolay hale getirdiği ve kültürel gelişmelere olumlu katkı sağladığı ifade edilmektedir.³⁵⁵

3. Ebu Müslim'in İntikamı Mücadelesi: İshak et-Türkî Olayı

İktidarının ilk yıllarında, Mâverâünnehir'de Abbasîler adına olumlu gelişmeler yaşanırken; dikkatleri başka yöne çeviren önemli bir hadise meydana gelmiş ve Ebu Müslim, 24 Şaban 137/12 Şubat 755'de Halife Mansur'un emriyle öldürülmüştür.³⁵⁶ Mansur'un selefi Seffâh'a sarf ettiği rivayet edilen "*Ebu Müslim hayatta oldukça sen tam manasıyla halife olmuş sayılmazsın.*"³⁵⁷ sözü bu idamın sebebini izah eder. Ebu Müslim'in katli bir yandan Abbasî iktidarı üzerindeki gölgeyi kaldırırken; bir yandan gulât fırkaların Ebu Müslim'e ilâhî vasıflar yüklemesine ve onun intikamını bahane ederek ayaklanmalarına neden olmuştur. Ebu Müslim'in yakın adamı olduğu rivayet edilen³⁵⁸ kişilerin öncülük ettiği bu tür İslâm karşıtı olaylar, doğuda İslâm dinini tam

³⁵³ Gibb, *Chinese Records*, 422-424.

³⁵⁴ Chang, 36; Gibb, 417.

³⁵⁵ *Hududü'l-Alem*, 69; Osman Ersoy, "*Kâğıt*", DİA, İstanbul 2001, C. XXIV, s. 164; Taşağıl, "*Talas Savaşı*", 501; En-Lin, 419; Yıldız, "*Talas*", 81; Beckwith, *Tibetan*, 140.

³⁵⁶ Halife b. Hayyat, 511; Taberî, XXVIII, 38-39; İbnü'l-Esir, V, 380-392; İbn Hallikan, II, 107.

³⁵⁷ Dineverî, 417.

³⁵⁸ İbnü'n-Nedim, II, 822. Bu rivayetlere ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Zirâ doğuda patlak veren gulât isyanların liderleri kendilerini Ebu Müslim ile ilişkilendirme ve karizmasından yararlanma çabası içinde olmuşlardır. Diğer taraftan bu rivayetler, Ebu Müslim'i Mecusiliğin ihyası için faaliyete geçen

manasıyla özümseyememiş, sosyo-ekonomik nedenlerle hükümete muhalif kesimler üzerinde etkili olmuştur.³⁵⁹ Bu tür çabalar neticesinde Horasan ve Mâverâünnehir'de aniden patlak veren, kısa sürede geniş alanlara yayılan ancak yağmacılık eğiliminde gelişen, kötü organize edilmiş isyanlar yaşanmıştır.

Ebu Müslim'in intikamı için ilk teşebbüs eden Sünbâz (Sinbâd)³⁶⁰ isimli bir Mecusî olmuştur. Sünbâz liderliğinde 137/755'de Horasan'ın Nişabur kırsalında gâlf fırkaların ve Mecusî köylülerin başlattığı isyan, Abbasîler tarafından bastırılmıştır.³⁶¹ Sünbâz, Horasan'da Ebu Müslim davasını başlatırken; Sünbâz gibi Ebu Müslim'in yakın adamlarından olduğu rivayet edilen İshak et-Türkî de aynı dönemde ve benzer fikirlerle mücadeleyi Mâverâünnehir'e taşımıştır.³⁶² Her nedense İshak et-Türkî olayı tarihçilerin ilgisi çekmemiştir. Konuyla ilgili en detaylı bilgileri veren İbnü'n Nedim; İshak et-Türkî hakkında iki ayrı rivayet aktarır. Birinci rivayete göre; İshak et-Türkî, 125/743'de Cüzcan'da öldürülen Yahya b. Zeyd b. Ali b. Zeynelabidin'in³⁶³ oğludur. Emevîlerden kaçarak Türklere sığındığı veya Ebu Müslim tarafından davet amacıyla Türklere gönderildiği için Türkî lakabıyla anılmıştır.³⁶⁴ Bu rivayete göre İshak, Ehl-i Beyt soyundandır. Ancak savunduğu düşünce ve inançlar onun Sünbâz gibi sonradan müslüman olarak İshak adını almış bir Mecusî olduğunu düşündürmektedir.³⁶⁵ Zirâ

ve çevresinde Müslüman görünen Mecusîleri toplayan biri olarak gösterir. Bu tür olaylarda adının geçirilmesi, Ebu Müslim'e yönelik bir karalama kampanyası da olabilir. Bknz. Topaloğlu, 108.

³⁵⁹ Daniel, 131; Zorlu, 131; Gündoğdu, 22.

³⁶⁰ Sünbâz'ın Ebu Müslim ile tanıştıktan sonra müslüman olduğu ve Abbasî ihtilalinde komutanlık yaptığı rivayet edilmektedir. Ebu Müslim'in katlinin ardından Azerbaycan'dan Nişabur'a gelerek iki ay süreyle destek aramış, Hürremiyye ve diğer gulât fırkaları çevresinde toplayarak Şevval 137/Mart 755'de Ebu Müslim'in intikamı sloganıyla isyan başlatmıştır. Sünbâz'ın Sasani devletini ve Mecusilik dinini yeniden diriltmek amacıyla olduğu ifade edilmektedir. Ebu Müslim'in güvercin olup uçtuğunu, öldürülmediğini, Mehdi ve Mazdek ile beraber bakırdan bir kalede beklediğini, ileri bir tarihte zuhur ederek dünyada adaleti tesis edeceğini ve kendisinin Ebu Müslim'den mesajlar aldığı iddia etmiştir. Bu düşüncelerle Nişabur, Kumis, Kuhistan, Taberistan ve Rey halkından destek bulmuş, özellikle dağ köylüleri üzerinde etkili olabilmıştır. Ancak 70 gün süren isyanı Abbasi kuvvetlerine mağlup olmasıyla sonuçlanmış, Taberistan'a kaçarken yakalanan Sünbâz öldürülmüştür. Bknz. İbnü'l-Esir, V, 392-393; Zorlu, 128- 143.

³⁶¹ Halife b. Hayyat, 511; Taberi, XXVIII, 44-45; Zorlu, 128-132.

³⁶² Daniel, 130.

³⁶³ *Yahya b. Zeyd*; fıkıh âlimi Zeyd b. Ali'nin oğlu, İmam Zeynelabidin'in torunudur. Babası Zeyd b. Ali'nin H.122/M.739-740 yılında Kûfe'de Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik'e karşı başlattığı isyana katılmıştır. İsyanın bastırılmasından sonra Horasan'a kaçmış, Nasr b. Seyyar tarafından yakalanıp, sonra serbest bırakılmıştır. Ancak Cüzcan'da Emevi askerleri tarafından yeniden yakalanıp öldürülmüştür. Cesedinin uzun süre Cüzcan'da asılı kaldığı, Ebu Müslim'in Horasan'ı ele geçirdikten sonra cesedi indirip namazını kıldırıldığı, Yahya için matem tutulmasını emrettiği ve Yahya'yı öldürenleri yakalatıp idam ettirdiği kaydedilir. Bknz. İbnü'l-Esir, V, 202-206, 226-227.

³⁶⁴ İbnü'n-Nedim, II, 822-823.

³⁶⁵ Zorlu, 144.

ikinci rivayete göre; İshak et-Türkî cinlerle temas kurmaya çalışan, mistik bir hayatı olan ve okuma-yazma bilmeyen Mâverâünnehirli bir kişidir. Ebu Müslim'in idamını fırsat bilerek insanları Zerdüş'tinine davet eden ve kendini Zerdüş'tün gönderdiği bir peygamber olarak tanıtan münferit bir iddiacı olarak tarif edilir.³⁶⁶

İshak et-Türkî'nin mezhep kaynaklarında Ebu Müslimiyye olarak tanımlanan cereyana uygun fikirler savunduğu görülmektedir. İshak taraftarlarının Ebu Müslim'i öldürülemez bir insan olarak gördükleri ve onun ileri bir tarihte zuhur edeceğine dair beklenti içinde oldukları kaydedilmektedir. İshak et-Türkî'yi Zerdüş'tün gönderdiği bir peygamber olarak kabul eden Mübeyyiza'nın Ebu Müslim'in zuhuruyla Zerdüş'tininin ihya olacağına inandıkları rivayet edilmektedir.³⁶⁷ Bazı kaynaklarda İshak et-Türkî, Ebu Müslimiyye'nin kurucusu olarak tanımlanmışsa da; mezhepler tarihçileri onu Ebu Müslimiyye'nin kolları arasında ele almaktadırlar.³⁶⁸

İshak et-Türkî, 137/755 yılında Soğd bölgesinde fikirlerini yaymaya başlamış fakat destek bulamamıştır. Horasan valisi Halid b. İbrahim, başından beri haberdar olduğu isyanı basit bir operasyonla bastırmış ve İshak'ı bertaraf etmiştir.³⁶⁹ Bundan sonra İshak'ın akıbetini bilmiyoruz, ama öldürülmüş olmalıdır. Sağ kalan taraftarları hareketi yer altına çekmiş ve Abbasî karşıtı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim İshak taraftarları, 141/758 yılında Horasan valisi Abdülcebbar b. Abdurrahman³⁷⁰ isyanına destek vermişlerdir.³⁷¹ 159-160/776-777 yılında ise Mukanna'ya katılarak Mukanna isyanının Soğd bölgesinde yayılmasını sağlamışlardır.³⁷² Ebu Müslim'in katlinin ardından, aynı sene içinde Sünbâz ve İshak et-Türkî, benzer sloganlarla halkı

³⁶⁶ İbnü'n-Nedim, II, 822-823.

³⁶⁷ a.g.e, 822-823; Aydınlı, "Mübeyyiza", 154.

³⁶⁸ Şirinov, 57-58.

³⁶⁹ İbnü'n-Nedim, II, 822; Zorlu, 145-146; Aydınlı, "Mübeyyiza", 155.

³⁷⁰ Abdülcebbar b. Abdurrahman el-Ezdî, Abbasilerin davet amacıyla değişik bölgelere gönderdiği 70 davetçiden biri olarak zikredilir. Horasan'da hem davet hem de askeri faaliyetlerde bulunmuştur. Ebu'l-Abbas döneminde, 132/750 yılında emniyet teşkilatının başına getirilen Abdülcebbar, 140/758 yılında Horasan'a vali olarak gönderilmiştir. Ancak Ebu Davud'un sadık adamlarından Buhara amili Mücaşi b. Hureys, Kuhistan amili Ebu'l Muğire Halid b. Kesir, Ebu Davud'un amcaoğlu Hariş b. Muhammed ez-Zühli gibi Abbasilere sadık kimseleri öldürüp mallarını müsadere ettirmiştir. Ayrıca Horasan'ın bazı önemli komutanlarını, Cüneyd b. Halid et-Tağlibî ve Ma'bed b. Halil el-Müzenî'yi hapsedirmiştir. Bu nedenle Halife Mansur ile ihtilafa düşmüş ve 141/758'de isyan başlatmıştır. Şiilerden destek alamayan Abdülcebbar, kısa süre önce isyan etmiş bulunan İshak taraftarlarının reisi Barâz ile anlaşarak ve desteğini sağlamıştır. Beyaz elbiseler giyerek Cuma hutbesine çıkmış ve isyanı ilan etmiştir. Ancak Mehdi'nin komutasındaki Abbasî ordusuna yeniliş ve Bağdat'a gönderildikten sonra idam edilmiştir. Bknz. İbnü'l-Esir, V, 406, 411-412; Zorlu, 115, 146.

³⁷¹ Zorlu, 146.

³⁷² Nerşahi, 68.

Ebu Müslim'in intikamı davasına çağırılmışlardır. Horasan'da geniş yankı uyandıran bu davet, Mâverâünnehir'de yankı bulmamıştır. Bu durum İshak et-Türkî'nin isyan liderinden ziyade, Zerdüş inancını sürdüren marjinal bir topluluğun reisi olmasıyla alakalıdır. Taraftarlarını zinde tutmak isteyen İshak, Ebu Müslim'den faydalanmayı denemiş ve Ebu Müslim'e ilahi vasıflar yüklemiş olmalıdır.

4. Mukanna İsyanı

Abbasîlerin zamanında Mecusîliği ihya etmek uğruna doğuda gelişen olaylar Sünbâz ve İshak et-Türkî isyanıyla sona ermemiştir. Zirâ 150/767 yılında Horasan'da Üstazis isyanı patlak verirken;³⁷³ kısa süre sonra Mâverâünnehir'de Mukanna isyanı başlamıştır. Bu olay, doğuda gelişen gulât isyanlar arasında en ilgi çekici olanlardan biridir. İsyân liderinin asıl adı Hâşim b. Hâkim'dir. Ancak bir örtü kullanarak yüzünü gizlediği için kaynaklarda *Mukanna* (Peçeli-Örtülü) adıyla anılmıştır.³⁷⁴ Bu hâdisede antik bilim kitapları okuyan, illüzyondan hoşlanan, mühendislikten anlayan çirkin bir adamla karşılaşırız.³⁷⁵ Mukanna'yı konu edinen müellifler ilk cümlelerinde ısrarla peçeden bahsederler. Bu pasajlarda Mukanna kısa boylu, dazlak, bir gözü kör diğeri şaşı, dili kekeme çirkinlik abidesi bir adam olarak tasvir edilir ve çehresini gizlemek için bir örtü kullandığı ifade edilir.³⁷⁶ Böylece fikirlerinin çirkinliği yüzüne yansıtılır. Bununla beraber Mukanna'nın peçesini "yüzündeki ilahî nurun yakıcı ışığından fânî insanları korumak amacıyla" taktığını söyleyerek açıkladığı zikredilir.³⁷⁷ Bu motifi kullanarak Mukanna'nın kendisine gizem, davetine cazibe kattığı anlaşılmaktadır.

³⁷³ Peygamberlik ilan eden Ustazis (Üstad-ı Sîs)'in, Ebu Müslim'in intikamını almak ve Mecusîliği ihya etmek amacıyla isyan ettiği ifade edilmektedir. Sayıları 30.000'i bulan isyancıların Horasan'da Herat, Bâzegîs ve Sicistan'ı ele geçirdiği kaydedilir. Mervrûz halkıyla yaptığı savaşı kaybettikten sonra Mehdi'nin görevlendirdiği Hâzîm b. Huzeyme komutasındaki Abbasî ordusuna da yenilmiş ve hakkında verilecek hükme razı olarak ailesiyle beraber teslim olmuştur. Daha sonra da öldürülmüştür. Ustazis'in Halife Me'mun'un anne tarafından dedesi olduğu iddia edilir. Bknz. Taberi, XXIX, 44-45; İbnü'l-Esir, 477-478; Halife b. Hayyat, 519-520.

³⁷⁴ Nerşahi, 65-66; İbnü'l-Esir, VI, 42-43; Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harezmi el-Biruni, *The Chronology of Ancient Nations: an English Version of the Arabic Text of The Athar-al-Bakiya of al-Biruni or Vestiges of the Past*, ing. trc. C. E. Sachau, London 1879, s. 194.

³⁷⁵ Bağdadi, 236; Nerşahi, 65. Mukanna'nın mühendislik bilgisiyle sahte mucizeler gösterdiği ve halkı ilâhî güçleri olduğuna inandırmaya çalıştığı ifade edilir. Bir rivayete göre kalesinde kurduğu fırlatma düzenekleriyle hücum eden Müslümanlar üzerine taş atıyordu. Taşların atıldığı yer bilinmediğinden Mukanna'nın taş yağdırdığı zannediliyordu. Bknz. Muhammed b. Malik b. Ebi'l-Fedail el-Yemani el-Hammadî, *Bâtıniler ve Kermatilerin İç Yüzü*, çev. İ. Hatib Erzen, Ankara 1948, s. 77-78.

³⁷⁶ Nerşahi, 66; Biruni, 194; İbnü'l-Esir, VI, 42-43; İbn Hallikan, II, 205.

³⁷⁷ Rivayete göre Mukanna'nın taraftarları kalesinin çevresinde toplanmış ve yüzünü göstermesini istemişler. İlahlık iddia eden Mukanna, Musa'nın Tur-i Sina'da Allah'ı görme teşebbüsünü hatırlatmış

Mukanna'nın siretiyle ilgili rivayetler ise kurgu gibi görünmektedir. Onun Belh eşrafından Zerdüşt bir aileye mensup Abbasî daîlerinden birinin oğlu olduğu rivayet edilir. Ardından kuyu kazmak veya kassârlık (çamaşır yıkayıcı) gibi adi mesleklere çalıştığı ifade edilir. Yine Mukanna'nın Abbasî ihtilaline katıldığı ve Ebu Müslim'in divanında kâtip olarak çalıştığı rivayet edilir. Böylece Sünbaz ve İshak et-Türkî gibi Mukanna da Ebu Müslim'in keşiflerinden biri olarak sunulmaktadır. Mukanna, isyan eden Horasan valisi Abdülcebbar b. Abdurrahman ile de ilişkilendirilir. 141/759'da Abdülcebbar'ın isyanına katıldığı ve bu nedenle tutuklanarak Bağdat'ta hapsedildiği kaydedilir. Halife Mehdi tarafından affedilen Mukanna, derhal Merv'e dönerek isyan çağırısında bulunmuştur.³⁷⁸ Abdülcebbar b. Abdurrahman'ın tarihçilerin sevmediği bir adam olduğunu ve sürekli olarak gulât isyancılarla ilişkilendirildiğini belirtmek gerekir. Ayrıca iki olay arasında uzun bir zaman farkı bulunmaktadır.³⁷⁹

Mezhep müellifleri, *Mukannaiyye* şeklinde isimlendirilen bu hareketi Ravendî topluluklardan Ebu Müslimiyye'nin alt gruplarına dâhil etmişlerdir. Mukanna'nın bir hulûl zinciri oluşturarak ilâhlık iddia ettiği kaydedilir. Bu tarife göre Allah, bir ruh olarak Adem'den başlayarak büyük peygamberlere, sonra Muhammed'e, sonra Ebu Müslim'e ve son olarak Haşim b. Hâkim'e hulûl etmiştir. Böylece Mukanna'nın ilah olarak ibadet, farz, helal ve haram gibi kavramları kaldırdığı rivayet edilir. Mukanna taraftarlarının domuz eti ve leş yemeyi mübah saydıkları, kadınlarını paylaştıkları, ensest evliliğe cevaz verdikleri ve Mukanna'ya itaat etmeyenlerin canı ve mallarını helal saydıkları kaydedilmektedir.³⁸⁰

Hakkındaki rivayetlerden Mukanna'nın eğitimli, zeki ve tuhaf bir adam olduğu anlaşılmaktadır. Mukanna açısından isyanın sebebi; eski gelenekler, Mecusî inançlar, Mazdek öğretisi ve gâli fırkaların görüşlerini harmanlayarak yeni bir dini akım zuhur

ve yüzünü görenlerin nurundan yanacağını söylemiş. Ancak taraftarları ısrarcı olunca bir randevu ayarlanmış. Belirlenen zamanda Mukanna kale burcuna çıkmış ve peçesini açmış. O anda güçlü aynalarla kurulan bir düzenek harekete geçirilmiş ve güneş ışığı kalabalığa yansıtılmış. Mukanna'nın yüzüne bakarken bir anda ışık gören taraftarları öleceklerini düşünerek secde edip yüzünü örtmesi için yalvarmışlar. Sonra da isyankâr olduklarını düşünerek tövbe etmişler ve Tanrı'yı gördüklerini sanarak övünmüşler. Bknz. Nerşahi, 72-73.

³⁷⁸ Nerşahi, 65-66; Gündoğdu, 18-20, 23-24, 31; Aydınlı, "Mübeyyiza", 155.

³⁷⁹ Abdülcebbar isyanı 141/758-759 yılında patlak vermiştir. Bknz. İbnü'l-Esir, V, 411. Mukanna isyanı ise 159/775-776'da çıkmıştır. Bknz. *Aynı eser*, VI, 42. Taberi ise isyanı 161/777-778 yılında ele almaktadır. Bknz. Taberi, XXIX, 196.

³⁸⁰ Nerşahi, 66, 75; Bağdadî, 237-238; Şehristanî, 139; Birunî, 194; İbnü'l-Esir, VI, 42-43; İbn Hallikan, II, 205; Abdülhamid, 69; Şirinov, 58-59; Gündoğdu, 25; Aydınlı, "Mübeyyiza", 155; Çağatay, *İslam Mezhepleri*, 78; Topaloğlu, *İran Kültürü*, 111.

ettirmek ve bu cereyanın merkezinde yer almak olmalıdır. Halkın Mukanna'ya meyli ise eski geleneklerin ve inançların etkisini sürdürmesiyle açıklanabilir. Müslümanlara karşı beslenen düşmanlık hissi ve kırsal bölgelerdeki sosyo-ekonomik sıkıntılar fakir köylüleri, birtakım marjinal grupları ve yağmacılığa eğilimli bazı gayrimüslim Türk topluluklarını bu tür hareketlere katılmaya yöneltmiştir.³⁸¹

Hareketi Horasan'da Merv kırsalında başlatan Mukanna, destek kitlesini Soğd köylerinde bulmuştur. Kiş ve Nesef köyleri Mukanna'nın davetinden sonra Mukanna henüz Merv'den ayrılmamışken isyana kalkışmışlardır.³⁸² Bu dönemde Kiş ve Nesef bölgesinde kendi su kaynakları, tarım alanları ve savunma istihkâmları olan şato tipi yerleşmelerin yaygın; şehirleşmenin zayıf olduğunu zikretmek gerekir.³⁸³ İslâm dini bu havalide Buhara ve Semerkant'a nazaran geç yayılmıştır. Dihkanların fazla etkin olduğu bu az gelişmiş bölge, Mukanna'nın çağrısına elverişli görünmektedir. İsyanın Buhara ve Semerkant kırsalından da kısmen destek bulduğu görülür. Buhara ve Soğd köylerinde gizli faaliyetlerini sürdüren Ebu Müslimiyye mensupları, Mukanna lehine terör eylemleri düzenlemişlerdir.³⁸⁴ Şerik b. Şeyh isyanından bu yana Abbasî idaresi ile arası açık olan Buharhudat ailesinin de isyana destek verdiği zikredilmektedir.³⁸⁵ Bununla beraber Buhara ve Semerkant şehir halkının isyancılarla mücadelede büyük özveri gösterdiğini vurgulamalıyız. Mukanna'nın gayrimüslim Türklerle de yazıştığı; Şaş ve Saganıyan havalisinde yaşayan göçebe Türkleri de Müslümanlara saldırmaya ikna ettiği zikredilmektedir.³⁸⁶

İsyanın aksiyon safhası detaylı bir şekilde hikâye edilir. Buna göre Mukanna, 159/776 yılında Merv köylerinden vilâyetlere mektuplar ve tebliğciler göndermişti. Çağrısı Mâverâünnehir'de karşılık buldu. Kiş ve Nesef köyleri isyana kalkıştılar ve müslüman köylerine ve kervanlara saldırmaya başladılar. Horasan valisi Humeyd b. Kahtebe, Mukanna'yı tutuklamaya teşebbüs etti, fakat Mukanna'nın Kiş'e kaçması

³⁸¹ Gibb, 115-116; Aydınlı, "Mübeyyiza", 156.

³⁸² Nerşahi, 67.

³⁸³ Daniel, 139.

³⁸⁴ İbnü'l-Esir, VI, 42-43; Birunî, 194.

³⁸⁵ Mehmet Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (H. 705-796)*, (Doktora Tezi), Erciyes ÜSBE, Kayseri 2009, s. 227. Buharhudat ailesinin reisi Bünyat b. Tuğşade'nin Müslüman doğduğu fakat Mübeyyiza'ya meyil gösterdiği ve Mukanna isyanını desteklediği rivayet edilmektedir. Mukanna isyanı bastırıldıktan sonra Halife Mehdi, özel bir ekip görevlendirerek onu sarayında öldürtmüştür. Ebu Müslim de Kuteybe b. Tuğşade'yi dinden çıktığı gerekçesiyle idam ettirmişti. Bknz. Nerşahi, 10-11. Bu ailenin Abbasîler zamanında tam anlamıyla müslüman olmadığı anlaşılıyor.

³⁸⁶ Bağdadî, 236-237; Birunî, 194; Şirinov, 58.

üzerine sonuç alamadı. Bu arada Buhara'da isyana katılım oldu ve Ebu Müslimiyye taraftarları terör eylemleri düzenlemeye başladılar. Buhara halkından gönüllülerin de katıldığı Abbasî kuvvetleri, Buhara kırsalında isyancıları kovalamaya başladılar. Bu arada isyancıların mağdur ettiği bir grup, Bağdat'ta Halife Mehdî'yi İslâm'ın terk edileceğine ve Mukanna dininin galip çıkacağına ikna ettiler.³⁸⁷

Mehdî, vezir Cebrail b. Yahya'nın³⁸⁸ komutasında bir orduyu Mâverâünnehir'e gönderdi. Bu ordu Buhara ve Semerkant kırsalını isyancılardan temizledi. Bu arada Mâverâünnehir'de yağmaya girişen Türkler de püskürtüldü. Ancak Mukanna'nın karşı saldırısı sonucunda Cebrail b. Yahya ve Abbasî ordusu Semerkant'ta kuşatıldı. Bunun üzerine Horasan valisi Muaz b. Müslim³⁸⁹ Horasan ve Buhara'dan gönüllüler toplayarak Semerkant'a yüklendi ve 161/778'de isyancıları mağlup etti. Kuşatmadan kurtulan Cebrail b. Yahya Bağdat'a dönerken; Abbasî ordusu Muaz b. Müslim komutasında Kiş ve Nesef'e yöneldi. İsyancılar Mukanna'nın barındığı Sanem adlı kalede toplanmaya başladılar. Abbasî ordusu bu kaleyi kuşattı ve 163/779-80 yılına kadar süren zorlu bir kuşatmaya girişti. İklim koşulları nedeniyle evler ve hamamlar inşa ettiler. Kuşatma araçları kullanılarak hücumlar yapıldı ve savunma istihkâmları bertaraf edildi. Sayıları 30 bini bulan isyancıların teslim olması sonucunda Mukanna, kalede yalnız kaldı.³⁹⁰

Dış surun düşmesiyle sonunun geldiğini anlayan Mukanna, ilâhlık macerasında son hamlesini yaptı ve 163/779-80 yılında kadınlarını ve kölelerini öldürdükten sonra içinde bakır gibi madenlerin eritildiği yanan bir fırına atlayarak intihar etti. Böylece bedenini ortadan kaldıracak ve taraftarlarını göğe yükseldiğine inandıracaktı. Ancak tümüyle yanmayan bedeni fırının içinde bulundu ve kafası kesilerek o sene Halep'te bulunan Halife Mehdî'ye gönderildi.³⁹¹ Buna mukabil Mukanna'nın binlerce kişinin katıldığı bir törenle büyük bir ateşin içine atladığı, yandaşlarının da onun ardından

³⁸⁷ Nerşahi, 66-69; İbnü'l-Esir, VI, 42-43; Gündoğdu, 33-38; Aydınlı, "Mübeyyiza", 156-157.

³⁸⁸ Cebrail b. Yahya gençlik yıllarında peygamberlik ilan eden Ustazis'e karşı yapılan savaşlara katılmıştı. Bknz. Taberi, XXIX, 45.

³⁸⁹ Humeyd b. Kahtebe'nin 159/776'da eceliyle ölmesi üzerine Ebu Avn Abdülmelik b. Yezid Horasan valisi tayin edildi. Ancak Mukanna'ya karşı pasif kalması nedeniyle azledildi ve yerine 160/777 yılında Muaz b. Müslim Horasan valisi oldu. İbnü'l-Esir, VI, 44, 50.

³⁹⁰ Nerşahi, 69-74; Taberi, XXIX, 44-45, 196; İbnü'l-Esir, VI, 42-43, 52-53; Bağdadî, 237; Gündoğdu, 39-42.

³⁹¹ Birunî, 194; Bağdadî, 237; Hamdullah Müstevfî, *The Tarikh-i Guzida*, compiled by Edward G. Browne, London 1913, s. 58.

ateşe atlayarak topluca intihar ettikleri de rivayet edilir.³⁹² Bir rivayete göre ailesiyle beraber intihar etmiş ve hazinesiyle birlikte cesedi ele geçirilmiştir.³⁹³ Her hâlükârda Mukanna, öldürülmüş ve isyanı kalıcı olarak bastırılmıştır.

Mukanna isyanı, Mâverâünnehir’de bir türlü tesis edilemeyen istikrarı daha da bozmuştur. Hakkındaki rivayetlerden Mukanna’nın gulât fikirleri bilen ve bölgeyi iyi tanıyan İslâm düşmanı eğitilmiş bir adam olduğu anlaşılmaktadır. Taraftar bulabilmek için İslâm’ı özümseyememiş fakir kimseleri yanına çekebilecek görüşler savunmuş; İslâm’a ve Abbasîlere zarar vermek için her yolu denemiş, bu arada kendisine ilâhî sıfatlar yüklemeyi de ihmal etmemiştir. Bu durum eski Mecusî ve Hint inanışlarının ve geleneklerinin Mâverâünnehir’deki etkisinin sürdürdüğünü göstermektedir. Diğer taraftan köylüleri harekete geçiren asıl etkenin yoksulluk ve dihanlara duyulan öfke olduğu açıktır. Nitekim Mukanna isyanı bir talep dile getirmekten ziyade, yağmacılık eğiliminde gelişmiş; kargaşa ve terör ortamı yaratmıştır. Bundan dolayı Mukanna’nın ölümünden kısa süre sonra fikirleri unutulmuştur. Ama yine de X. yüzyılda dahi uzak dağ köylerinde sapkın inançları ve adetleri devam ettiren köylülere rastlandığı ifade edilmektedir. Bunlar Mukanna dininden sayılmışlardır.³⁹⁴

5. Kısmî Sükûnet Dönemi (163-190/779-810)

Eşkîyalık, yağma ve terör eylemleriyle büyük zararlara sebep olan Mukanna isyanının, Abbasîler tarafından sivil halkın iş birliğiyle bastırıldığını vurgulamalıyız. Bölge, Mübeyyiza taraftarlarından temizlenmiş olmalıdır. Zirâ ilerleyen dönemde bu tür bir ayaklanma görülmediği gibi, İslâm dininin yayılışı hızlanmıştır. Mukanna’dan sonraki yirmi yedi yıl boyunca bölgede dikkat çekici bir hâdiseye rastlanmaz. Ancak bu dönemde Abbasîlerin yürüttüğü iki çalışmayı atlamadan geçemeyiz. Bunlar ilki Mehdî döneminde (158-169/775-785) mahalli hükümdarları İslâm’a davet siyasetinin geliştirilmesi; ikincisi Harun Reşid dönemindeki (170-193/786-809) vergi ıslahatıdır.

Şerik isyanından bahsederken Abbasî hilâfetinin ilk yıllarında Mâverâünnehir hükümdarlarına karşı sert bir tutum takınıldığını belirtmiştik. Bu zamanlarda Ebu Müslim, itaatsizlik gösteren bazı yerel idarecileri hatta müttefiki olan Buharhudat

³⁹² İbnü’l-Esir, VI, 42-43; Daniel, 143.

³⁹³ Taberi, XXIX, 209; İbn Hallikan, II, 206.

³⁹⁴ Nerşahi, 72-73.

Kuteybe'yi dahi idam ettirmiş, öldürülenlerin yerine yenileri görevlendirmişti.³⁹⁵ Halife Mansur ise Talas zaferinin de etkisiyle mahalli idarecilerle vergi ve tâbiyet anlaşmaları yapmak, anlaşmaların bozulduğu hallerde savaşmak siyaseti izlemiştir.³⁹⁶ Mehdî dönemine gelindiğinde bu siyasetin dostluk ve ittifak boyutuna çekildiği görülmektedir. Mehdî; Mâverâünnehir, Orta Asya ve Hint hükümdarlarına İslâm'a davet mektupları göndermiştir. Bu mektuplarda Halife, İslâm'ın kabul edilmesini ve kendisine itaat edilmesini istemiş; itaat edenlere maddi ve askeri yardımda bulunma ve düşmanlarına karşı onlara destek sözü vermiştir. Bu doğrultuda Maveraünnehir'de Soğd, Uşrusana, Fergana, Şaş, Toharistan, Bamyana, Kâbil, Sicistan hükümdarlarına; Orta Asya'da Karluk Yabgusu ve Dokuzoğuz Hakanına ve Hindistan racalarına İslâm'a davet mektupları ve hediyeler gönderildiği kaydedilmektedir.³⁹⁷ Böylece Mehdî, mahalli hükümdarlar arasında İslâmiyet'i yaymak, bu şekilde onları Abbasî hâkimiyeti altında tutmaya çalışmıştır.

Mehdî'nin halefi Harun Reşid ise bu siyaseti bir adım ileri götürerek mahalli idarecilerin ve Türk beylerinin çocuklarını Bağdat'a getirtmiştir. Bağdat'ta halifenin gözetiminde eğitilen bu prensler ilerleyen yıllarda ya Abbasî hizmetine girmiş ya da ülkelerine dönerek Abbasî yönetimiyle yakın ilişki içinde olmuşlardır. Bu cümleden örneğin eski Türgiş Kağanı Su-lu Han'ın torunları Harun Reşid tarafından Bağdat'a getirilmiş ve devlet hizmetleriyle görevlendirilmişlerdir. Bunlar zamanla Müslüman olmuş ve Samerra şehrinin inşasında görev almışlardır.³⁹⁸ Dostluk ilişkilerinin Orta Asya Türklerine kadar uzatılması Türkler arasında İslâm'ın yayılışını hızlandırdığı gibi; Mâverâünnehir'in Türk saldırılarından korunmasına da yardım etmiştir.

Mâverâünnehir'de kısmî sükûnet döneminin ikinci gelişmesi Horasan'da vergi ıslahatı yapılmasıdır. Bağdat'ta planlanan ve vergiler üzerine yoğunlaşan bu çalışma Fadl b. Yahya el-Bermekî³⁹⁹ tarafından yürütülmüştür. 178-179/794-796 yıllarında⁴⁰⁰

³⁹⁵ Taberi, XXVII, 197, 202; İbnü'l-Esir, V, 132-133, 365, 368.

³⁹⁶ Belâzurî, 626.

³⁹⁷ Panipati, 560; Kitapçı, *Hidayet Fırtınası*, 40-42.

³⁹⁸ Kitapçı, *Hakanlar*, 171-173.

³⁹⁹ Fadl b. Yahya b. Halid el-Bermekî, Harun Reşid döneminin önemli devlet adamlarından biridir. Bermekîler ailesinden olup; 148/766 yılında Harun Reşid'den bir hafta sonra doğmuştur. Harun Reşid ile Fadl b. Yahya'nın sütkardeşi olduğu rivayet edilmektedir. Yahya b. Halid'in vezirlik döneminde babasının en önemli yardımcısı olmuş, Harun Reşid'in oğlu Emin'in eğitimiyle görevlendirilmiştir. Emin'in veliyaht tayin edilmesinde de etkisi olan Fazl, 176/792'de Deylem'de patlak veren Yahya b. Abdullah isyanını bastırmakla görevlendirilmiş, 50.000 kişilik ordusu olmasına rağmen isyancıların sulh yoluyla teslim olmasını sağlamıştır. Ertesi yıl Horasan valiliğine getirilmiş ve devlet gelirlerini

Horasan valisi olan Fadl b. Yahya; örfi vergileri kaldırmış, vergi borçlarını sildirmiş ve eski vergi kayıtlarını imha ettirmiştir. Ayrıca vergilerin yeniden tespiti ve düzenli toplanmasını sağlayarak Horasan ve Mâverâünnehir'in vergi gelirlerini arttırmıştır. Buna ek olarak asker ve memurların gelirlerinde de iyileştirme yapan Fadl b. Yahya, daha sonra sosyal hizmetlere yönelmiştir.⁴⁰¹

Cömert bir vali olan Fadl b. Yahya el-Bermekî'nin bölge halkı için 10.000.000 dirheme varan yüklü harcamalar yaptığı, kendisinden yardım isteyen hiç kimseyi geri çevirmeyerek hediye ve ihsanlarda bulunduğu ifade edilmektedir. İmar çalışmalarına da önem veren Fadl b. Yahya'nın çok sayıda ibadethane inşa ettirdiği kaydedilir. Bu eserler arasında en bilineni Buhara Mescid-i Cuma'sıdır. İslâm dünyasında camilerde kandil yakma geleneğini Fadl b. Yahya'nın başlattığı ve ilk defa Buhara mescidinde uygulandığı kaydedilmektedir. Belh kırsalında çok sayıda sulama kanalı kazdırarak tarımın gelişmesine katkı sağlayan Fadl b. Yahya, Mâverâünnehir'de yeni ribâtlar ve savunma istihkamları inşa ettirmiştir. Onun halka yük çıkarmadığı, her türlü masrafi hazineden veya kendi servetinden karşıladığı ifade edilir.⁴⁰²

Şehirde ve kasabalardaki yöneticileri değiştirerek liyakatli idareciler tayin eden Fadl b. Yahya'nın adaleti tesis ederek yerli halk nezdinde Abbasîlere yönelik sempati hisleri oluşturduğu anlaşılmaktadır. Askeri faaliyetler yürüten Fadl, Uşrusana'ya bir ordu göndererek bölgeyi itaat altına almıştır.⁴⁰³ İranlılardan teşkil ettiği *el-Abbasiyye* adlı bir ordu da kuran Fadl, bu askerlerden 20.000 kadarını Bağdat'a göndermiştir.⁴⁰⁴ Mahalli hükümdarlar ile dostluk ilişkileri kurulması ve Fadl b. Yahya'nın ıslahatları sayesinde Mâverâünnehir'de Abbasî hâkimiyeti adına olumlu bir ortam oluşmuştur.

6. Râfi' b. Leys İsyanı

Sakin geçen dönemin ardından, 190/805 yılına gelindiğinde, Mâverâünnehir'de düzenin yeniden bozulduğu görülmektedir. Bu kez, öncekilerden çok daha tehlikeli

arttırmaya yönelik önemli ıslahatlar yapmıştır. 179'da Bağdat'a dönmüş, 183'te bütün görevlerinden azledilmiştir. Ancak Emin'in hocası olarak kalmış, itibarını da devam ettirmiştir. 187'de babasıyla beraber hapse atılmış, 193'te hapiste ölmüştür. Bknz. İbn Hallikan, II, 459-467; Hakkı Dursun Yıldız, "*Fazl b. Yahya el-Bermekî*", DİA, Ankara 1995, C. XII, s. 276.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esir, VI, 133-134.

⁴⁰¹ İbn Hallikan, II, 461; Kurt, 209.

⁴⁰² Nerşahi, 49-50; İbn Hallikan, II, 461; Kurt, *Buhara*, 209.

⁴⁰³ İbnü'l-Esir, VI, 133.

⁴⁰⁴ Yıldız, "*Fazl b. Yahya*", 276.

olarak *Râfi' b. Leys b. Nasr b. Seyyar el-Kinanî*⁴⁰⁵ tarih sahnesine çıkmış ve Abbasî yönetimini telaş halinde Mâverâünnehir yollarına düşürmüştür. İsyân liderinin sireti hakkında detaylı bilgi yoktur, lakin üç nesil boyunca Mâverâünnehir'de etkili olmuş; yerli halk, Araplar ve Abbasîler nazarında fazlasıyla itibarlı bir aileye mensup olduğu görülmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere Râfi' b. Leys, Emevîlerin son Horasan valisi *Nasr b. Seyyar*'ın torunudur. Nasr b. Seyyar, Horasan valiliği döneminde Arap olmayanlar lehine yürüttüğü ıslahatlarla yerli halkın gönlünde yer etmişti.⁴⁰⁶ Nasr b. Seyyar'ın Soğdî bir hanımla evlendiği ve Soğdî dilini öğrendiğini belirtmek gerekir. Kabileci olan Nasr b. Seyyar, valilik döneminde Kuzey Arapları lehinde bir yönetim sergilemiş ve Kelbîlerin saygı duyulan büyüklerinden biri olmuştur.⁴⁰⁷

Abbasî ihtilalinin önündeki en büyük engel olan Nasr b. Seyyar, her ne kadar Abbasîlerle savaşırken hayatını kaybetmiş olsa da; evlatları ilerleyen yıllarda Abbasî yönetimiyle barışmıştır. Talas zaferinden sonra Halife Mansur tarafından Fergana'ya elçi gönderilen ve *Emirü'l-Mü'minin'in Mevlası Leys* adıyla kaydedilen kişi, Râfi' b. Leys'in babası *Leys b. Nasr b. Seyyar* olabilir.⁴⁰⁸ Mâverâünnehirli lugât ve tarih âlimi olarak tanınan Leys b. Nasr'ın Muhammed b. İshak'tan megâzi öğrendiği ve Buhara şehrinde megâzi okuttuğu bilinmektedir.⁴⁰⁹ Yine kaynaklarda *Leys b. el-Muzaffer b. Nasr b. Seyyar el-Horasanî* adıyla kaydedilen ve 187/803 yılında ölen Arap fıkıh ve lugât âlimi bahsi geçen Leys b. Nasr olmalıdır.⁴¹⁰ Zirâ Nasr b. Seyyar'ın el-Muzaffer isimli oğlu bilinmemekte ve künyenin yanlış yazıldığını düşündürmektedir.

Mâverâünnehir'de Mukanna'ya karşı yürütülen savaşın da ön saflarında bu aile görülmektedir. Râfi'nin babası Leys ve amcaları Cüneyd ve Muhammed b. Nasr b. Seyyar, Abbasî ordusu gelmeden önce Mukanna ile savaşan gönüllü yerel kuvvetleri komuta etmişlerdir. Râfi'nin amcası Muhammed ve amcasının oğlu Hasan b. Temim b. Nasr b. Seyyar, Mukanna ile savaşırken hayatlarını kaybetmişlerdir.⁴¹¹ Bu ailenin Abbasîler nazarında da prestiji olduğu ifade edilebilir. Râfi' b. Leys ise Harun Reşid döneminde Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân'ın mahiyetinde Semerkant valiliğini

⁴⁰⁵ Halife b. Hayyat, 560.

⁴⁰⁶ Wellhausen, 227-228; Öz, *Haris b. Süreyc*, 55.

⁴⁰⁷ Bozkurt, "*Nasr b. Seyyar*", 415-416.

⁴⁰⁸ Kitapçı, *Hidayet Fırtınası*, 40-41; Barthold, *Türkistan* 217.

⁴⁰⁹ Kurt, *Buhara*, 340.

⁴¹⁰ İsmail Durmuş, "*Leys b. Muzaffer*", DİA, Ankara 2003, C. XXVII, s. 164.

⁴¹¹ İbnü'l-Esir, VI, 42-43.

yürütmüştür.⁴¹² Râfi' b. Leys'in karakteriyle insan kazanmayı bilen, üst yöneticiler ve Semerkantlılar tarafından sevilen iyi bir yönetici olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim suç işlemesine rağmen Semerkant halkı onu sahiplenmiştir. Öyle ki; büyük isyandan önce Semerkantlılar Râfi' b. Leys'i kurtarmak adına iki kere ayaklanmış, Semerkant polisi onu hapisten kaçırmış, Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân ise suçlu ve kaçak olmasına rağmen Râfi' b. Leys'i affetmiştir. Bu misaller Râfi' b. Leys'e duyulan aşırı sevginin boyutunu göstermesi açısından önemlidir.⁴¹³ Böylesine büyük bir isyan için bundan daha uygun bir lider bulunamazdı.

Konuyla ilgili bilgi veren kaynaklar, isyanın sorumluluğunu Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân'ın⁴¹⁴ (180-191/797-807) kötü yönetimine bağlarlar. Ali b. İsa; sürekli olarak Horasan eşrafını aşağılayan, usulsüz vergi toplayan, yolsuzluk yaparak servet edinen ve kan dökmekten hoşlanan despot bir idareci olarak tarif edilir.⁴¹⁵ Bu açıdan selefi Fadl b. Yahya'nın ıslahatlarından sonra, Ali b. İsa'nın Horasanlılar için tam bir hayal kırıklığına dönüştüğü anlaşılmaktadır. Bu arada Bağdat'ın despot valiyeye karşı

⁴¹² Halife b. Hayyat, 560.

⁴¹³ Taberi, XXX, 260-261.

⁴¹⁴ *Ali b. İsa b. Mâhân*, 180-191/797-807 yılları arasında Abbasilerin Horasan valisidir. Babası İsa b. Mâhân ve amcası Bukeyr b. Mâhân Abbasi dailerindendi. Ali b. İsa b. Mâhân, ilk olarak Mehdi'nin muhafız komutanlığını yapmış, bu görevini Hâdi zamanında da sürdürmüştür. Harun Reşid zamanında daha da yükselen Ali b. İsa b. Mâhân vezir Yahya b. Hâlid'in muhalefetine rağmen Fadl b. Yahya'dan boşalan Horasan valiliğine tayin edilmiştir. Abbasilerin Horasan valileri arasında en uzun süreyle (10 yıl) Horasan'ı yöneten Ali b. İsa b. Mâhân, Haricilere karşı başarıyla mücadele etmiştir. Bermekilerin muhalifi olan Ali b. İsa b. Mâhân, Râfi' isyanı dolayısıyla tutuklanarak Bağdat'a götürülmüş ve hapsedilmiştir. Emin'in halife olması üzerine vezir Fadl b. Rebi'nin önerisiyle hapisten çıkarılmıştır. Cibal, Hamedan, Kum ve İsfahan valiliğine getirilen Ali b. İsa, Me'mun'a karşı savaşmak üzere güçlü bir orduyla beraber Horasan'a gönderilmiştir. Rey civarında Tahir b. Hüseyin'in komuta ettiği bir orduyla karşılaşan Ali b. İsa, savaşta yenilmiş ve sağ ele geçirilmiştir. Ali b. İsa, serbest bırakılması için yüklü miktar fidye önermesine rağmen 196/812 yılında Tahir b. Hüseyin'in emriyle öldürülmüştür. Bknz. Charles Pellat, "*Ali b. İsa b. Mâhân*", *Encyclopaedia Iranica*, London 1985, vol. I, s. 852.

⁴¹⁵ Taberi, XXX, 250-252; İbnü'l-Esir, VI, 173-174; Dineverî, 424. Ali b. İsa'nın idare tarzıyla alakalı ilginç bir haberi nakletmek istiyoruz. Rivayete göre; bir gün Horasan ileri gelenlerinden Hüseyin b. Musab (Tahir b. Hüseyin'in babası) ve Hişam b. Ferruhüsrev isimli iki dihan Horasan valisi Ali b. İsa'nın huzuruna gelir. İki de valiyi selâmlar ancak vali, ikisini de kâfirlikle itham ederek babalarına söyler. Sonra açıkça ikisini de öldürmek için fırsat kolladığını dile getirir. Bunun üzerine ikisi de özür dileyerek huzurdan ayrılır. Hüseyin b. Musab validen korktuğu için Bağdat'a göç eder ve halifeden koruma ister. Hişam b. Ferruhüsrev ise valinin sakat bir adamı öldürecek kadar zalim olmayacağını düşünür ve kötürüm olmuş gibi rol yaparak uzun bir süre evinden dışarı çıkmaz. Nihayet Herseme b. Ayen'in geliş haberi duyulduğu zaman adam evinden çıkar ve Herseme'yi karşılamaya hazırlananların arasına karışır. Ali b. İsa onu görür ve "*sen hasta değil miydin?*" diyerek laf atar. Adam cevaben; *Herseme'nin geliş haberini duyulduğu zaman Allah'ın birden bire kendisine şifa verdiği ve ayaklandığını* söyler. Ali b. İsa, adamın işini sonraya bırakır ancak buna fırsat bulamaz. Bu rivayetin doğruluk payını bilmiyoruz. Ancak kurgu dahi olsa Ali b. İsa'nın despot yönetimine vurgu yapmaktadır. Bknz. İbnü'l-Esir, VI, 182-184.

tutumunu da gözden kaçırmamak gerekir. Harun Reşid'in hakkındaki tüm şikâyetlere ve Yahya b. Halid'in⁴¹⁶ güçlü muhalefetine rağmen Ali b. İsa'yı Horasan valiliğinde tutmaya devam ettiği görülür.⁴¹⁷ Taberî, bunun sebebini Ali b. İsa'nın türlü oyunlarla Harun Reşid'in gözünü boyamasına bağlayarak halifeyi aklamaya çalışır. Ayrıca halifenin, Ali b. İsa'nın isyan etmesinden endişelendiğini de özel olarak vurgular.⁴¹⁸

Harun Reşid'in Ali b. İsa'da ısrarcı olmasından bahsederken gözden kaçan bir noktayı daha vurgulamak gerekiyor. Bu husus Ali b. İsa'nın Haricîlere karşı giriştiği başarılı mücadeledir. Savaşçı bir vali olan Ali b. İsa, bu dönemde Horasan'da büyük tehlike arz eden Haricî isyancılar Hamza b. Etrük ve Ebu'l-Hasib'i bertaraf etmiş ve altı yıl süren kanlı savaşlarda çok miktarda Haricîyi katletmiştir.⁴¹⁹ Haricîlere karşı

⁴¹⁶ *Yahya b. Halid el-Bermekî*, 170-187/786-803 yılları arasında Halife Harun Reşid'in vezirliğini yürütmüş devlet adamıdır. Hayatının büyük bölümünü Harun Reşid ile geçiren Yahya b. Halid, onun halifeliği döneminde gücünün zirvesine ulaşmış ve bütün divanları emri altında toplamıştır. Yahya b. Halid ve ailesi, 187/803 yılında görevlerinden düşürülmüştür. Hayatının geri kalanını Rakka'da geçiren Yahya b. Halid, 190/805 yılında hayatını kaybetmiştir. Bknz. Mehmet Dalkılıç, "*Bermekilerin Düşüşü*", Fırat ÜFD, 15:1, Elazığ 2010, s. 186-189. Yahya b. Halid'in Ali b. İsa'nın Horasan valisi atanmasına karşı çıktığı, onu sürekli olarak eleştirdiği, Harun Reşid'in buna rağmen Ali b. İsa'yı tercih ettiği rivayet edilir. Bknz. Taberî, XXX, 250-252. Buna karşın Ali b. İsa'nın da Bermekilere muhalif olduğu ve sürekli olarak Bermekiler aleyhinde çalıştığı ifade edilmektedir. Bknz. Pellat, 852.

⁴¹⁷ Harun Reşid ile Yahya b. Halid arasında geçtiği rivayet edilen ilginç bir diyalog Harun Reşid'in Ali b. İsa'dan çok da rahatsız olmadığını düşündürmektedir. Bu habere göre; Ali b. İsa, 183/800 yılında Bağdat'a Horasan haracından 21 milyon dirhem değerinde hediyeler göndermişti. Harun Reşid bu hediyeleri tahtının önüne dizdirdi ve Yahya b. Halid'i çağırarak Ali b. İsa hakkında düşüncelerinin değişip değişmediğini sordu. Yahya b. Halid, "*bu hediyelerle Ali b. İsa'nın hırsızlığından emin olduğumu*" söyleyince Halife sebebini sordu. Yahya b. Halid, uşağını çağırarak Bağdat'taki bir kuyumcuya gönderdi ve kuyumcunun bütün mücevherlerini getirmesini istedi. Kuyumcu vezire güvenerek hiçbir senet olmaksızın mücevherleri gönderdi. Kısa süre sonra da parasını almak için saraya geldi. Yahya b. Halid mücevherlerin değerini sordu. Kuyumcu 7 milyon dirhemden fazladır şeklinde cevapladı. Sonra mücevherleri sordu ancak Yahya mücevherlerden haberi olmadığını söyledi. Kuyumcu kandırıldığını anladı ancak veziri itham edemeden mağdur vaziyette geri döndü. Sonra Yahya, mücevherleri Harun Reşid'e sundu ve "*bu mücevherler 7 milyon dirhemden fazla değerdedir, bunun gibi iki kuyumcu daha soyarsam size 21 milyon dirhem değerinde hediye sunmuş olurum*" dedi. Harun Reşid buna anlam veremedi. Sonra Yahya devam etti ve "*Ben sadece üç saatte üç kişiyi soyarak 21 milyon dirhemden fazla değerde hediye sunabilirim. Şüphesiz bu daha güvenli ve kolay bir hırsızlıktır. Oysa Ali b. İsa üç yıldır bütün Horasan'ı soyuyor ve sadece 21 milyon dirhemlik hediye gönderiyor. Onunki daha tehlikeli bir hırsızlıktır*" dedi. Sonra da mücevherleri sahibine geri gönderdi. Harun Reşid buna karşılık veremedi ve bir daha Yahya b. Halid'in yanında Ali b. İsa'dan bahsetmedi. Bknz. Taberî, XXX, 250-252.

⁴¹⁸ Harun Reşid, Horasan dihanlarının şikayet mektuplarından sonra, 189/804 yılında Ali b. İsa'ya karşı Horasan seferine çıkmıştır. Ancak Halife'nin şikâyetlerden dolayı değil, Ali b. İsa'nın isyan tasarladığına dair ihbar gelmesi üzerine sefere çıktığı anlaşılmaktadır. Orduyla beraber Rey şehrine kadar giden Harun, Ali b. İsa ile görüşükten sonra valiyi görevinde bırakarak geri dönmüştür. Taberî, Ali b. İsa'nın Halife'yi dört ay beklettiğini, sonra değerli hediyeler getirerek Halife'ye mahiyetini etkilediğini ve bu göz boyama sayesinde görevinde kaldığını ifade eder. Bknz. Taberî, XXX, 252-253.

⁴¹⁹ Bu savaşlar esnasında Avk, Cuveyn, Zerenc, Bûşenc, Esfizar, Bâzegîs, Nişabur, Kuhistan, Fars, Nesâ, Serahs, Ebîverd ve Tûs gibi Haricîlerin faaliyet gösterdiği yerlerde on binlerce Haricî'nin katledildiği; Haricî talebelerin dahi katliamdan kurtulamadığı ifade edilmektedir. Bu savaşlar Horasan Haricilerine büyük darbe indirmiştir. Bknz. İbnü'l-Esir, VI, 138-157; *Tarih-e Sistan*, 123-138.

yürüttüğü mücadele Ali b. İsa'nın görevde tutulmasını sağlamış olmalıdır. Belki de valiyi despot ve pervasızca yönetmeye sevk eden şey de budur. Zira Harun Reşid'in Ali b. İsa'nın yerini dolduracak uygun bir vali adayı bulamadığı anlaşılmaktadır.⁴²⁰

Bunun yanında isyanın asıl sebebi olarak usulsüz bir evlilik macerasından da bahsedilir. Bu hikâyeye göre; Semerkant valisi Râfi' b. Leys, babası Leys'in yakın arkadaşı olan Ebu'n-Numan'ın güzel kızına tamah eder. Bu kadın, Bağdat'ta ikamet eden zengin bir adamla evlidir ve hileyle nikâhını düşürdükten sonra Râfi' ile evlenir. Aldatılan koca şikâyetçi olunca Halife nikâhı bozar. Râfi' b. Leys halifenin emriyle azledilir ve hapse atılır. Ancak Semerkant polisi Râfi'yi hapisten çıkarır. Fırar eden Râfi', Belh'e giderek Ali b. İsa'dan af diler. Vali onu affeder, fakat Râfi' Semerkant'a döner dönmez kendisini merkep üzerinde dolaştırarak aşağılayan yeni vali Süleyman b. Humeyd'i öldürür. Bunun üzerine Semerkant halkı Sibâ b. Mesâde isimli bir kişiyi vali olarak seçer. Fakat seçilmiş vali, Ali b. İsa'ya hoş görünmek için Râfi' b. Leys'i tutuklayınca Semerkantlılar bu sefer seçtikleri valiyi hal' edip şehrin yönetimine Râfi' b. Leys'i getirirler. Râfi' de isyana kalkışır ve tüm Maverâünnehir halkını isyana davet eder.⁴²¹

Elbette ki; büyük bir isyan, sorumsuz bir adamın macerasından kaynaklanmaz. İsyanın asıl sebebi; Horasan ve Mâverâünnehir'de vergilendirme, ekonomik sıkıntılar ve idare şeklinden kaynaklanan sorunlar gibi görünmektedir. Mübeyyiza isyanlarının da altında yatan bu problemlere çözüm üretmeyi amaçlayan Harun Reşid, zamanının en güçlü devlet adamı olan Fadl b. Yahya'yı Horasan valisi olarak doğuya göndermiş ve mevcut yöneticilerin değiştirilmesi, vergi affı ve ıslahatı, imar ve inşa çalışmaları gibi faaliyetler yürütülmüştür. Fadl b. Yahya'nın icra ettiği ıslahatlar, bölgede Abbasî iktidarına karşı sempati uyandırmış; ancak Fadl b. Yahya'dan sonra Horasan'a tayin edilen Ali b. İsa b. Mahan, selefinin icraatını bozmuştur. Ali b. İsa b. Mahan'ın vergi yolsuzlukları yapması, zorba bir yönetim sergilemesi ve merkezî idarenin bu duruma kayıtsız kalması Mâverâünnehir'de huzursuzluğa neden olmuştur. Biriken öfke, Râfi' b. Leys'i kurtarmak adına Semerkant'ta çıkan olaylar sonucunda isyana dönüşmüş ve mahalli hükümdarların da dâhil olmasıyla ayaklanma geniş bir alana yayılmıştır.

⁴²⁰ Rivayete göre; Harun Reşid'e Ali b. İsa b. Mâhân'ın yerine Yezid b. Meyzed eş-Şeybanî'yi tayin etmesini önerdiler. Ancak Halife, Yezid b. Meyzed eş-Şeybanî'yi tehlikeli bulduğu için öneriyi kabul etmedi ve Ali b. İsa b. Mâhân ile devam etmeye karar verdi. Bknz. Taberi, XXX, 252.

⁴²¹ Taberi, XXX, 259-261; İbnü'l-Esir, VI, 176-177.

Râfi' b. Leys isyanı, ilk anda Mâverâünnehir'i Abbasî idaresinden koparmıştır. Öyle ki; Horasan valisi, en değerli oğlu İsa b. Ali b. İsa'yı⁴²² isyana kurban vermiş ve Mâverâünnehir'i kaçarcasına terk etmek zorunda kalmıştır.⁴²³ İsyanın asıl coğrafyası Semerkant ve Buhara'dır. Sadece Semerkant'ta 30.000 kişinin isyana kalkıştığı ifade edilir.⁴²⁴ Ancak Semerkant'ta ayaklanmanın başlamasıyla birlikte Ali b. İsa b. Mahan yönetiminden rahatsız olan şehirler bir bir isyana kalkışarak Râfi' b. Leys'e katılmış ve kendi bölgelerinde kontrolü ele geçirmişlerdir. Belh'te din âlimleri ayaklanmaya öncülük etmiş, Neseף halkı Râfi' b. Leys'e çağrı yaparak destek kuvvetler istemiş ve Şaş meliki isyana katılarak Neseף'e takviye göndermiştir. Fergana, Saganiyan, Huttâl ve Toharistan hükümdarları isyanı fırsat bilerek Abbasi otoritesinden ayrılmışlardır. Buna ek olarak Dokuz Oğuzlar ve Karlukların Râfi' b. Leys'i desteklediği kaydedilir. Şehirlerin ve mahalli hükümdarların birbiri ardınca isyan etmesi Mâverâünnehir'deki Abbasî düzenini darmadağın etmiş ve bölgeyi Abbasî idaresinden koparmıştır.⁴²⁵

190/805 yılında Semerkant'ta çıkan olaylar Râfi' b. Leys'in liderliğinde isyana dönüştü. Buhara halkının da isyana katılmasından sonra, Neseף halkı 191/807 yılında ayaklandı ve Râfi' b. Leys'ten destek istediler. Râfi' b. Leys, Şaş hükümdarını destek kuvvet olarak Neseף'e yönlendirdi. Destek kuvvetin gelmesiyle Neseףliler, İsa b. Ali b. İsa'yı öldürdüler. Olayların büyümesiyle telaşa kapılan Ali b. İsa b. Mahan, ikamet ettiği Belh şehrinde ayrılarak Horasan'ın merkezi Merv'e geldi. Derhal Bağdat'a bir mektup gönderdi ve destek istedi. Bu arada Ali b. İsa b. Mahan'ın ayrılmasıyla Belh halkı ayaklandı ve Ali b. İsa'nın Belh'teki evini yağmaladılar. Bu olayda Ali b. İsa b. Mahan'a ait 30.000.000 dirhem değerindeki hazine isyancıların eline geçti. İsyanı ve Belh'teki yağmalama hadisesini haber alan Harun Reşid, Ali b. İsa'yı sessiz sedasız valilikten azlederek Herseme b. A'yen'i⁴²⁶ Horasan valisi tayin etti. 20.000 kişilik bir

⁴²² İsa b. Ali b. İsa b. Mâhân, Horasan valisinin en değer verdiği oğluydu. Haricilere karşı mücadelede ön saflarda yer alan İsa b. Ali, komutanlık yetenekleri ve acımasızlığıyla biliniyordu. Ancak bir tedbirsizlik sonucu Râfi' b. Leys'in gönderdiği kuvvetler tarafından Neseף'te öldürüldü. İsa b. Ali ve Râfi' b. Leys eski arkadaşı. Râfi' b. Leys hapisten kaçtıktan sonra af dilemek için Belh'e geldiği zaman, Ali b. İsa onu idam etmeye kalkışmıştı. Bunun trajik yanı ise İsa b. Ali'nin Râfi' b. Leys'e kefil olarak onun affettirmesiydi. İsa b. Ali'nin ölümü Ali b. İsa'yı derinden sarsmış, Harun Reşid'i ise kızdırmıştır. Bknz. İbnü'l-Esir, VI, 138-139, 152, 176-177, 182-184;

⁴²³ Taberi, XXX, 267.

⁴²⁴ Dineverî, 424.

⁴²⁵ Taberî, XXXI, 19; Aydınlı, *Semerkant*, 289; Kitapçı, *Hakanlar*, 259.

⁴²⁶ *Herseme b. A'yen*, devrin önde gelen devlet adamlarından biridir. Aslen Horasanlıdır. Halife Mansur'un yeğeni İsa b. Musa'nın adamı olmuş, Mehdi döneminde (775-785) Cezire'de patlak veren

ordu ise Herseme b. A'yen komutasında destek kuvveti gibi gösterilerek Horasan'a gönderildi. Harun Reşid ise ağır hasta olmasına rağmen orduyu hazırlayarak oğulları Salih ve Me'mun ile birlikte Horasan üzerine sefere çıktı.⁴²⁷

Hızlı ilerleyerek Merv'e ulaşan Herseme b. A'yen, Ali b. İsa b. Mahan'ı tevkif etti ve 80.000.000 dirheme ulaşan servetini müsadere etti. Bu hazinenin nakliyesinin 1500 deve ile yapıldığı rivayet edilir. Buna ek olarak Herseme, çevre illere haberciler gönderdi ve Ali b. İsa'dan mağdur olan kimseleri Merv'e davet etti. Ali b. İsa, Merv camisinde zincirlenmiş bir vaziyette tutuldu ve davacılarla yüzleştirilerek mahkeme edildi.⁴²⁸ Herseme b. A'yen, Merv'de Ali b. İsa b. Mahan'ın yarattığı hoşnutsuzluğu telâfi ederken; Harun Reşid, Horasan yolundaydı. Ancak hastalığı şiddetlenince Tûs şehrinde durdu ve oğlu Me'mun'u Râfi' b. Leys ile savaşmak üzere Merv'e yolladı. Bu sırada Herseme b. A'yen, Buhara isyancılarını yendi ve Râfi' b. Leys'in kardeşi Bişr b. Leys b. Nasr b. Seyyar'ı tutuklayarak Tûs şehrinde bulunan Harun Reşid'e gönderdi. Harun Reşid ise Bişr b. Leys'i parçalatarak idam ettirdikten hemen sonra Cemaziyelahir 193'ün ilk günlerinde (Mart 809) vefat etti.⁴²⁹

Harun Reşid'in ölüm haberini aldığı anda Semerkant yolunda olan Me'mun vakit kaybetmeden Merv'e döndü, ancak beraberinde bulunan kuvvetleri Tahir b. Hüseyin komutasında Semerkant'a göndererek Herseme b. A'yen'e Semerkant'ı kuşatmasını emretti. Tûs şehrinde bulunan ana ordu ise yeni Halife Emin'in emriyle Bağdat'a geri döndü. Me'mun ise Horasan valiliğini üstlendi. Ali b. İsa'nın valilikten düşürülmesi

Hariçî Yasin el-Mevsilî isyanını bastırmıştır. Halife Hâdi'nin güvendiği adamlarından olan Herseme, hapiste bulunan Harun Reşid'in öldürülmesi emrini almış ancak emri yerine getirmemiştir. Harun Reşid'in hapisten çıkarılması ve halife ilan edilmesine etki eden Herseme, Harun Reşid'in güvenini kazanmış, Filistin valiliğine getirilerek çeşitli sebeplerle boş bırakılan toprakları yeniden ziraate açmıştır. Ardından Tarsus şehrini tahkim etmiş (171/787-88), buradan Ifrkiyye valiliğine getirilerek Berberî isyanını bastırmıştır (179/795). Bermekîlerin tutuklanmasına etki eden Herseme, bundan sonra Harun Reşid'in en önemli devket adamlarından biri olmuştur. 190/805 yılında Râfi' b. Leys isyanını bastırmakla görevlendirilmiş ve Horasan valiliğine tayin edilmiştir. Emin-Me'mun arasındaki taht kavgasında Me'mun'un tarafını tutmuş ve ordularını kumanda etmiştir. Bağdat kuşatmasına da katılan Herseme, Emin ile Me'mun arasında uzlaşma sağlamaya çalışmış ancak Tahir b. Hüseyin'in Emin'i öldürmesi bu teşebbüsü sonuçsuz bırakmıştır. İlerleyen yıllarda Irak'ta sükûneti sağlamaya çalışan Herseme, Irak'ta Ebu's Seraya isyanını bastırmış ancak karışıklıkları sona erdirememiştir. 200/816 yılında Suriye ve Arabistan valiliğine atanmasına rağmen Irak'taki durum hakkında Me'mun'u bilgilendirmek için Merv'e gitmiştir. Fakat halife tarafından iyi karşılanmamış ve hapse atıldıktan birkaç gün sonra öldürülmüştür. Bknz. Nahide Bozkurt, "Herseme b. A'yen", DİA, İstanbul 1998, C. XVII, s. 327.

⁴²⁷ Taberi, XXX, 267-272; İbnü'l-Esir, VI, 182-187; Halife b. Hayyat, 560.

⁴²⁸ Taberi, XXX, 277-281; İbnü'l-Esir, VI, 184; Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi*, C. X, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, s. 350.

⁴²⁹ Dineverî, 424; Taberi, XXX, 297-298.

hâlihazırda isyanın temel sebebini ortadan kaldırmıştı. Râfi' b. Leys ise Semerkant'ta kuşatılmış durumdaydı. Bu sırada isyana destek veren Türkler, Semerkant'a gelerek Râfi' b. Leys'i kuşatmadan kurtarmayı denediler. İlk etapta Abbasî ordusunu zor bir durumda bırakan Türkler, bir süre sonra sessiz sedasız geri dönerek Râfi' b. Leys'i yalnız bıraktılar. Buna rağmen isyan lideri, Semerkant'ta bir yıl direnmeyi başardı.⁴³⁰ İsyanı sulh yoluyla bitirmek isteyen Me'mun Samanoğulları ailesini devreye sokarak akıbeti aşikâr olan Râfi' b. Leys'e teslim olma şansı tanıdı. Râfi' b. Leys ise isyandan vazgeçerek Me'mun'dan af diledi. Râfi' b. Leys'i cezalandırmayan Me'mun, Râfi' b. Leys ise Herseme b. A'yen arasında akrabalık kurulmasına ön ayak oldu. İsyan lideri Râfi' b. Leys'in bundan sonraki hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Diğer isyankâr şehirler ise peyderpey sulh yoluyla yeniden Abbasî idaresine alınmış ve isyan bastırılmıştır.⁴³¹

Râfi' b. Leys isyanı ne kadar hızlı ve kontrolsüz geliştirse o kadar çabuk ve rahat bastırılmıştır. Önceleri panikleyen Abbasî yönetimi, şoku atlatır atlatmaz isyana müdahale etmiş ve zorluk çekmeden üstünlüğü sağlamıştır. Harun Reşid, ilk iş olarak Ali b. İsa b. Mahan'ı saf dışı ederek isyanın sebebini ortadan kaldırmış ve bölgenin sorunlarıyla ilgilenileceği mesajını vermiştir. Râfi' b. Leys isyanıyla başlayan süreç, her açıdan beklentileri karşılayabilecek bir yönetici olan Me'mun'u Merv'e getirmiş ve doğuda yeni bir dönemi başlatmıştır. Me'mun, iyi bir yönetim sergileyerek isyancı şehirleri sulh yoluyla itaat altına almış; bu arada bizzat isyan lideri Me'mun'a boyun eğerek isyandan vazgeçmiştir.

Bölüm Değerlendirmesi

Sonuç olarak; Mâverâünnehir'de Abbasî idaresinin yarım asrını uzun soluklu iç isyanlar, gâli hareketler ve Abbasîlerin bölgeyi elde tutma mücadelesi doldurmuştur. Talas zaferiyle Mâverâünnehir'den vazgeçme niyeti olmadığını gösteren Abbasîler; bölgenin süregelen sorunlarıyla yüzleşmek zorunda kalmış ve her bir mesele isyanla kendini göstermiştir. Şerik b. Şeyh isyanı, Abbasî ihtilalinin yarattığı hayal kırıklığını ifade ederken; İshak ve Mukanna isyanları İslâmiyet'in tam olarak yayılmamasının acısını hissettirmiştir. Bununla beraber gâli hareketlerin asıl kaynağının Emevîlerden

⁴³⁰ İbnü'l-Esir, VI, 187-201; Halife b. Hayyat, 569.

⁴³¹ Nerşahi, 76.

miras kalan siyasi istikrarsızlık, ekonomik sıkıntılar ve bir türlü terk edilemeyen eski inanış ve gelenekler olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bütün sıkıntıların temelinde idarî kargaşa ve yönetimdeki belirsizliklerin yattığı görülmektedir. Zirâ merkezden atanan valilerin yanında, İslâm öncesi dönemden bakiye mahalli hükümdarların da bölgede hüküm sürmeye devam ettiği söylenebilir. Râfi' b. Leys isyanı, merkezden bu kadar uzak eyaletlerin Irak'tan gönderilen valilerle yönetilemeyeceği, yerel hükümdarlarla siyasi istikrarın sağlanamayacağı ve doğuda dirayetli hanedanlara ihtiyaç duyulduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Belki de yerli halkın Râfi' b. Leys'e gösterdiği teveccüh Mâverâünnehir'de sevilen bir isim olan Nasr b. Seyyar'ın torunu Râfi' b. Leys'in en uygun iktidar namzeti olarak görülmesiyle alakâlıdır.

Râfi' b. Leys isyanı, Me'mun'un Horasan'a gelmesine vesile olmuş ve isyanı takip eden yıllarda bölgenin yönetimi Me'mun'da kalmıştır. Son derece dirayetli ve bilge bir yönetici olan Me'mun, Horasan'da bulunduğu yıllarda bölge halkının sevgi ve sempatisini kazanmış; halkı idaresi altında birleştirmiştir. Dahası Mâverâünnehir ve Horasan'da merkezi idarenin güvenini kazanmış mahalli hanedanların temellerini atarak Abbasîlerin hanedanlar üstü manevi otorite haline gelişi sürecini başlatmıştır. Me'mun'un Horasan valiliği döneminde yürüttüğü çalışmaları ve Mâverâünnehir'de Samanî yönetiminin kurulması sürecini bir sonraki başlıkta ele alacağız.

II- MERKEZİ İDARENİN DOĞUYA KAYMASI (194-262/810-875)

Râfi' b. Leys'e karşı Mâverâünnehir seferine çıkan Harun Reşid'in 193/809'da vefatı üzerine Bağdat'ta bulunan büyük oğlu Emin halife olurken; Merv'deki veliaht Me'mun, Horasan idaresini üstlenmiştir.⁴³² Bundan sonraki aşamada Halife Emin'i kardeşi Me'mun'u veliahtlıktan düşürmeye; Me'mun'u Râfi' isyanını bastırmaya ve Horasan'da tutunmaya çalışırken görüyoruz. Velihtlik meselesi kardeşler arasında büyük bir ihtilâfa neden olmuş ve sonraki beş yıl boyunca Horasan-Irak arasında çatışmalar yaşanmıştır. Son derece kanlı ve yıkıcı sürdürülen savaş, Me'mun'a bağlı

⁴³² Harun Reşid, 182/798-99 yılında Muhammed el-Emin'den sonra oğlu Abdullah'ı veliaht tayin etmiş ve ona Me'mun lakabını vermişti. Ayrıca Me'mun'u Hamedan'a kadar bütün Horasan'ın valisi ilan etti. Ancak Me'mun adına Horasan valiliğini fiilen yürüten kişi Ali b. İsa b. Mâhân olmuştur. Harun Reşid, Rafi'ye karşı Horasan seferine çıkarken Me'mun, Horasan valisi olarak sefere katılmak istemiş ve Harun Reşid'in yanında Horasan'a gitmiştir. Me'mun'un Harun Reşid'in hastalığının farkında olduğu ve ölümü halinde kardeşinden zarar görmemek için valilik bölgesinde gitmek istediği rivayet edilir. Bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, VI, 138-139, 147-148, 186-187.

askerlerin 198/813 yılında Bağdat'ı ele geçirmesi ve Halife Emin'in katledilmesiyle sonuçlanmıştır.⁴³³ Bundan sonra Me'mun, İslâm ülkelerinde halife kabul edilmiştir.

Kardeşler arasındaki halifelik savaşının bizi ilgilendiren yönü Mâverâünnehir halkının tutumudur. Bu konuda dikkat çekici bir haberi aktarmakta fayda görüyoruz. Rivayete göre; Halife Emin, Me'mun'a karşı savaşmak üzere Ali b. İsa'yı seçmiş ve yeniden Horasan valisi tayin etmişti. Me'mun'a bağlı Tahir b. Hüseyin, Horasan'ın Rey şehrinde 4000 kişilik çok küçük bir kuvvetle Ali b. İsa'nın kalabalık ordusunu karşıladı. Tahir b. Hüseyin'in ordusunda Buharalı askerlerden oluşan 700 kişilik bir birlik bulunuyor ve oklarını hazırlıyorlardı. Ali b. İsa, içi para dolu keseler hazırlattı ve Buharalı askerlere çağrı yaparak bu keseleri almak için ordusuna katılmalarını söyledi. Ancak Buharalılar Ali b. İsa'ya katılmadığı gibi "*Bu meydana Ali b. İsa'nın canını almaya geldik.*" şeklinde savaş nâ râları attılar.⁴³⁴

Me'mun, Râfi' isyanını bastırdıktan sonra kardeşine karşı giriştiği halifelik mücadelesinde Mâverâünnehir'den büyük destek almıştır. Peki, ama birkaç yıl önce isyan halinde olan insanlar, nasıl oldu da Me'mun'un sadık askerleri haline geldiler? İsyankâr şehirlerin Merv'den yazılan mektuplarla Me'mun'a itaat etmelerinin sebebi nedir? Daha da önemlisi Râfi' b. Leys isyanı bastırıldıktan sonraki bir asır boyunca Mâverâünnehir'de Abbasî karşıtı bir hareket görülmemiştir. Ne oldu da ardı ardına patlak veren isyanlar son buldu ve bölgede istikrarlı bir dönem başladı? Me'mun ve Emin savaşı bir milat mıdır? Bu gibi soruların yanıtını Me'mun'un Horasan'daki faaliyetlerinde ve Mâverâünnehir için uyguladığı siyasette aramalıyız.

1. Me'mun'un Horasan'daki Faaliyetleri (193-202/808-818)

Râfi' b. Leys isyanının sebebi Horasan valisi Ali b. İsa'nın despot yönetimi ve yolsuzluklarıydı. Valinin neden olduğu öfke, Râfi' b. Leys'in olayıyla isyana döndü ve gelişen hadiseler Me'mun'u Horasan'a getirdi. Harun Reşid'in vefatı üzerine yeni Halife Emin, kardeşi Me'mun'u veliahtlıktan azletmesi üzerine Me'mun, 195/811'de Horasan'da halifeliğini ilân etmiştir. Bu durum biri Bağdat'ta diğeri Merv'de olmak üzere iki halife ortaya çıkarmış ve Irak-Horasan savaşını başlatmıştır.⁴³⁵

⁴³³ Emin ve Me'mun arasındaki halifelik mücadelesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Kennedy, *Abbasid Caliphate*, 74 vd; Daniel, *Khurasan*, 157 vd.

⁴³⁴ Taberi, XXXI, 53-55; Kurt, *Buhara*, 211.

⁴³⁵ İbn Kesir, X, 384.

Me'mun'un Horasan'da tutunmak zorunda kalması ve merkezi idarenin doğuya kayması, bölgenin yönetimi için yeni politikalar üretilmesini gerektirmiştir. Bilge bir yönetici olan ve yetenekli adamlarla çalışan Me'mun, Râfi' isyanını iyi analiz etmiş; doğuda dirayetli bir lidere ihtiyaç duyulduğunu ve bölgenin yerinden yönetilmesi gerektiğini kavramıştır. Bu nedenle Me'mun, Horasan'a geldiği 193/809 yılından 202/817 yılına kadar doğuyu ve halife olarak İslâm ülkelerini Horasan'ın merkezi Merv'den yönetmiştir.⁴³⁶ Râfi' b. Leys'i bertaraf etme ve Mâverâünnehir'de Abbasî otoritesini yeniden tesis etme siyasetini de bu doğrultuda şekillendirmiştir.

1.1. İsyân Lideriyle Uzlaşma Sağlanması

Daha önce de bahsedildiği gibi; rahatsızlığı nedeniyle Tûs şehrinde kamp kuran Harun Reşid, Me'mun'u Râfi' b. Leys ile savaşmak için Merv'e göndermişti. Ancak Halife'nin vefatı üzerine yüksek rütbeli devlet adamları, Râfi' isyanı devam ederken, ordu ile birlikte Bağdat'a geri dönmüştü. Merkez ordunun geri dönüşü Râfi' b. Leys üzerine yürüyen Horasan valisi Me'mun'u zor bir durumda bırakmıştı.⁴³⁷ Bu noktada Me'mun, cesurca bir karar vererek ordu komutanı Herseme b. A'yen'e Semerkant'a saldırmasını emretmiş ve beraberindeki kuvvetleri takviye göndermiştir.⁴³⁸ Ordunun dönüşü krizine⁴³⁹ rağmen Me'mun'un isyancılarla savaşması, Horasanlılara hitaben önemli mesajlar taşır. Zirâ bu olay Me'mun'u haksızlığa uğramış, ama buna rağmen mücadeleden kaçmayan; dirayetli ve kudretli bir devlet adamı olarak tanıtmıştır.

Herseme b. A'yen, Semerkant'ta Râfi' b. Leys'i yenmesine rağmen; Me'mun, isyan liderinin sulh yoluyla teslim alınmasını istemiştir. Bu iş için o zamana kadar adı duyulmamış Samanoğullarını aracı kılan Me'mun, Râfi' b. Leys'e son dakikada

⁴³⁶ İbnü'l-Esir, VI, 300-303.

⁴³⁷ Taberi, XXXI, 13.-14.

⁴³⁸ İbnü'l-Esir, VI, 189; Daniel, 174.

⁴³⁹ Rivayete göre; Harun Reşid, 189/804-805 yılında orduya ait tüm harp malzemelerini ve malları devlet ricalinin şahadetiyle Me'mun'a hibe etmiş ve Me'mun'a yapılan biatı yenilemişti. Harun Reşid'in Tûs'ta ölmesi üzerine Halife Emin ordunun Bağdat'a getirilmesini emretti. Üst düzey yöneticiler yeminlerini bozarak Bağdat'a dönme kararı verdiler. Böylece Me'mun'u zayıflatacak ve güçsüz bir vaziyette Râfi' b. Leys ile baş başa bırakacaklardı. Me'mun, onlara bir mektup yazdı ve ordunun kendisine ait olduğunu söyleyerek yeminlerini hatırlattı. Ancak Halife Emin'e hoş görünmek isteyen vezir Fadl b. Rebi ve devlet ricali, Me'mun hakkında kötü konuşular. Bu olay Me'mun'u bihayli kederlendirmişti. Hatta Me'mun Türk hakanına sığınmayı dahi düşünüyordu. Ancak daha sonra kendini topladı ve Horasanlılara güvenerek mücadeleye başladı. Bknz. Taberi, XXXI, 13-14; İbnü'l-Esir, VI, 156, 197-201. Rivayetin vasiyet kısmı Me'mun'un haklılığını pekiştirmek için üretilmiş gibi görünse de; Me'mun'un zor bir durumdayken Râfi' b. Leys ile savaştığına işaret eder.

isyandan vazgeçme fırsatı vermiştir. Bu son fırsatı iyi değerlendiren Râfi' b. Leys, Me'mun'dan af dileyerek teslim olmuştur.⁴⁴⁰ Me'mun'un isyan liderine hiçbir ceza vermediği; Râfi'nin de Me'mun'a itaat ettiği kaydedilmektedir.⁴⁴¹ Bu aşamada bizzat isyan lideri Me'mun'a boyun eğerek tarih sahnesinden çekilmiştir. Harun Reşid'in, Bişr b. Leys'i son nefesinde parçalatarak idam ettiği⁴⁴² hatırlanırsa; Me'mun, isyan liderini affederek, liderlik imajına cesaret ve gücün yanında bağışlayıcı ve birleştirici sıfatlarını da eklemiştir. Böylece yerli halka uzun süredir bekledikleri liderin geldiği mesajını vermiştir. Bu arada isyanı bastırdıktan sonra ardında mağlup ve kırık kalpler bırakmak yerine, isyancıların ve halkın gönlünü celbederek Abbasîlere karşı biriken öfkeyi sempatiye çevirmiştir.

1.2. Toprak Vergisi Oranlarının Düşürülmesi

Abbasîlerin ilk döneminde Horasan ve Mâverâünnehir'de toprak vergileri bazı sıkıntılara sebep olmuş; Harun Reşid, Fadl b. Yahya el-Bermekî'nin gözetiminde bir vergi ıslahatı uygulamıştı. Bu doğrultuda vergi oranları yeniden tespit edilmiş, vergi borçları silinmiş ve eski vergi kayıtları imha edilmişti. Kaynaklarda bu vergi ıslahatı övgüyle anlatılmaktadır,⁴⁴³ ancak Ali b. İsa b. Mahan bu ıslahatı bozmuştur. Ali b. İsa b. Mahan'ın toprak vergisi oranlarını yükselterek yeniden ağırlaştırması ve halkın ödediği vergileri şahsi servetine katması Abbasîlere karşı öfkeye neden olmuştur.

Horasan valisi Me'mun, Rafi' b. Leys'i bertaraf ettikten sonra, derhâl vergi meselesini ele almış ve tüm Horasan ve Mâverâünnehir haracını dörtte bir oranında azaltmıştır.⁴⁴⁴ Buna ek olarak asker ve memurların bir yıllık maaşlarının peşin olarak ödenmesini emretmiştir. Böylece vergi meselesini çözüme kavuşturmuş ve hazinenin parasal sıkıntı çekmediğini göstererek askerler ve memurlar arasında gelecek kaygısı oluşmasının önüne geçmiştir.⁴⁴⁵ Esasında Halife Emin de Horasan haracında indirim yapmayı gündemine almış ancak böyle bir indirime fırsat bulamamıştır.⁴⁴⁶ Me'mun, 202/817-18'de Rey şehrinin de haracını azaltmış, Kum şehri halkının indirim talebini

⁴⁴⁰ Nerşahi, 76; İbnü'l-Esir, VI, 201.

⁴⁴¹ Halife b. Hayyat, 569; Aydınli, *Semerkant*, 293.

⁴⁴² İbnü'l-Esir, VI, 190-191.

⁴⁴³ İbn Hallikan, II, 461; Kurt, *Buhara*, 209.

⁴⁴⁴ Taberi, XXXI, 17-18.

⁴⁴⁵ Daniel, 178.

⁴⁴⁶ Dineverî, 428.

reddetmiştir. Bunun üzerine Kum halkı o yıl vergi ödememiş ve bu yüzden Kum'a askeri sefer düzenlemek gerekmiştir. Seferden önce iki milyon dirhem olan Kum haracı, seferden sonra yedi milyon dirheme çıkarılmıştır.⁴⁴⁷ Me'mun, 204/819 yılında Sevâd arazisinin yüzde elli olan haracını da beşte ikiye düşürmüştür.⁴⁴⁸ Bu misaller Me'mun'un Horasan'daki vergi indirimini kardeşine karşı taraftar kazanmak için değil, âdil vergi politikasının gereği olarak yaptığının göstergesidir.

1.3. Dini-Siyasî Hassasiyetlerin Canlandırılması

Me'mun'un Horasan siyasetinin önemli bir ayağını din ve adalete duyulan güvenin pekiştirilmesi oluşturur. Bu dönemde Me'mun'un vilayetlere ehil kadılar ve dindar valiler gönderdiği; Kur'an ve sünnete göre amel etmeyi emrettiği kaydedilir. Kendisi de fıkıh ilminde yetkin olan Me'mun, fıkıh âlimlerini çevresinde toplayarak halka açık davalar görmüş, münazaralar tertipleyerek dini tartışmalara katılmıştır.⁴⁴⁹ Böylece halkın adalete ve devlete güvenini arttırmaya çalışmış; adil bir yönetim sergilemiştir.

Me'mun'un daha önceden Abbasîler tarafından kullanılmayan *İmâmu'l Hudâ* unvanını taşıdığı kaydedilmektedir.⁴⁵⁰ Böylece Abbasî davetinin lideri İmam İbrahim b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ı hatırlattığı ve Horasanlıların yüreğinde ihtilal ruhunu yeniden canlandırmaya teşebbüs ettiği ifade edilmektedir.⁴⁵¹ Ancak Me'mun'un bu unvanı alarak *Eimmetu'l Hudâ (Dört Halife)*'nin izinde olduğu imajını yaratmak da istemiş olabilir. Bununla yetinmeyen Me'mun 201/816-17 yılında Hz. Ali evladından Ali er-Rıza b. Musa Kâzım'ı veliahtı ilan etmiştir. Onun, Şif alâmetlerine büründüğü de zikredilmektedir.⁴⁵² Bu sebepten ötürü Horasanlıların Me'mun'u atalarına nispetle "Peygamberimiz amcasının oğlu" ve Horasanlı bir anneden doğduğu için "Kız kardeşimizin çocuğu" şeklinde niteledikleri rivayet edilir.⁴⁵³ Rivayetler Me'mun'un doğuda yarattığı liderlik imajının etkilerini göstermesi açısından önemlidir.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esir, VI, 344-345.

⁴⁴⁸ a.g.e, 311.

⁴⁴⁹ Taberi, XXXI, 17; İbnü'l-Esir, VI, 200.

⁴⁵⁰ İbn Kesir, X, 384; Kennedy, 136-137.

⁴⁵¹ Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı (Me'mun Dönemi)*, Ankara 2002, s. 33.

⁴⁵² Halife b. Hayyat, 574.

⁴⁵³ Taberi, XXXI, 18; İbnü'l-Esir, VI, 201; Daniel, 178. Bu tür nitelermeler Me'mun'un, Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib'in soyundan gelmesi ve annesinin Horasan kökenli olmasıyla alakalıdır.

1.4. Dihkanlar ve Arap Kabile Liderleriyle İlişkilerin Güçlendirilmesi

Râfi' b. Leys isyanından bahseden kaynaklar, isyanın sebebi olarak Horasan valisi Ali b. İsa'nın kaba ve zorba tutumuna özel olarak vurgu yaparlar. Ali b. İsa'nın dihkana ve yerli aristokralara aşağılayıcı muamelesi ve ağır hakaretleri ona karşı biriken öfkenin sebeplerinden biri olmuştur. Bu zümre duruma göre merkezi idareye yararlı olurken; aynı zamanda tehlike arz etmiştir. Dihkanlar ve yerli aristokratların halk üzerindeki etkisinin farkında olan Me'mun,⁴⁵⁴ toplum liderlerine itibar etmiş ve onlarla uyum içinde çalışmaya özen göstermiştir. Böylece halk üzerinde otoritesini kurarken nüfuz sahibi kişilerden istifade etmiştir.⁴⁵⁵ Râfi' b. Leys'i ikna vazifesinin o zamana kadar ismi duyulmamış dihkan kökenli Samanoğulları ailesine verilmesi bu siyasetin sonucudur.⁴⁵⁶ Yine dihkan kökenli olan Tahir b. Hüseyin bu dönemde üst düzey yönetici konumuna yükselmiştir. Yerli aristokratlarla işbirliği siyasetini daha da ileri götüren Me'mun, Bağdat'a yerleştikten sonra Horasan'ın idaresini Tahir b. Hüseyin'e, Mâverâünnehir'i de Samanoğulları ailesine tevdi etmiştir.

Me'mun, yerli aristokratlar ile ilgilenirken; doğuda sayıları bihayli fazla olan Arap kabilelerinin reislerini de unutmamıştır. Zirâ Arap kabileleri, bölgenin siyasi hayatında etkili bir unsur olmuştur. Râfi' b. Leys isyanında da Arap kabilelerinin etkisi yadsınamaz. İsyân Mâverâünnehir Arap nüfusunun meskûn olduğu Semerkant ve Buhara havalisinde cereyan etmiştir. İsyân liderinin kendisi de Mâverâünnehir Araplarının itibarlı bir ailesine mensuptur. Bu yönüyle Râfi' isyanı, Abbasîlere Arap kabileleriyle ilişkilerin güçlendirilmesi gerektiği mesajını vermiştir. Bu doğrultuda Me'mun, eski Abbasî daîlerinin evlerini Arap kabile reislerine hediye ederek onları onurlandırmaya çalışmıştır. Temimlilerin reisine Musa b. Ka'b'ın, Rebia reisine Ebu Davud Halid b. İbrahim'in, Yemen reisine Kahtebe b. Malik b. Heysem'in köşkünün hediye edildiği kaydedilir.⁴⁵⁷ Böylece Me'mun, mahalli hükümdarlar ve dihkânların yanında Arap kabile reislerini de hoşnut etmeye çalışmıştır.

⁴⁵⁴ Harun Reşid döneminde Horasan ve Maveraünnehir eşrafından pek çok kişinin Bağdat'a gelerek Ali b. İsa'yı kaba davranışları ve zorbalığından dolayı halifeye şikâyet ettiği ifade edilmektedir. Hatta Ali b. İsa'nın tehditlerine maruz kalanların Horasan'dan ayrılarak Bağdat'a yerleştiği ve halifeden himaye talep ettikleri kaydedilir. Me'mun, Bağdat'tayken bu sorunun farkına varmış olmalıdır. Bknz. İbnü'l-Esir, VI, 182-184.

⁴⁵⁵ Daniel, 178.

⁴⁵⁶ Nerşahi, 76.

⁴⁵⁷ Taberi, XXXI, 17; İbnü'l-Esir, VI, 200.

1.5. İsyân Halindeki Mahalli Hükümdarların İtaat Altına Alınması

Râfi' b. Leys isyanı, Mâverâünnehir'de Abbasîler için kangren haline gelen mahalli hükümdarlar meselesini yeniden gündeme getirmiştir. Nitekim daha önceki hadiselerde olduğu gibi; Râfi' isyanının büyümesinde de mahalli hükümdarlar etkili olmuştur. Her ne kadar Râfi' b. Leys'in teslim alınmasıyla Soğd'da Abbasî otoritesi kurulsa da; diğer yörelerde isyanı fırsat bilerek müstakil hareket etmeye başlayan yerel idareciler kontrol altına alınamamıştır. Bu durumda Me'mun, mümkün olursa sulh yoluyla, değilse askeri harekâtlar düzenleyerek mahalli hükümdarları tekrar itaat altına almaya çalışmıştır. Me'mun'un vergi affı sağlayarak, hediyeler göndererek ve düşmanlarına karşı destek sözleri vererek mahalli hükümdarlarla barış yaptığı ifade edilmektedir.⁴⁵⁸ Bununla beraber Me'mun, sulha yanaşmayanlara ordu göndermekten de kaçınmamıştır. Uşrusana hükümdarı vergi ödemek koşuluyla sulha razı olurken; Şaş ve Fergana hükümdarları ve bazı Soğd dihkanları üzerine ordu gönderilmiştir.⁴⁵⁹ Böylece Me'mun, kuvvetlerini tüketmeden yerel idareciler üzerinde yeniden otorite kurabilmiş; bu arada askeri gücünün mahalli hükümdarlar tarafından hissedilmesine özen göstermiştir.

1.6. Gayrimüslim Türklerle Barış Yapılması

Me'mun, Mâverâünnehir'de meydana gelen her olayda olduğu gibi Râfi' b. Leys isyanında da karışan gayrimüslim Türklerle de diplomatik ilişki kurmuştur. Bu doğrultuda Me'mun, Karluk ve Dokuzoğuz reisleriyle yazışarak Mâverâünnehir'e saldırmalarını önlemiştir. Rafi b. Leys'in Semerkant'ta kuşatıldığı esnada yardıma gelen Türk kuvvetleri önceleri Abbasîlerle savaşarak onları zor durumda bırakmış, ancak savaş sırasında sebepsiz yere Rafi b. Leys'i yalnız bırakarak ülkelerine geri dönmüşlerdir. Türklerin geri dönüşü Me'mun'un dostluk teşebbüsünün olumlu bir neticesi olsa gerektir. Me'mun, Türk saldırılarını önlemenin yanında Türk hakanının dostluğunu ve desteğini de kazanmıştır. Nitekim onun Emin ile mücadele esnasında yenilmesi durumunda Türk Hakanına sığınmayı planladığı kaydedilmektedir.⁴⁶⁰ Bu rivayet Me'mun ve Türkler arasında kurulan dostane ilişkilerin boyutunu ve Abbasî

⁴⁵⁸ Taberi, XXXI, s. 71-72; İbnü'l-Esir, VI, 206-207.

⁴⁵⁹ Belâzurî, 626-27.

⁴⁶⁰ Taberi, XXXI, 19, 71-72; İbnü'l-Esir, VI, 201, 206-207.

halifelerinin gayrimüslim Türklere yönelik sürdürdüğü tebliğ siyasetinin etkilerini göstermesi açısından önemlidir.

Me'mun'un Horasan'da geçirdiği dönem Ali b. İsa b. Mahan'ın sebep olduğu tahribatı telâfi etmek, Râfi' b. Leys'in dağıttığı düzeni yeniden kurmak ve hükümdar olarak halkı çevresinde birleştirmeye çalışmakla geçmiştir. Horasan halkının değerler atfedeceği her türlü niteliklere sahip bir hükümdar imajı çizen Me'mun, isyancıların dahi sempatisini kazanmış ve benimsenmiştir. Ali b. İsa b. Mahan gibi zorba bir vali sonrasında Me'mun gibi dirayetli bir hükümdarın Horasan'a gelmesi, Râfi' isyanının sebeplerini ortadan kaldırmış ve Abbasîlere karşı biriken öfkeyi dindirmiştir. Dahası Me'mun, Horasanlıların yüreğindeki ihtilal ruhunu yeniden ateşlemiş ve onları Irak'a götürerek bir anlamda Abbasî ihtilâlini tekrarlamıştır.

2. Verasete Dayalı Valilik Sisteminin Kurulması

Mâverâünnehir bölgesi, İslâm öncesi dönemde siyasi birlikten yoksun mahalli hükümdarlar ve dihanlar tarafından yönetilmiş; bu düzen İslâmî dönemde de devam etmiştir. Emevîler, mağlup ettikleri mahalli hükümdarları tâbiyet altına almak ve vergiye bağlamakla yetinmiş; yerli halkın yönetimini yerel idarecilere bırakmışlardır. Bu dönemde sadece stratejik önemi olan ve Arapların yerleştiği şehirlerde Müslüman yöneticiler görevlendirilmiş, bu arada Mâverâünnehir'in idari sorumluluğu Horasan valilerine verilmiştir. Bu uygulama Abbasîler tarafından da sürdürülmüştür; ancak Abbasîler, yerel idareciler üzerinde kontrol kurmaya yönelik politika yürütmüşlerdir.

İslâmî dönemde mahalli hükümdarların idareci olarak konumlarını sürdürmesi, Mâverâünnehir'in siyasi tarihini olumsuz yönde etkilemiştir. Her şeyden önce; bu uygulama ile bölgenin yönetimde düzensizlik ve başıbozukluk ortaya çıkmıştır. Bu düzensizlik, bölgeler arasında gelişmişlik farkları oluşmasına ve bütüne yönelik politikalar üretilmemesine neden olmuştur. Bununla beraber mahalli hükümdarlar, merkezi idareye karşı girişilen her türlü siyasi hadiseye karışmışlardır. Onların vergi vermemek amacıyla isyanları desteklediği ve kargaşadan beslendikleri görülür.

Me'mun'un Horasan'da bulunduğu yıllarda, daha önce olduğu gibi, Horasan ve Mâverâünnehir bir bütün olarak düşünülmüştür. Bununla beraber doğuda merkezden atanmış valilerin sorun çıkardığı Râfi' b. Leys isyanı ile iyice anlaşılmuştur. Me'mun, 198/813 yılında Halife Emin'e karşı yürüttüğü iktidar mücadelesini kazanmasına

rağmen; Bağdat'a yerleşmemiş ve İslâm ülkelerini Horasan'ın merkezi Merv'den idare etmiştir. Ancak Me'mun'un Merv'de kalması doğuda istikrarlı bir dönem başlatırken; Irak, Suriye, Cezire ve Hicaz gibi Arapların yoğun olduğu bölgelerde tepkiyle karşılanmış ve birtakım iç karışıklıklar çıkmasına neden olmuştur.⁴⁶¹

Batıda Me'mun'a karşı başlatılan Arap isyanları bastırılmıştır. Ancak Araplar arasında biriken öfke, Me'mun'u Horasan'dan ayrılmaya ikna etmiş ve çevresindeki güçlü isimleri ortadan kaldırmaya yöneltmiştir. 202/817 yılında Horasan'ın merkezi Merv'den ayrılan Me'mun, 204/819 yılında başkent Bağdat'a girmiştir.⁴⁶² Batıdaki kargaşa ortamı Me'mun'un Bağdat'a gelişiyle sona ermiştir. Buna karşın Horasan'ın yeniden atanmış valilere bırakılması, doğuda istikrar ortamının bozulması tehlikesini beraberinde getirmiştir. Dahası Horasan'da Haricîlerin, Mâverâünnehir'de Türklerin tehlike yaratmaya devam ettiği görülmektedir. Bölgede kontrolü yitirmek istemeyen Me'mun, verasete dayalı valilik sistemini uygulamaya koymuştur.

Bağdat'a yerleşen Me'mun, öncelikli olarak Horasan ve Mâverâünnehir'i idari açıdan ayrı değerlendirmiştir. Her iki bölgenin yönetimini de geniş yetkilerle veraset

⁴⁶¹ Emin ve Me'mun arasındaki iç savaş, Irak'ın Horasanlı kuvvetler tarafından işgal edilmesiyle sonuçlanmış ve Emin, Bağdat'ta Me'mun'a bağlı askerler tarafından öldürülmüştür. Çatışmalar esnasında Irak şehirlerinde ağır tahribat meydana gelmiş; gıda üretimi ve temininin zorlaşmasına bağlı olarak pahalılık ve birtakım ekonomik sıkıntılar baş göstermiştir. Dahası, Me'mun'a bağlı Horasanlı komutanların vali olarak bu bölgeleri yönetmeye başlaması, batıda Araplık hislerini canlandırmış ve Me'mun'a karşı olumsuz hisler beslenmesine neden olmuştur. Bilhassa Me'mun'un Horasan'da hapsedildiği veya veziri Fazl b. Sehl'in tesiri altında kaldığı dedikoduları yayılmaya başlamıştır. Bu durum neticesinde Nasr b. Şebes, Arapları Me'mun'dan korumak adına, 198/814 yılında Suriye ve Cezire'de isyan çıkarmıştır. Bunu 199/814 yılında Kûfe'de İbn Tabataba isyanı takip etmiştir. Bununla beraber Abbasî ailesinden Me'mun'a alternatif olarak yeni halife namzetleri belirlemiştir. 200/815-16 yılında Hicaz bölgesinde Muhammed b. Ca'fer, 201/816 yılında ise Bağdat'ta Mansur b. Mehdi'nin emir seçilmiştir. Aynı yıl Hz. Ali soyundan gelen Ali er-Rıza b. Musa Kazım'ın Me'mun tarafından veliaht olarak seçilmesi Bağdat'ta İbrahim b. Mehdi'ye halife olarak biat edilmesine neden olmuştur. Arap coğrafyasında gelişen bu tür iç isyanlar, Me'mun'a bağlı kuvvetler tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır. Bu hâdiseler hakkında detaylı bilgi için bkz. Taberî, XXXII, 13 vd; İbnü'l-Esir, VI, 267-297; Bozkurt, *Mu'tezile*, 42.

⁴⁶² Irak seyahati, dönemin güçlü isimlerini birbiri ardınca hayattan koparmıştır. Me'mun'un sadık adamlarından Herseme b. A'yen, Me'mun'u Irak'a gitmek konusunda ikna çalışmaları sırasında emirlere itaatsizlik ettiği gerekçesiyle cezalandırılmış ve kısa sürede zindanda hayatını kaybetmiştir. Me'mun'un veziri Fadl b. Sehl, Bağdat yolunda, hamamda cinayete kurban gitmiştir. Katillerin idam edilirken *bu işi Me'mun'un emriyle yaptık* şeklinde haykırdıkları rivayet edilir. Me'mun'un veliahtı Ali er-Rıza b. Musa Kâzım ise Bağdat yolculuğu esnasında fazla üzüm yemekten rahatsızlanarak hayatını kaybetmiştir. Irak valisi Hasan b. Sehl ise ağabeyi Fadl'ın ölümünden sonra ruhsal bunalıma girerek aklî dengesini yitirdiği için sarayında kapatılmıştır. Böylece Me'mun, kalabalık çıktığı Bağdat seyahatini tek başına tamamlamış ve *Emirü'l-Müminin* olarak Abbasî sembollerini kuşanmış vaziyette Bağdat'a girmiştir. Me'mun'un rahatsız edici derecede güçlenen isimleri ortadan kaldırdığı ve Horasan'da uyguladığı Şia'ya meyilli siyaseti terk ettiği görülmektedir. Bu durum Me'mun için yeni bir dönemin başlaması şeklinde tarif edilebilir. Bknz. Taberî, XXXII, 78-98; İbnü'l-Esir, VI, 300-312; İbn Hallikan, II, 212, 472.

usulüyle intikal edecek şekilde düzenlenmiş ve yerli halk arasında itibar gören soylu ailelere bırakmıştır. Bu doğrultuda Me'mun, 204/819'da Bağdat'a yerleştikten sonra, Samanoğullarından Nuh b. Esed'i Semerkant, Ahmed b. Esed'i Fergana ve Yahya b. Esed'i Uşrusana ve Şaş valiliğine tayin etmiştir.⁴⁶³ 205/820'de ise Irak'ın doğusunda yer alan bütün ülkelerin valiliği Tahir b. Hüseyin'e tevdi etmiştir.⁴⁶⁴ Sonraki bir asır boyunca Horasan'da Tahiroğulları, Mâverâünnehir'de Samanoğulları hüküm sürmüş ve yerel hanedanlar oluşturmuşlardır.

Samanîlerin hiyerarşide Tahiroğullarının emrinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum Samanoğullarının Mâverâünnehir'de otoritesini zedelememiş, aksine daha da arttırmıştır. Her iki hanedan da güven ve dostluk esasına dayanan son derece uyumlu bir idare kurmuş ve her fırsatta birbirlerini destekleyerek korumuşlardır. Bu şekilde Ceyhun nehrinin batı yakasında Tahiroğulları, doğusunda Samanoğulları birbirlerini tamamlayacak şekilde egemen olmuşlardır. Tahiroğulları ve Samanoğulları Bağdat'a tâbi olarak hükmetmiş, ancak fiilen bağımsız hükümdarlar gibi hareket etmişlerdir.⁴⁶⁵ Ancak iki hanedan da doğuda Abbasî iktidarının mümessilleri olarak görülmüştür.⁴⁶⁶ Öte yandan ilk etapta Samanoğullarından dört kardeş arasında paylaştırılan bölgeler, zamanla Ahmed b. Esed'in idaresi altında birleştirilmiş, ondan oğlu Nasr b. Ahmed'e intikal etmiştir.⁴⁶⁷ 262/875 yılında ise tüm Mâverâünnehir'in Samanîlere ait olduğu Mu'temid tarafından tasdik edilmiştir.⁴⁶⁸

Mâverâünnehir yönetiminin verasetle intikal edecek şekilde Samanîlere tevdi edilmesi idareye birlik, düzen ve istikrar getirmiştir. Her şeyden önce bölgenin yerlisi olan aristokrat bir ailenin yönetimi üstlenmesi yerli halkın ilgisini celbetmiştir. Aslen dihkan soyundan gelen Samanîler, Mâverâünnehir'i sahiplenmiş ve elde tutmak için çabalamışlardır. Bu doğrultuda güçlü bir merkezi otorite kuran Samanîler, en yakın rakipleri olan mahalli hükümdarlar ve dihkanları ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Dihkanlar zümresi her ne kadar varlığını sürdürse de; Samanîler zamanında idaredeki etkinlikleri zayıflamış ve zaman içinde dihkanlık toprak ekip biçenleri ifade eder hale gelmiştir. Mâverâünnehir halkının ihtiyaçları ve sorunlarını doğru şekilde tespit eden

⁴⁶³ Narşahi, 76-77; İbnü'l-Esir, VII, 232; Kurt, "Samanoğulları", 112.

⁴⁶⁴ Taberi, XXXII, 100-105; İbnü'l-Esir, VI, 313-314; İbn Kesir, X, 430; İbn Hallikan, I, 652-654.

⁴⁶⁵ Kurt, "Samanoğulları", 115-116.

⁴⁶⁶ Barthold, *Türkistan*, 229.

⁴⁶⁷ Kurt, "Samanoğulları", 112-114, 119-120.

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esir, VII, 232-235; Yürekli, 62.

Samanîler etkili ve uzun vadeli çözümler üretmişlerdir. Toprağın sürekli işlenmesini amaçlayan Samanîler, araziyi temel alarak adil vergilendirme yoluna gitmiş, vergi tahsilâtını dihanların tekelinden çıkararak kontrol altına almış ve yerli halkın gelir düzeyini arttırmışlardır. Güçlü ve kalabalık ordular kurarak Mâverâünnehir'i Türk saldırılarından korumuş ve Orta Asya üzerine askeri seferler düzenlemişlerdir. Sünnî akideyi koruyarak bölgede bir Sünnî Müslüman toplumu şekillendirmişlerdir. Bu gibi gelişmeler büyük oranda yönetimin yerli bir aileye bırakılması ve güçlü merkezi otorite kurulmasına bağlıdır.

3. Yerel İdareciler Arasında İslâm Dininin Yayılması

Daha önce de bahsedildiği gibi; Abbasî halifeleri, Mâverâünnehir'deki mahalli hükümdarlarla diplomatik ilişkiler kurmak ve onları İslâm'a davet etmek üzerine bir iç politika yürütmüşlerdir. Ebu Müslim, itaat etmeyen yerel idarecileri hatta müttefiki olan Buharhudat Kuteybe'yi dahi idam ettirmiş, yerine yenileri görevlendirmiştir.⁴⁶⁹ Halife Mansur mahalli idarecilerle vergi ve tâbiyet anlaşmaları yapmak, anlaşmaların bozulduğu hallerde savaşmak yoluna gitmiştir.⁴⁷⁰ Mehdî; Maveraünnehir'de Soğd, Uşrusana, Fergana, Şaş, Toharistan, Bamyân, Kâbil, Sicistan hükümdarlarına; Orta Asya'da Karluk Yabgusu ve Dokuzoğuz Hakanına ve Hindistan racalarına İslâm'a davet mektupları göndermiştir.⁴⁷¹ Şeklen Müslüman olanları ise görevlendirdiği özel ekiplerle ortadan kaldırmaktan çekinmemiştir.⁴⁷² Harun Reşid ise bu siyaseti bir adım ileri götürerek yerel idarecilerin ve Türk beylerinin çocuklarını Bağdat'a getirtmiştir. Halifenin gözetiminde eğitilen prensler, ilerleyen yıllarda ülkelerine dönerek Abbasî yönetimiyle yakın ilişki içinde olmuşlardır.⁴⁷³ Me'mun ise seleflerinin geliştirdiği bu daha kapsamlı ve kararlı bir şekilde uygulamıştır.

Râfi' isyanından sonra diplomatik yollarla isyankâr mahalli hükümdarları itaat altına alan Me'mun, hilafete geçtikten sonra da iyi ilişkilerini sürdürmüş ve doğuda Mâverâünnehir hükümdarlarına, Hint racalarına ve Türk hakanına İslâm'ı tebliğ eden mektuplar göndermiştir. Bu mektuplarda Me'mun'un, yüksek idari merci olarak yerli

⁴⁶⁹ Taberi, XXVII, 197, 202; İbnü'l-Esir, V, 132-133, 365, 368.

⁴⁷⁰ Belâzurî, 626.

⁴⁷¹ Panipati, 560; Kitapçı, *Hidayet Fırtınası*, 40-42.

⁴⁷² Nerşahi, 10-11.

⁴⁷³ Kitapçı, *Hakanlar*, 171-173.

hükümdarların meşruiyetini tasdik ettiği ve itaat etmeleri halinde düşmanlarına karşı yardım vaatlerinde bulunduğu kaydedilmektedir. İtaat etmeyen ve İslâm'ı seçmeyen mahalli hükümdarlar üzerine ise Bağdat'tan ordular gönderilmiştir.⁴⁷⁴

Tebliğ siyaseti her ne kadar Abbasîler nazarında alışılmış olsa da; Me'mun'un uygulaması haleflerine nazaran çok daha etkili olmuş ve olumlu sonuçlar vermiştir. Me'mun'un teşebbüsüyle Müslüman olan Kâbil hükümdarı tahtını, tacını, kılıcını ve Buda heykelini ihtidasının bir sembolü Bağdat'a göndermiştir. Uşrusana hükümdarı askeri bir harekâtla itaat altına alınmış ve esir olarak Bağdat'a getirilmiştir. Mağlup hükümdara itibar gösteren Me'mun, onu İslâm'a davet etmiş ve Müslüman olduktan sonra hükümdar olarak yeniden ülkesine göndermiştir.⁴⁷⁵ Bu örnekler Me'mun'un tebliğ siyasetinin etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Me'mun döneminde Mâverâünnehir ve Hindistan'da on beş hükümdarın Müslüman olduğu ve Abbasî halifesine itaat ettikleri kaydedilmektedir.⁴⁷⁶

Me'mun, bir yandan yerli idarecileri İslâm'a davet edip itaat altına alırken; bir yandan da onlara devlet görevleri ve ordu komutanlıkları tevdi etmiştir. Valilere ve mahalli hükümdarlara halkı İslâm'a davet etmelerini emreden Me'mun, halktan ve dihanların çocuklarından isteyenlerin askeri divana kaydedilmesini ve onlara maaş bağlanmasını emretmiştir.⁴⁷⁷ İbn Havkal; Mâverâünnehir halkının, büyüklerine itaat ve birbirlerine yardımcı olmakta en güzel hasletlere sahip olduğunu; bu meziyetlerin Abbasîleri Mâverâünnehir dihanlarını hizmete çağırmaya sevk ettiğini ifade eder.⁴⁷⁸ Bu dönemde Mâverâünnehir hükümdar ve dihanlarının Abbasî hizmetine girmeye hevesli oldukları anlaşılmaktadır. Öyle ki; Me'mun ve Mu'tasım zamanında mahalli hükümdar ve dihanların birbiri ardınca Bağdat'a gelerek gönüllü olarak Abbasî hizmetine girdiği, Abbasî halifelerinin kapısına gelen kimseyi geri çevirmedikleri, Mâverâünnehir dihanlarının halifenin sadık adamları haline geldiği ve bu sayede dihanlar arasında İslâm dinin hâkim olduğu ifade edilmektedir.⁴⁷⁹

Me'mun, mahalli hükümdarların yanında Karluk Yabgusu ile de iyi ilişkiler kurmuştur. Mehdi'nin mektuplarıyla İslamiyet'i kabul eden Karluk Yabgusu, Rafi'

⁴⁷⁴ Belâzurî, 626.

⁴⁷⁵ *a.g.e.*, 626-627; Arnold, 288.

⁴⁷⁶ Panipeti, 560; Kitapçı, *Hidayet Fırtınası*, 40-42.

⁴⁷⁷ Belâzurî, 626-627.

⁴⁷⁸ Şeşen, 210-211.

⁴⁷⁹ Belâzurî, 628.

isyana destek vermiştir. Me'mun, Karluk Yabgusu ile mektuplaşarak onu isyandan uzaklaştırmış ve dostluğunu kazanmayı başarmıştır. Hatta Emin'e yenilmesi halinde Karluk Yabgu'suna sığınmayı planladığı rivayet edilmektedir.⁴⁸⁰ Bunun yanında iyi ilişkileri halife olduktan sonra devam ettirmiş, hatta Yabgu'nun çocuklarının Abbasi sarayına intisab etmesini sağlamıştır. Bu doğrultuda Yabgu'nun iki oğlu Harun ve Ahmed'i sarayına kabul etmiş; Harun'u şahsi hizmetine alırken; Ahmed'i de Abbasi ordusuna celbetmiştir.⁴⁸¹

Me'mun'un mahalli idarecileri İslâm'a davet etmesi ve devlet kademelerinde görevlendirmesi Mâverâünnehir'de Abbasî otoritesini güçlendirmiştir. Dihkanların devlet görevlerine getirilmesi yerli idarecilerin Abbasî yönetimiyle yakınlaşmasını ve kontrol altında tutulmalarını kolaylaştırmıştır. Mahalli idareciler ve Abbasî yönetimi arasındaki ilişkilerin iyileşmesi dihanların İslâm'a yönelmesini kolaylaştırmıştır. Bu durum yerli halkın da Abbasî idaresine bakışını olumlu yönde etkilemiş ve bölgede İslâm dininin yayılışı hızlandırmıştır. Öyle ki; kısa süre sonra Mâverâünnehir dihan ve hükümdarları Abbasî halifelerinin mahiyetine katılmış ve orduda yüksek rütbelere ulaşmışlardır.⁴⁸²

4. Türklerin Abbasî Muhafız Ordusuna Celbedilmesi

Me'mun, mahalli idarecileri İslam'a davet ederek sarayına intisab ettirirken; bir yandan da Türk kökenli askerlerin Abbasî muhafız ordusuna (*Harasü'l-Halife*)⁴⁸³ celbedilmesi sürecini başlatmıştır. Orduya asker temin edilen önemli kaynaklardan biri Maveraünnehir bölgesidir.⁴⁸⁴ Me'mun'un Bağdat'ta bulunduğu yıllarda Türkleri orduda istihdam etme fikrini ilk defa dile getirdiği, hatta yüksek rütbeli devlet ricali ve komutanların hazır bulunduğu bir toplantı düzenleyerek Türklerin ve Haricilerin

⁴⁸⁰ Taberi, XXXI, 71-72.

⁴⁸¹ İbnü'l-Esir, VI, 313-315; Kitapçı, *Hakanlar*, 263-264.

⁴⁸² Şeşen, 211.

⁴⁸³ Hilafet merkezinde konuşlanan ve doğrudan Halife'ye bağlı olarak görev yapan muhafız kuvveti, Abbasî ordusunun en önemli unsurlarından biriydi. Bu tür ordu ilk defa Emevîler zamanında teşekkül etmiş, Abbasî devlet teşkilatlanmasına paralel olarak gelişmiştir. Emevîler zamanında Arap askerlerin görevlendirildiği muhafız kuvveti, Abbasî ihtilalinden sonra Horasanlıların kontrolüne geçmiştir. Halife Mansur zamanından itibaren bu orduda Türklerin de içinde bulunduğu Horasanlılar, Zenciler ve Berberiler görevlendirilmiştir. Bunlar devletten maaş alan ve mesleği askerlik olan insanlardı. Zaman sonra Türkler ön plana çıkmış ve Mu'tasım'ın halifeliği döneminde muhafız ordusunun tümü Türklerden müteşekkil olmuştur. Bknz. Mustafa Zeki Terzi, "*Abbasî Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları*", Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 1, Samsun 1986, s. 115, 119, 121-122.

⁴⁸⁴ Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994, s. 45.

kiyaslanmasını istediği kaydedilmektedir. Mu'tasım'ın katıldığı başka bir toplantıda ise Türklerin savaşçı kabiliyetlerinden söz açılmış ve cengâverlikleri tartışılmıştır.⁴⁸⁵ Me'mun'un halifeliği döneminde Abbasî devlet ricalinin muhafız ordusuna pek sıcak bakmadığı ancak Mu'tasım'ın bu iş için hevesli olduğu anlaşılmaktadır. Mu'tasım'ın Me'mun'un halifeliği sırasında Semerkant valisi Nuh b. Esed'e haberci gönderdiği ve Türklerden asker toplanmasını emrettiği kaydedilmektedir. Nuh b. Esed bu emri yerine getirmiş ve 3000 kadar Türk göndermiştir.⁴⁸⁶ Mu'tasım'ın Türklerden oluşan 4000 kişilik bir muhafız birliğinin bulunduğu ve bu askerlerin oldukça iyi donatıldığı kaydedilmektedir.⁴⁸⁷

Me'mun döneminde dihanların komutası altında Mâverâünnehir'den askerler temin edilerek Abbasi ordusunda Türklerden müteşekkil bir nüve oluşturmuştur.⁴⁸⁸ Mâverâünnehirli birçok dihan halifenin yanında seferlere iştirak etmeye ve ordular yürütmeye başlamışlardır. Uşrusana hükümdarı Kavus'un üç oğlu Afşin, Fadl, Reşid; Uşrusana'dan İbn Ebi's-Sâc, Aşnas et-Türkî, Boğa el-Kebir ve Davud b. Baticur gibi Türk kökenli ünlü komutanlar Me'mun tarafından keşfedilerek Mâverâünnehir'den Bağdat'a getirilmiştir.⁴⁸⁹ Bu dönemde Horasan ve Mâverâünnehir valilerinin Orta Asya ve Mâverâünnehir'den edindikleri Türk köleleri vergi karşılığı olarak Bağdat'a gönderdikleri ve bu kölelerin maddi değerinin yüksek tutulduğu kaydedilmektedir.⁴⁹⁰

Me'mun döneminde (199-200/815-817 civarında)⁴⁹¹ başlayan asker temin etme süreci Mu'tasım zamanında hızlanmış ve kısa süre sonra muhafız ordusu Türklerden müteşekkil hale gelmiştir. Mu'tasım'ın ordusunun Soğd, Fergana, Uşrusana, Şaş ve başka yerlerin halklarından oluştuğu; Mâverâünnehir hükümdarlarının Mu'tasım'ın kapısına gelerek ordusuna katıldıkları ve onlar arasında İslâm dininin hâkim olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹² Türk askerlerin sayıca artması Bağdat'ta birtakım karışıklıklara

⁴⁸⁵ Zekeriya Kitapçı, "Halife el-Me'mun'un Hilafet Ordusunun Türkleştirilmesi Yolunda Teşebbüsleri ve Bunun Tarihi Dayanakları (813-832)", X. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (22-26 Eylül 1986), C. III, Ankara 1991, s. 868, 881.

⁴⁸⁶ Yakubî, 38-39.

⁴⁸⁷ Matthew S. Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords: a History of Turkish Military of Samarra (A.H. 200-275/815-889 C.E)*, Albany 2001, s. 16.

⁴⁸⁸ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000, s. 95.

⁴⁸⁹ Şeşen, 210-211; Belâzurî, 626-627; Terzi, 129, 131.

⁴⁹⁰ Mehmet Azimli, "Abbasîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", Dicle ÜİFD, C. IV, S. 2, Diyarbakır 2002, s. 35.

⁴⁹¹ Gordon, 25.

⁴⁹² Belâzurî, 628.

yol açmıştır. Türk askerleri barındırmak için 221/835 yılında Bağdat'ın kuzeyinde Samerra şehri kurulmuştur.⁴⁹³ Samerra'da muhafız askerlerinin kendi komutanlarının idaresi altında memleketlerine göre yerleştirildiği ve el-Ferağine, el-Uşrusaniyye gibi isimlerle anıldıkları, sayılarının 18 bin civarında olduğu ve nesillerinin bozulmaması için Mâverâünnehir'den getirilen Türk kökenli cariyelerin bu askerlerle evlendirildiği kaydedilmektedir.⁴⁹⁴ Mu'tasım zamanında Türk kumandanların devlet ve ordunun en üst kademelerine kadar yükseldikleri ve bu zümrenin halife üzerinde oldukça güçlü bir nüfuza sahip olduğu bilinmektedir.⁴⁹⁵ Bundan sonra Abbasî tarihinde Türk devri olarak bilinen yeni dönem başlamıştır.⁴⁹⁶

5. Samanî Valilerinin Mâverâünnehir'deki Faaliyetleri (204-262/819-875)

Me'mun'un halifeliğinden sonra Mâverâünnehir'de Abbasî otoritesi muazzam bir şekilde güçlenmiştir. Mâverâünnehir'in idaresinin Samanoğullarına bırakılması, mahalli hükümdarların kontrol altına alınması ve İslâm dininin yayılışının hızlanması gibi faktörlere bağlı olarak bölgede siyasî istikrar sağlanmış ve takip eden yıllarda Abbasî karşıtı ayaklanmalar görülmemiştir. Bununla beraber Samanoğulları idaresini güçlendirmek ve mahalli idareciler siyasetini uygulamak için bölgeye askeri seferler düzenlenmiştir. Bu seferler Me'mun'un Bağdat'tan gönderdiği ordularla, Horasan valilerinin kuvvetleriyle ya da Samanîlerin Mâverâünnehir'den topladıkları askerlerle yapılmıştır. Bu dönemde İslâm hâkimiyeti doğu yönünde genişlemeye başlamıştır.

Mâverâünnehir'de düzenlenen seferlerden ilki 207/822 yılında Vezir Ahmed b. Ebi Halid'in Uşrusana seferidir. Bu harekât Uşrusana hükümdarı Kâvus'u bertaraf etmek için tertiplenmiştir. Horasan valiliği döneminde Abbasî hâkimiyeti altına giren Kâvus'un vergi göndermeyi durdurması üzerine Me'mun, Ahmed b. Ebi Halid'i ordusuyla birlikte Mâverâünnehir'e göndermiştir. Kâvus oğlu Fadl'ı yardım getirmek için Türklere göndermiş ancak Ahmed b. Ebi Halid, hızlı hareket ederek Türklerden önce Uşrusana bölgesine girerek Kâvus'u yakalamıştır. Bu sefer sırasında Kâvus'un

⁴⁹³ İbnü'l-Esir, VI, 393-394.

⁴⁹⁴ Yakubî, 38-41; Terzi, 126-131.

⁴⁹⁵ Kitapçı, *Hidayet Fırtınası*, 882; Pamukçu, 56-58; Azimli, 38-41.

⁴⁹⁶ Abbasî muhafız ordusunun kuruluşu ve faaliyetleri günümüz araştırmacıları tarafından fazlasıyla araştırılmıştır. Bu konu hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz. Matthew S. Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords: a History of Turkish Military of Samarra (A.H. 200-275/815-889 C.E)*, Albany 2001; Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994.

müslüman oğlu Haydar'ın Abbasîlere yardım ettiği ve büyük yararlılık gösterdiği zikredilir. Bağdat'a gönderilen Kâvus, Me'mun'un İslâm dinini tebliğ etmesi üzerine müslüman olmuş ve Uşrusana hükümdarı olarak geri gönderilmiştir. Oğlu Fadl da babasının ardından Bağdat'a gelerek İslâm'ı kabul etmiştir. Kâvus'un oğlu Haydar ise Afşin unvanı alarak Abbasî halifesine önemli hizmetlerde bulunmuştur.⁴⁹⁷

Uşrusana'yı itaat altına alan Ahmed b. Ebi Halid, harekâtına devam ederek Şaş ve Fergana bölgesine girmiş ve buraların hükümdarlarını da itaat altına alarak geri dönmüştür. Bu sefer Samanoğullarının otoritesinin güçlenmesine yardım etmiştir. Ahmed b. Ebi Halid'in Uşrusana-Şaş-Fergana seferinden sonra 212/827'de Horasan valisi Talha b. Tahir tarafından Şaş ve Fergana üzerine bir sefer daha düzenlenmiştir. Bu sefer sırasında Şaş ve Fergana bölgesinde Abbasî otoritesi sağlamlaştırılmıştır.⁴⁹⁸ Semerkant valisi Nuh b. Esed ise İsbicab üzerine bir sefer düzenlemiş ve İsbicab'ı fethetmiştir. İsbicab'ı tahkim eden ve vergi imtiyazı tanıyan Nuh b. Esed, burayı ileri karakol olarak kullanmış ve Mâverâünnehir'e yönelik Türk saldırılarını önlemeye çalışmıştır.⁴⁹⁹ Aynı dönemde Horasan valisi Abdullah b. Tahir'in oğlu Tahir'i Oğuz bozkırına sefere gönderdiği, bu sefer sırasında o zamana kadar müslümanların ayak basmadığı topraklara gidildiği ve ganimetlerle geri dönüldüğü kaydedilmektedir.⁵⁰⁰

Samanoğullarının vali sıfatıyla Mâverâünnehir'i yönettiği dönemde bölgenin iktisadî hayatında kayda bir canlanma meydana gelmiştir. Samanî valileri Bağdat'tan sağladıkları finansman ile Mâverâünnehir'de yeni sulama kanalları kazdırmış, ziraat arazilerini ıslah ettirmiş, üretim araçları teminini kolaylaştırmış ve tarımsal üretimi arttırmışlardır. Örneğin; Mutasım döneminde (218-227/833-842) Semerkant valisi Nuh b. Esed'e Şaş bölgesinde kanal açma ve ziraati ıslah çalışmalarında kullanılmak

⁴⁹⁷ Belâzurî, 626-627; İbnü'l-Esir, VI, 331. *Afşin Haydar b. Kâvus*, Uşrusana hükümdar ailesinden Me'mun ve Mu'tasım döneminin ünlü Türk komutanıdır. Kâvus ailesinde çıkan bir sorun dolayısıyla 206-821 yılında Bağdat'a gelen Afşin, Me'mun'un vesilesiyle Müslüman olmuş ve Me'mun'un sevk ettiği orduya rehberlik ederek Uşrusana'nın fethini sağlamıştır. Me'mun'un halifeliğinin son yıllarında Mısır'da çıkan isyanların bastırılmasında görev almış, Bizans seferlerine katılmış ve Me'mun'un vefat etmesi üzerine Mu'tasım'ın halife seçilmesinde rol oynamıştır. 835 yılında Babek isyanını bastırmakla görevlendirilmiş, 837 yılında Bezz kalesini fethettikten sonra Babek'i ele geçirmiştir. Bundan sonra İslâm aleminde ünlenen Afşin, Mu'tasım döneminde Anadolu'ya düzenlenen seferlere katılmıştır. Askeri başarıları arttıkça düşmanları da çoğalan Afşin, mürted olduğu ve çeşitli yolsuzluklar yaptığı gerekçesiyle 840 yılında tutuklanmış ve 841 yılında idam edilmiştir. Afşin hakkında detaylı bilgi için bknz. Faruk Sümer, "*Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin*", Belleten, LI/200, Ankara Ağustos 1987, s. 652-666.

⁴⁹⁸ Kurt, "*Samanoğulları*", 115-116.

⁴⁹⁹ Belâzurî, 614; Kurt, "*Samanoğulları*", 116.

⁵⁰⁰ Barthold, *Türkistan*, 229.

üzere Bağdat'tan iki milyon dirhem ödenek gönderilmiştir.⁵⁰¹ 211-212/826-828 yılı Horasan ve Mâverâünnehir'in tüm vergisinin 44 milyon dirhem olduğu düşünülürse kanal açma işine azımsanmayacak bir meblağ harcandığı anlaşılır.⁵⁰² Samanî valileri ziraati geliştirirken araziyi gözden geçirmiş ve vergilendirmeyi arazinin durumuna göre düzenlemişlerdir. Sulanan ve sulanmayan araziler tespit edilmiş, suyun kullanım miktarına göre vergi oranları belirlenmiş, ekilmeyen arazilerden vergi düşürülmüş, terk edilmiş araziler geliri talebeler ve Ehl-i Beyt mensupları için sarf edilmek üzere vakfedilmiştir.⁵⁰³ Adil vergilendirme köylülerin gelir düzeyini yükseltmiş ve devlete olan güveni tazelemiştir.

Mâverâünnehir'de İslâmiyet'in yayılması için büyük çaba sarf eden Samanîler, bir taraftan din adamlarından faydalanarak halka İslâm'ı öğretmiş bir taraftan da Mâverâünnehir askerini gayrimüslim Türkler üzerine seferlere göndererek Türklerin İslâmlaşması sürecini hızlandırmışlardır. Bunun yanında sünnî İslâm'ın savunucusu olarak Matûridîlik ve Hanefiliğe dayalı Mâverâünnehir Müslümanlığının temellerini atmışlardır.⁵⁰⁴ Mâverâünnehir'i sahiplenen ve elde tutmak için gerekli olan her türlü tedbiri alan Samanî valileri, Abbasî halifelerinin de desteğiyle mahalli hükümdarları ve dihkânları etkisizleştirmeye ve toplum üzerindeki nüfuzlarını kırmaya çalışmış; bu doğrultuda dihkânları baskı altına almışlardır. Halk arasında İslâm'ın yayılması ve Samanî valilerinin köylüleri koruyan idare tarzı sonucunda tarımsal gelirlerin artması dihkânlarla duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmış ve dihkânların nüfuzunu kırmıştır.⁵⁰⁵ Bunun neticesinde Mâverâünnehir halkı Samanîlerin çevresinde birleşmiştir.

Samanîler, Mâverâünnehir'i 260/875 yılına kadar Abbasî halifesine bağlı vali sıfatıyla yönetmişlerdir. Samanoğullarından Nuh ve Yahya b. Esed'in ölümü üzerine Semerkant, Uşrusana, Şaş, Fergana ve İsbicab'ın yönetimi Ahmed b. Esed'e intikal etmiştir.⁵⁰⁶ Ahmed b. Esed'in 250/864 yılında hayatını kaybetmesi üzerine en büyük oğlu Nasr b. Ahmed 251/865'de Halife Vâsık'ın emriyle Mâverâünnehir valisi tayin edilmiştir. Buna ek olarak Nasr b. Ahmed, 260/874 yılında daha önce Tahiroğulları tarafından tayin edilen valilerin idaresi altında bulunan Buhara bölgesinin yönetimini

⁵⁰¹ Taberi, XXXII, 236-237.

⁵⁰² İbn Hurdazbih, 43-45.

⁵⁰³ Nerşahi, 83-84.

⁵⁰⁴ Madelung, 247.

⁵⁰⁵ Lambton, 254; Tafazzoli, 225; Mukhtarov, 1-4.

⁵⁰⁶ Kurt, "Samanoğulları", 112-114, 119-120.

üstlenmiştir.⁵⁰⁷ 259/873'de Saffarî emiri Yakub b. Leys'in Horasan'ı işgali üzerine Horasan'da Tahirî yönetimi sona ermiş⁵⁰⁸ Mâverâünnehir'de Saffarî tehlikesi ortaya çıkmıştır. Mâverâünnehir'i savunmak için ordusuyla Ceyhun nehrinin kıyısına gelen Nasr b. Ahmed, büyük bir çatışmaya girmeden Yakub b. Leys'in Mâverâünnehir'e saldırmasını önlemiştir. Saffarîlerin ortaya çıkardığı idari kargaşa ortamında Abbasî Halifesi Mu'temid, 260/875 yılında Mâverâünnehir'in yönetimini Nasr b. Ahmed'e bırakmıştır.⁵⁰⁹ Bu tarihten sonra Mâverâünnehir'de Samanî devletinin egemenliği başlamıştır.

Bölüm Değerlendirmesi

Mâverâünnehir'in İslâm egemenliğine boyun eğmesi bihayli uzun sürmüş ve sıkıntılı bir süreç gerektirmiştir. Emevîler, Mâverâünnehir hâkimiyetini tekrarlanan fetihlerle sürdürebilirken; Abbasîler geniş alanlara yayılan uzun soluklu iç isyanlarla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Mâverâünnehir'i bir ganimet ve vergi kaynağı olarak değerlendiren Emevîler; bölgenin siyasi ve sosyal yapısında herhangi bir değişiklik yapmamış ve eski düzenin devam etmesine izin vermişlerdir. Emevîlerin bu tutumu yerli halkın ve mahalli hükümdarların fetihleri geçici istila olarak değerlendirmesine ve istiklal umutları canlı tutmalarına neden olmuştur. Bu durum bölgenin İslâmî bir kimliğe bürünmesi geciktirmiştir.

Abbasîler dönemine gelindiğinde; bölgede İslâm hâkimiyetinin tam anlamıyla kurulamamış olduğu, eski dini inanışların ve toplum yapısının etkisini hissettirdiği görülmektedir. Buna ek olarak Mâverâünnehir müslüman nüfusunu oluşturan Arap kabilelerinin Abbasî hilafetine muhalefeti Şerik b. Şeyh isyanından anlaşılmaktadır. Ancak Mâverâünnehir'i kazanma hususunda kararlı olan Abbasî yönetimi, bölgede siyasi otoritesini kurabilmiş, daha önemli olarak Talas zaferiyle doğudaki en güçlü rakibi olan Çin'i alt edebilmiştir. Bu zafer Mâverâünnehir'de hüküm sürebilecek tek kuvvetin İslâm devleti olduğunu göstermiş, İslâm egemenliğine karşı olanları Abbasî idaresiyle yakınlaşmak zorunda bırakmıştır. Bu zaferden sonra yerli hükümdarların herhangi bir şekilde istiklal teşebbüsünde bulunmadıkları ya da başka bir devletten

⁵⁰⁷ Nerşahi, 77-78.

⁵⁰⁸ Kurt, *Tahiroğulları*, 110-116.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Esir, VII, 232-235; Yürekli, 62.

yardım talep etmedikleri görülmektedir. Talas zaferi, bölgede İslam hakimiyetinin özümsemesi sürecinin dönüm noktası olarak kabul edilmelidir.

Mâverâünnehir’de muhalifleri bertaraf eden ve mahalli hükümdarlar üzerinde siyasî otoritesini tesis eden Abbasîler, kısa süre sonra gulât mezheplerle yüzleşmek zorunda kalmışlardır. İslâmiyet’in özüne uygun bir şekilde benimsenememesi ve eski inanışlara aşırı bağlılıktan kaynaklanan bu tür hareketler, ardı ardına patlak veren ve geniş alanlara yayılan isyanlara sebebiyet vermiştir. Horasan’da Sünbaz ve Ustazis isyanını geliştiren gulât mezhepler, Maveraünnehir’de İshak et-Türkî ve Mukanna ile karışıklıklara sebep olmuşlardır. Gulât hareketler konusunda yüksek bir hassasiyet gösteren Abbasî yönetimi, bu tür dinî-siyasî isyanları büyük bir özveriyle kısa süre içinde bastırmıştır. Dahası İslâmiyet’in yayılışının önündeki engellerin kaldırılması ve zındıklara karşı takınılan tutum, İslâm dışı inançların zaman içinde terk edilmesini sağlamıştır. Mâverâünnehir’de İslâmiyet’i yayılması, mahalli hükümdarların kontrol altına alınması, vergi yükünü hafifletilmesi ve halkın gelir durumunu arttırılmasına bağlı olarak çeyrek asır sürececek sakin bir dönem yaşanır ve Mâverâünnehir, İslâm tarihçilerinin gündeminden düşer. Ancak sükûnet dönemi Ali b. İsa b. Mahan’ın kötü idaresiyle bozulmuş ve Râfi’ b. Leys isyanıyla bölge tekrar hareketlenmiştir. Abbasî yönetimini alarma geçiren isyan Maveraünnehir’i Abbasilerin gündemine sokmuş ve akabinde gerçekleştirilecek birtakım yeniliklerin öncüsü olmuştur.

Esasında bu dönem Mâverâünnehir halkı için İslâm toplumuna giden süreçte bir karara varma aşamasıdır. Emevîler zamanında tüm gücüyle İslâm egemenliğine direnen insanların Abbasîlerle birlikte uyum sağlamaya başladıkları ve çözümün İslâm imparatorluğuna katılmaktan geçtiğini kavradıkları söylenebilir.⁵¹⁰ Me’mun, Horasan valiliği esnasında aldığı tedbirler ve yürüttüğü faaliyetler neticesinde kısa süre önce isyan halindeki Mâverâünnehir’i itaat altına almayı başarmış, Horasan’da güçlü bir idare kurabilmiş ve doğu vilayetlerinin Abbasî hakimiyeti altında kalmasını sağlamıştır. Bu sayede huzursuzluğun ve sıkıntının kaynaklarını kurutmaya çalışmış, Mâverâünnehir’in İslâm dünyasıyla bütünleşme sürecini başlatmıştır. Me’mun’un bu siyaseti bir yandan bölgenin sorunlarının çözülmesine yardımcı olurken; bir yandan da kardeşi Emin’e karşı Me’mun’a Mâverâünnehir’den destek sağlamıştır.

⁵¹⁰ Gibb, 125.

III. BÖLÜM

İKTİSADÎ FAALİYETLER

Mâverâünnehir; Orta Asya'da kumlu çöller, ucsuz bucaksız bozkırlar, yüksek rakımlı sıradağlar ve bereketli akarsularla kuşatılmış geniş bir karasal iklim ülkesidir. Bölgenin batısında *Karakurum(Karakum) Çölü*, kuzeybatısında ise 300.000 km²'lik bir alanı kaplayan *Kızilkum Çölü* yer alır.⁵¹¹ Güney, güneydoğu ve doğu tarafları ise Himalaya dağ sistemine ait sıradağlarla çevrilmiştir. Güneyde *Pamir* ve *Hindikuş* dağ sistemleri Mâverâünnehir'i Hindistan'dan ayırır.⁵¹² Mâverâünnehir'in güneydoğu ve doğu tarafları ise *Pamir-Alay* dağ silsilesi ve *Tiyenşan/Tanrı* dağlarıyla kuşatılmıştır. Pamir-Alay dağları Mâverâünnehir'i ikiye böler. Bu dağların kuzeyi Soğd, Uşrusana ve Şaş; güneyi Pamir dağlarına kadar Saganiyan, Huttâl ve Bedehşan bölgeleriydi.⁵¹³ Şaş bölgesinden doğuda Urumçi'ye kadar 2800 km uzanan ve 1.000.000 km²'lik bir alanı kaplayan Tiyenşan/Tanrı dağları ise Mâverâünnehir'i Uygurların kontrolündeki Tarım Havzası'ndan ayırıyordu. Tiyenşan dağları, doğuda *Altay* dağlarıyla bitişir.⁵¹⁴

Sıradağların zirve noktalarında kar erimesiyle oluşan yüzlerce küçük kaynaktan beslenen yüksek debili akarsular, Mâverâünnehir'i su kaynakları bakımından zengin bir bölge haline getirmiştir. Pamir dağlarında doğan *Ceyhun* nehri, Mâverâünnehir'in batı sınırıydı. Doğuda *Endicarağ* (Bartang), *Kuvaziyan* (Kâfirmihân), *Fergar* (Venc), *Dargam* (Kokça), *Surhân* (Kızılsu), *Zamil* (Surhanderya) *Çağanrûd* (Karatağ), *Vahş* (Vahşab) ve *Barban* (Aksu) Ceyhun'a karışarak Aral Gölü'ne dökülen akarsulardı. Pamir-Alay dağlarından doğan *Soğd* (Zerefşan) ve *Kaşkaderya* (Kassârîn, Keşk-rûd, Huzâr-rûd, Esrûd, Câyrûd, Huşkrûd) nehirleri ise Soğd bölgesini besliyordu. Buhara ve Semerkant Soğd, Kiş ve Nesef Kaşkaderya nehirleri havzasındaydı. Doğuda ise Tiyenşan dağlarında oluşan *Seyhun* nehri akıyordu. Fergana vadisinden çıkan Seyhun nehri, kuzeybatıya akarak Kızilkum Çölü'nün etrafından dolaşüyor ve Aral Gölü'ne dökülüyordu. *Urast* (Karaderya), *Îlâk* (Angren), *Cidgil* (Narinderya) ve *Türk* (Çirçik)

⁵¹¹ Harp Akademileri Komutanlığı, *Orta Asya'nın Dünü-Bugünü-Yarını*, İstanbul 1993, s. 5; Mehmet Ali Altıntaş, *Sosyo-Ekonomik Açından Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, (BYLT), İstanbul ÜSBE, İstanbul 1998, s. 22.

⁵¹² Frank Bliss, *Social and Economic Change in the Pamirs (Gorno-Badakshan, Tajikistan)*, translate from German by Nicola Pacult and Sonia Guss, London 2010, s. 18-29; Le Strange, 435-441

⁵¹³ *Hududü'l-Âlem*, 7-8, 71; Şeşen, 86, 232-233, 235-236; Barthold, *Türkistan*, 86, 144.

⁵¹⁴ <http://concise.britannica.com/dday/print?articleId=110526&fullArticle=true&tocId=47> (06.01.2014 - 13:10)

nehirleri ise Seyhun'u besleyen kaynaklardı. Ceyhun ve Seyhun nehrinin döküldüğü Aral Gölü akarsularla beslenmesine rağmen suyu tuzlu olduğu için balıkçılığa ya da ziraate elverişli bir kaynak değildi.⁵¹⁵

İç Asya'da yer alan Mâverâünnehir'de sert karasal iklim koşulları görülür. Yaz ayları sıcak ve kurak geçerken; kış mevsimi uzun, soğuk ve kar yağışlıdır. Bölgede sıcaklık ortalamaları yazın 40 °C'ye kadar çıkabilmekte, kış mevsiminde -12 °C'ye kadar düşebilmektedir.⁵¹⁶ İbn Fadlan Mâverâünnehir'de her yerde kar bulunabildiğini ve şiddetli soğukların Ceyhun nehrini bile dondurduğunu belirtir.⁵¹⁷ Bununla beraber arazi yapısı nedeniyle mikroklima özellikleri gösteren yerler görülmektedir. Örneğin Kış bölgesinin çukur alanda kaldığı için yumuşak bir iklime sahip olduğu, bu nedenle meyve hasadının Soğd'un diğer arazilerinden daha erken yapıldığı kaydedilir.⁵¹⁸

Mâverâünnehir'in iç kesimlerinde akarsu havzalarında verimli tarım arazilerine sahip geniş düzlükler oluşmuştur. Soğd ve Kaşkaderya nehirlerinden beslenen Soğd havzası, ziraî üretim potansiyeli yüksek bir bölgeydi. İbn Havkal; burayı dünyanın en temiz, en yeşil ve en verimli toprakları olarak tanıtmıştır.⁵¹⁹ Başka bir verimli havza Fergana vadisiydi. Burası Mâverâünnehir'in doğusunda bir çöküntü vadisidir.⁵²⁰ 900 metre rakımı, 70 km genişliği, 300 km uzunluğu ve 23.000 km²'lik yüzölçümüyle⁵²¹ Fergana, Orta Asya'nın en büyük vadisidir.⁵²² Üçgen şeklindeki vadinin çevresi dağ silsileleriyle kuşatılmıştır ve ortasından Seyhun nehri akar.⁵²³ Seyhun havzasında ise step formasyonunda bozkır düzlükleri görülür. Uşrusana ve Şaş bölgesinde ziraat ve şehirleşmenin zayıf, bozkırın yaygın olduğu; hayvancılıkla uğraşan Türk boylarının binlerce ahırda at ve sürü hayvanları yetiştirdikleri kaydedilmektedir.⁵²⁴

Ortaçağ'da Mâverâünnehir, coğrafi konumu hasebiyle Çin, Hindistan, İran ve Orta Asya yönünden gelen ticaret yollarının kesiştiği noktada bulunmaktaydı. Çin'in *Ch'ang-an* (Hgi-an) şehrinde başlayarak üç kol halinde batıya giden İpek Yolu'nun

⁵¹⁵ *Hududü'l-Alem*, 7-8, 24-26; Şeşen, 215, 219, 232-235; Mukaddesî, 251; Le Strange, 435-436, 469, 476-477; Barthold, *Türkistan*, 68, 182.

⁵¹⁶ HAK, *Orta Asya*, 6.

⁵¹⁷ İbn Fadlan, 7.

⁵¹⁸ Şeşen, 232.

⁵¹⁹ *a.g.e.*, 213-214.

⁵²⁰ Erman Çığır, *Özbekistan'da Demografik Yapı*, (BYLT), Marmara ÜTAE, İstanbul 2010, s. 2.

⁵²¹ Tahsin Yazıcı, "*Fergana*", DİA, Ankara 1995, C. XII, s. 375.

⁵²² Altıntaş, 28.

⁵²³ HAK, *OrtaAsya*, 5; Abdullah Muhammedcanov, "*Siriderya*", DİA, İstanbul 2009, C. 37, s. 272.

⁵²⁴ *Hududü'l-Alem*, 73-75; Şeşen, 234, 236, 238-239.

bütün güzergâhları Mâverâünnehir'de buluşuyordu. Orta Asya'dan geçerek kuzeyde Kürk Yolu ile temas eden kuzey yolu ve Tanrı Dağları'nı aşarak Fergana vadisine giren orta yol, Uşrusana'nın Zamin şehrinde buluşuyordu. Semerkant-Buhara yönüne devam eden güzergâh Merv ve İran'a ulaşıyordu. Güney yolu ise Tibet'ten geçtikten sonra Hindistan'dan gelen Baharat Yolu ile birleşiyor, Kiş ve Nesef'i geçtikten sonra Buhara'da İpek Yolu'na katılıyordu.⁵²⁵ Mâverâünnehir bu sayede Çin, Hint, Fars ve Türk ülkeleriyle bağlantı kurabilmiştir.

Fizikî coğrafyası göz önüne alındığında Ortaçağ'da Mâverâünnehir'in güçlü bir iktisadî potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Sıradağların zirvelerinde kar erimesi ile oluşan akarsular, bölgede karasallığın şiddetini azaltmış; taşıdıkları mil ile verimli tarım arazileri oluşturmuşlardır. İnsan yaşamına müsait bu havzalarda binlerce vaha şehri kurulmuş ve bu şehirleri takip eden yol güzergâhları İpek Yolu ticaretini ortaya çıkarmıştır. İslâm öncesi dönemde feodal düzeninin etkisiyle bölgede mevcut iktisadî potansiyel gerektiği gibi değerlendirilememiş ve feodal yapıya uygun olarak zayıf ve düzensiz bir iktisadî ortam oluşmuştur. Suyun hayatî önem taşıdığı bölgede köylü bir toplum ve tarım ekonomisi ortaya çıkmış; suyu kontrol eden arazi sahipleri statü elde edebilmişlerdir. Emevîler zamanında ise savaşların neden olduğu kargaşa ortamında iktisadî faaliyetler daha da zayıflamıştır.

Abbasîler dönemine gelindiğinde; bölgenin ekonomi hayatında kayda değer bir canlanma görülür. Savaşların bitmesine ve siyasî istikrarın sağlanmasına bağlı olarak bu çağda bölgede doğal bir nüfus artışı yaşanmıştır. Çoğu İslâmî dönemde kazılan su kanallarıyla nehir suyu tarım arazilerine dağıtılmış; toprağın veriminin yükselmesiyle artan nüfusu beslemek mümkün olmuştur.⁵²⁶ Öyle ki; Mâverâünnehir'de 1 ceriblik⁵²⁷ toprağı olan çiftçinin kalabalık ailesini rahatlıkla geçindirebildiği kaydedilir.⁵²⁸ Yine nüfus artışına bağlı olarak sanayi, hizmet gibi tarım dışı sektörlerde de canlılık ortaya

⁵²⁵ Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ'da İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, (BYLT), Selçuk ÜSBE, Konya 1994, s. 9-15; Kemal Özergin, "*İpek Yolu*", Boğaziçi Dergisi, S. 38-39, İstanbul 1985, s. 15-17.

⁵²⁶ Demirci, "*Water System*", 1-3.

⁵²⁷ Cerib, Arap ülkelerinde kullanılan bir ölçü birimidir. Daha çok hububat için kullanılan bir ölçüdür ve takriben 216 kiloya tekabül eder. Öte yandan bu isim, aynı zamanda bir cerib tohum ekilebilen arazinin yüz ölçümüne delâlet eder. Bu ölçünün, bin arşın kare (yaklaşık 469 m2) veya altmış kadem (ayak) karelik bir yüzey ölçüsü olduğunu bildiren kaynakların yanında; kenarları altmış arşın olan bir kareye (yaklaşık 246 m2) verilen ad olduğunu belirten kaynaklar da vardır. Bir arşının yaklaşık 68,5 cm. olduğu düşünülürse, ceribin 246 m2 civarında bir yüzey ölçüsü olduğu ortaya çıkar. Bknz. Mefâil Hızlı, "*Cerib*", Şamil İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1990, C. I, s. 302-303.

⁵²⁸ Şeşen, 223.

çıkıştır. Ribâtlar, ulaşım ve güvenlik imkânlarını iyileştirmiş; buna bağlı olarak da ticarî faaliyetler hareketlenmiştir. Dönemin Mâverâünnehir'i Çin, Hindistan ve İran yönünden gelen tüccarların buluşup takas yaptığı bölge haline gelmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak bölgede yüksek gelir getiren ihracata dönük mamullerin üretilmesi mümkün olmuştur. Gelir ve refah düzeyinin yükselmesiyle bölgede iktisadî zenginlik ortaya çıkmış; bu zenginlikten istifade eden Samanîler, kalabalık ordularla Orta Asya yönünde seferler düzenleyerek Türkler'in İslâmlaşma sürecini hızlandırmışlardır. Bu gelişmeler Me'mun döneminde sağlanan istikrar ortamının ve Samanîler yönetimiyle kurulan güçlü merkezi otoritenin ürünüdür.

İbn Havkal, Mâverâünnehir'i Abbasîlerden devralan Samanîler döneminde bu bölgedeki iktisadî ortamı ve potansiyeli şu sözler tasvir eder:

“Bu iklimin verimliliğine gelince; Mâverâünnehir halkı bir kez kıtlık görmeden diğer ülkelerde yaşayan halklar defalarca kıtlık görür. Ekinleri ve zahirelerine zarar veren bir afet olursa arta kalan zahire onların ihtiyacına yeter. Afet zamanında dahi ülkelerine diğer yerlerden zahire ihtiyacı duymazlar. Burada her köyün sulak arazisi vardır. İnsanların ihtiyacı olan her şeyden onların ülkesinde kendilerine yetecek veya artacak miktarda bulunur. Hayvanlarına gelince; ihtiyaçlarına yetecek kadar hayvan yetişirler. Katır, deve, eşek, koyun ihtiyaçlarından fazla miktarda Karluklardan ve Oğuzlardan getirilir. Giyeceklerdeki durumları da aynıdır. İhtiyaçlarından fazla yün, koza, pamuklu kumaşlar ve bez istihlal ederler. Ülkede ihtiyaç fazlası demir madeni vardır. Altın, gümüş çoktur ve diğer İslam ülkelerinde bulunmayan cıva bulunur. Bu zamanda bol üretilen pençir madeni onların diyarına getirilir. Meyvelerine gelince; Soğd, Uşrusana, Fergana ve Şaş içlerine girersen diğer iklimlere ve büyük bölgelere yetecek kadar meyve görürsün. Bolluğundan dolayı meyveleri hayvanlar yer. Köleye gelince; Türklerden ihtiyaçlarından fazla köle getirilir ve diğer bölgelere sevk edilir. Bunlar makbul, dinç, doğudaki en güzel ve en pahalı kölelerdir. Buraya Tibet'ten ve Kırgızlardan misk getirilir ve başka şehirlere sevk edilir. Bunlar başka cinslerinden daha güzel ve pahalıdır. Samur, sincap, tilki gibi hayvanların da kürkleri elde edilir. Bunlar emirlerin elde etmek için yarıştıkları nadide şeylerle birlikte ihraç edilir.”⁵²⁹

⁵²⁹ Şeşen, 207-208.

1. Şehirleşme ve Göçebe Topluluklar

İslâm öncesi dönemde Mâverâünnehir’de ekilebilir arazilere sahip düzlüklerde, akarsu boylarında ve ticaret güzergâhları üzerinde çok sayıda vaha şehri kurulmuştur. Bunlar İslâm coğrafyacılarının rustâk ismiyle andığı şehirden küçük, köyden büyük yerleşim birimleridir. Bu üniteler feodal ve coğrafi koşullara uygun olarak bir kale ve çevresine kümelenmiş yapılardan oluşan, etrafı duvarlarla çevrili, az nüfuslu şehirler olarak tasvir edilebilir.⁵³⁰ Abbasîler zamanında Mâverâünnehir’de dihanların idaresi altındaki bu tür küçük şehirlerin yaygın olduğu görülür. Örneğin; Buhara’da Tavâvis, Numickes, Kerminiyye, Zendene, Beykend, Verdâne gibi on iki adet şehir bulunduğu ve hepsinin Buhara adıyla anıldığı kaydedilir. Bunlardan Numickes, İslâmî dönemde büyüyerek Buhara şehri haline gelmiştir.⁵³¹ Bu küçük şehirlerin Abbasîler zamanında belirgin bir şekilde nüfuslandığı ve büyüdüğü göze çarpmaktadır.⁵³²

İslâm coğrafyacılarının kayıtlarından İslâmî dönem Mâverâünnehir şehirlerinin birbirine benzer planlarda şekillendiği anlaşılmaktadır. Merkezde bir kale barındıran küçük şehirler, nüfus artışına bağlı mekânsal yetersizliğin sonucu olarak sur dışına doğru genişlemiştir. Surla çevrili eski şehir alanları, sur dışındaki genişlemenin bir sonucu olarak şehir merkezleri konumuna yükselmiştir. Böylece Maveraünnehir’de kuhendiz (iç kale), şehristan (şehir merkezi) ve rabad (asıl şehir alanı)’dan oluşan üç elemanlı bir şehir planı ortaya çıkmıştır.⁵³³

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir’in hemen her şehrinde karşımıza çıkan iç kale (kuhendiz), İslâm öncesi dönemde olduğu gibi İslâmî dönemde de şehrin idare merkezi olarak fonksiyonunu sürdürmüştür. Şehrin silah deposu, hazine, hapisane gibi tesislerinin iç kalede bulunduğu görülür.⁵³⁴ Şehir savunmasının temeli olan kale, mahalli hükümdarların veya Arap valilerin ikametgâhı olmuştur.⁵³⁵ Şehirlerin sur dışında genişlemesi sonucunda eski şehir alanı şehir merkezi konumuna yükselmiştir. Şehristan olarak isimlendirilen bu güvenli ve sakin kısımda daha çok aristokratlar ve dihanların oturduğu ifade edilmektedir. Fetih yıllarında putperest mabetleri camiye

⁵³⁰ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Ankara 1977, s. 52, 54-55.

⁵³¹ Nerşahi, 12-22.

⁵³² Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı: H. I-III/M. VII-IX. Yüzyıl*, Ankara 1995, s. 98.

⁵³³ Koray Özcan, “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)”, Gazi Üniversitesi MMFD, C. XX, S. 2, Ankara 2005, s. 261.

⁵³⁴ Mukaddesi, 243-258; Şeşen, 238.

⁵³⁵ Nerşahi, 24.

çevrildiği için Müslüman halkın sürekli toplandığı Cuma mescitleri şehristanda yer almıştır. Abbasîler zamanında İslâmiyet'in yayılmasına ve nüfusun artmasına bağlı olarak şehristan dışında yeni camiler inşa edilmiştir.⁵³⁶

Mâverâünnehir şehirlerinde sosyal hayat iç sur dışında kalan rabad unsurunda canlılık kazanmıştır. Merkezden dışa doğru yayılan mahalleler, atölyeler, çarşılar, su depoları ve çeşitli yapılar bu kısımda kurulmuştur. Mâverâünnehir mahalleleri idari taksimata göre değil, etnik ve dini kriterlere göre ayrılmıştır. Araplar, Arap olmayan müslümanlar ve Mecusîler ayrı mahallelerde ikamet ediyorlardı. Araplar mahallelere kabilelerine göre yerleştirilmişti.⁵³⁷ İslâm öncesinde görülmeyen bu uygulama, İslâm fetihlerinden sonra yerleşmiştir. Mahallelerin birbirinden ayrıldığı noktalar şehrin caddelerini şekillendirmiştir. Caddeler geniş, sokakların dar idi; evler kerpiç ve ahşap malzeme kullanılarak inşa edilmişti. Bahçeli olan evlerde bahçe ziraati gelişmiştir.⁵³⁸

Mâverâünnehir şehirlerinde çarşı ve pazarlar yerleşim yerinin dışında kurulmuş ve ticaret bu mekânlarda yürütülmüştür. İslâm şehirlerinde görülen cami-çarşı ilişkisi bu şehirlerde görülmez. Bu uygulamayla şehir alanlarının yabancılar ve göçebelere korunması hedeflenmiştir. Bir başka etken ise Arap kabileciliğidir. Kabileler arasında düşmanlık alışverişin mahallelerden uzak, tarafsız ve güvenli alanlarda yapılmasını gerektirmiştir. Kırsal bölgelerde yılın belli zamanlarında kurulan pazar ve panayırlar bu tedbirin ürünüdür.⁵³⁹

Mâverâünnehir şehirlerinin su ihtiyacı nehirlerden alınan kanallarla karşılanmış ve şehir içi sulama sistemleri kurulmuştur. Buhara'da Soğd nehrinden alınan Rûd-i Zer kanalının suyunun toplandığı depolar bulunuyordu. İç içe geçirilmiş kalaslardan yapılan bu depolardaki su, şehir arklarına servis edilir ve dolaştırılırdı. Bu sudan hem evler hem de bahçeler faydalanmaktaydı.⁵⁴⁰ Semerkant'ta sulama işlerine özel önem verilmekteydi. Nehir suları şehirde bir depoda toplanıyor ve bir su kemeriyle nehrin karşısındaki şehristana taşınarak sokaklara ve bahçelere servis ediliyordu.⁵⁴¹

Mâverâünnehir şehirlerinde savunma için surlar tercih edilmiştir. Ayrıca şehrin her unsurunun ayrıca duvarlarla çevrildiği görülür. Hatta mahallelerin ve çarşıların

⁵³⁶ Nerşahi, 48-50; Kurt, *Buhara*, 61.

⁵³⁷ Belâzurî, 613-614; Nerşahi, 30, 53-58; İbnü'l-Esir, IV, 517-518.

⁵³⁸ Mukaddesî, 243-258. .

⁵³⁹ *Hududü'l-Alem*, 68; Can, 125-133.

⁵⁴⁰ Şeşen, 221-222; Usta, *İslamlaşma Serüveni*, 433-434.

⁵⁴¹ Şeşen, 226-227; Aydınli, *Semerkant*, 93-94.

duvarlarla birbirinden ayrıldığı ifade edilmektedir. Buhara ve Semerkant'ta ise şehir surlarının dışında tarım alanları ve köyleri içine alan büyük duvarlar görülmektedir. Örneğin; Buhara köyleri ve tarım arazileriyle birlikte 12x12 fersah genişliğinde bir alan kapsayan büyük bir duvarla çevriliydi. Bu duvar Buhara halkının talebi üzerine Abbasiler tarafından inşa edilmiş ve 215/830'da tamamlanmıştır.⁵⁴² Benzer bir duvar Semerkant'ta da kullanılmıştır.⁵⁴³

Mâverâünnehir'de yerleşik hayat her ne kadar İslâm öncesi dönemde başlamış olsa da; arazinin köylerle dolması ve kalabalık nüfuslu büyük şehirlerin ortaya çıkışı Abbasîler döneminde gerçekleşmiştir. Zirâ gerek İslâm öncesi gerek İslâmî dönemde Mâverâünnehir'de göçebe Türk boylarına rastlanmaktadır. Göçebeler bozkır ve otlak arazilerin yaygın olduğu Mâverâünnehir'in Türkistan'a yakın olan doğu taraflarında ve Saganıyan, Huttâl gibi güney yörelerinde yoğunlaşmıştır. Uşrusana, Şaş, Fergana ve Harezm bölgesinde kalabalık sürü hayvanlarına sahip Türk boylarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Saganıyan'da Türklerin sürü ve binek hayvanları yetiştirdikleri, köle ticaretiyle uğraştıkları rivayet edilir. Mâverâünnehirli tüccarların Oğuz ve Karluklar ile ticari ilişki kurdukları; hayvan ve kürk ticaretinden yüksek gelirler elde ettikleri kaydedilmektedir.⁵⁴⁴ Buna ek olarak bedevî Arap kabilelerinin de Mâverâünnehir'de dolaştıkları kaydedilir.⁵⁴⁵ Abbasîler ve Samanîler döneminde Mâverâünnehir'deki yerleşik hayat yaygınlaşmış ve Mâverâünnehir; fabrika niteliğindeki imalathaneleri, kalabalık nüfuslu şehirleri ve kırsal alanlarda sulu tarım yapılan kasaba ve köyleriyle tümüyle yerleşik ve medeni bir ülke haline gelmiştir.

2. Sulama Şebekeleri

Mâverâünnehir'de uygulanan sulama yöntemi, nehir suyunun kanallar yoluyla kaynağından birkaç fersah⁵⁴⁶ öteye taşınması şeklinde tarif edilebilir. Büyük kanallar ve ona bağlanan küçük kollar yoluyla su, tarım arazilerine dağıtılmıştır. Bahsi geçen kanalların bir kısmının doğal, büyük bölümünün ise insan yapımı olduğu ve çoğunun İslâmî dönemde kazıldığı görülmektedir. Nerşahi, Buhara arazisindeki on iki büyük

⁵⁴² Nerşahi, 33-34.

⁵⁴³ Aydınli, *Semerkant*, 88-90.

⁵⁴⁴ Le Strange, 458. ; Şeşen, 208; Şeşen, 72; *Hududü'l-Alem*, 69-77; Akyürek, *Fergana*, 131-132.

⁵⁴⁵ Usta, *İslamlaşma Serüveni*, 448.

⁵⁴⁶ *Fersah*, 12.000 adıma denk gelen eski bir ölçü birimidir. Araplarda 1 fersah 5.985 km ve Farslarda 1 fersah 6.23 km'dir. Bknz. Yusuf Halaçoğlu, "*Fersah*", DİA, İstanbul 1995, C. XII, s. 412.

kanaldan sadece bir tanesinin doğal, diğerlerinin insan yapımı olduğunu ifade eder. Bunlardan Şapurkâm kanalının Sasani prenslerinden Şapur tarafından kazdırıldığı, İslâmî dönemde Buhara hükümdarı Bünyat b. Tuğşade'nin Verdâne'ye ulaşan büyük kanala bağlanan yirmi küçük kanal açtırdığı bilinmektedir.⁵⁴⁷

Mâverâünnehir'deki sulama şebekesi Abbasîler ve Samanîler zamanında büyük gelişme kaydetmiştir. Abbasîler yeni su kanalları kazmak ve mevcut kaynakları ıslah etmek için yüklü miktarda harcamalar yapmaktan kaçınmamışlardır. Nitekim Taberî, Mu'tasım döneminde (218-227/833-842) Semerkant valisi Nuh b. Esed'e Şaş bölgesi için kanal açma ve bataklıkların ıslahı çalışmalarında kullanılmak üzere Bağdat'tan 2.000.000 dirhem ödenek gönderildiğini kaydeder.⁵⁴⁸ Bu dönemde Mâverâünnehir ve Horasan'dan 45.000.000 dirhem toprak vergisi topladığı⁵⁴⁹ düşünüldüğünde kanallar için gönderilen ödeneğin azımsanmayacak bir miktarda olduğu söylenebilir.

Abbasîler zamanında su kanallarının açılması ve kullanması yolunda çağın ileri teknikleri kullanılmış; su kaynaklarının düzenli ve âdil şekilde işletilmesi için usuller geliştirilmiştir. Horasan valisi Abdullah b. Tahir, 224/838 yılında suyun kullanımını düzenlemek ve bu hususta ihtilafları önlemek amacıyla Horasanlı ve Iraklı fakihleri bir araya getirerek su hukuku üzerine çalışmalar yaptırmış ve *Kitâbü'l-Kûniyy ve'l-Enhâr* isimli bir eser yazılmıştır.⁵⁵⁰

Abbasîler döneminde Ceyhun nehri kıyısındaki Firebr şehrinde su kanallarının bakımını üstlenen *Divan-ı Nehr* isimli bir kurum oluşturulmuş ve buraya *Emirü'l-Mâ* (Su Emiri) yönetiminde görevliler tayin edilmiştir. Abbasîler zamanında bu divanda 10.000 kişinin istihdam edildiği kaydedilmektedir. Divan-ı Nehr; taşkınlara karşı set çekmek, tıkanıklık halinde akıntının önünü açmak, su kaynak ve yollarını korumak ve su seviyesinin ölçümlerini yapmak gibi görevler de üstlenmiştir. Divan-ı Nehr, su kaynaklarından istifade eden köylülerin kayıtlarını da tutmuş, su kullanma miktarını belirlemişlerdir. Mâverâünnehir'deki Mecusî köylülerin vergi muafiyeti karşılığında nehir ve kanal çalışmalarında kullanıldığı ifade edilir.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ Nerşahi, 16-17; Kurt, *Buhara*, 66.

⁵⁴⁸ Demirci, "Water System", 738.

⁵⁴⁹ İbn Hurdazbih, 44-45.

⁵⁵⁰ Muhammed Tayyip Kılıç, *İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*, (Doktora Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2008, s. 140.

⁵⁵¹ Demirci, "Water System.", 739-740.

Ortaçağ'da Ceyhun nehrinin Aral Gölü'ne döküldüğü delta üzerinde bulunan Harezmi bölgesi kanallarıyla meşhur olmuştur. Gavhare, Karîh, Hazaresp, Kardarân Kâs, Hive, Madra, Cardur, Bûvve, Vadâk ve Kurdar isimli büyük kanallar ve kolları Ceyhun suyunu Harezmi'nin sağ ve sol yakasında tarım arazilerine dağıtıyordu.⁵⁵² Her biri birkaç fersah mesafe kateden bu kanallar, üç yönden çöllerle çevrili Harezmi'nin hayat kaynağıydı. Bu kanallar Harezmi bölgesine savunma avantajları da sağlamış ve burası Moğolların zuhuruna kadar istilâlardan korunmuştur.⁵⁵³

Mâverâünnehir'de gelişmiş sulama şebekesi kullanan bir diğer bölge Soğd idi. Soğd nehri Semerkant'ın doğusundaki Verağsar mevkiinde bir baraja takılıyor ve bu barajdan büyük kanallara servis ediliyordu. Semerkant'ta bu kanalların işletilmesi ve bakımından sorumlu görevliler vardı. Verağsar'daki bağ ve bahçelerin harac geliri kanalların bakımı ve görevlilerin hizmet bedeli olarak ayrılmıştı. Verağsar'dan Soğd nehrinin hem kuzeyi hem de güneyine üçer adet büyük kanal ayrılıyordu. Bunlardan Bereş, Barmış ve Peşmin kanalları güneye; İştihan, Sinaveb ve Bumaçin kanalları ise kuzeye doğru akıyordu. Büyük kanallar Semerkant'a bağlı küçük şehirlere ulaşıyor ve bunlardan ayrılan daha küçük kanallar köyleri suluyordu. Semerkant'ı geçen Soğd nehri; Buhara yönüne doğru akarak Fey, Debusiye, Erbinan, Kerminiye kanallarına da su akıtıyor ve Semerkant-Buhara arasındaki küçük şehirleri ve tarım arazilerini besliyordu.⁵⁵⁴ Buhara'da büyük duvarın içinde on iki adet büyük kanal bulunuyordu: Şapurkâm, Harkân-rûd, Neccâ Hafter, Semcen, Verahşa, Râmîsene, Kâm Dîmûn, Bârân, Hâme, Ferâviz ve Rûd-i Zer. Bu kanallardan Rud-i Zer Buhara'nın merkezi Numickes'e giriyor, diğerleri Buhara kırsalını suluyordu.⁵⁵⁵

Soğd bölgesinin güney tarafları ise Soğd nehrine paralel akan ve Kaşka Derya ismiyle bilinen nehirlerden istifade etmekteydi. Birkaç ırmaktan oluşan bu kaynaktan daha çok Semerkant'ın 50 km güneyindeki Kiş şehri faydalanmaktaydı. Şehrin güney tarafından Kassârîn, kuzey tarafından Esrûd isimli iki nehir akmaktaydı. Şehrin 1 fersah kuzeyinden Câr-rûd ve güneyinden Huzâr-rûd isimli iki nehir geçmekteydi.⁵⁵⁶ Kiş arazisi bu kaynaklardan su kanalları vasıtasıyla istifade ediyordu. Bunun yanında

⁵⁵² Şeşen, 217; Le Strange, 452-453; Barthold, *Türkistan*, 158.

⁵⁵³ Özaydın, "Harizm", 217.

⁵⁵⁴ Şeşen, 228-230; Aydın, *Semerkant*, 72.

⁵⁵⁵ Nerşahi, 31-32; Kurt, *Buhara*, 66-67.

⁵⁵⁶ Mukaddesî, 251; Le Strange, 469.

yağmur ve kar yağış miktarı yüksekti ve toprağı dikkate değer biçimde verimliydi.⁵⁵⁷ Kiş'in hem nehirleri hem de kanallarının artıkları Nesef'e doğru akmaktaydı ancak bunlar debisi düştüğü için her zaman Nesef'e ulaşamıyordu.⁵⁵⁸

Soğd'un doğusunda, Uşrusana bölgesinde ise önemli bir akarsu yoktu. Bunun yanında bazı küçük kaynaklardan su temin edilebilmekteydi. Buncikes'e şehre yarım fersah mesafedeki kaynaktan altı ayrı kanalla su getiriliyordu. Bunlar Sarin, Ebrucen, Yemacen, Ruycen, Sütyen, Kecen kanallarıdır. Uşrusana'nın bir diğer şehri Zamin, Buncikes'ten gelen Sarin kanalının üzerindeydi. Zamin ve Buncikes arasında Sarin kanalının sağ ve sol kıyıları yoğun olarak ekiliyordu. Kanal boyunca birçok köy mevcuttu ve bu köyler kalabalık bir nüfus barındırıyordu. Bölgenin su kullanım miktarı fazla değildi. Buna rağmen ürünlerinin bol, toprağının verimli, nüfusunun fazla olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁵⁹ Daha doğuda ise Seyhun nehrinden su kanalları ile istifade edilmiştir.⁵⁶⁰

3. Çiftçilik ve Hayvancılık

Mâverâünnehir verimli arazileri, uygun iklim koşulları ve nehirleriyle güçlü bir tarımsal potansiyele sahipti. Bölgede hayvancılığa müsait bozkır da bulunmaktaydı. Maveraünnehir halkı, eski devirlerden itibaren bu arazilerde hayvancılık ve tarımsal faaliyetlerde bulunmuştur. Soğdlular her ne kadar ticari faaliyetleriyle meşhur olsalar da; Müslümanlar, bu bölgede çiftçiler ve arazi sahibi dihkanlardan oluşan köylü bir toplumla karşılaşmışlardır. Abbasîler zamanında sağlanan istikrar ortamının etkisiyle Mâverâünnehir'de ziraî faaliyetler gelişmiş, nüfus artışına paralel olarak ekilen arazi miktarı arttırılmış, tarım ve hayvancılıktan yüksek kâr elde etmek mümkün olmuştur.

Abbasîler, Mâverâünnehir'de ziraatın geliştirilmesine önem vermiş; bu amaçla pahalı yatırımlar yapmaktan kaçınmamışlardır. Öyle ki; Buhara ve Semerkant'ta ekili arazileri de kapsayacak şekilde 12x12 fersah uzunluğunda büyük savunma duvarları inşa edilmiştir.⁵⁶¹ Abbasîler zamanında sulama kanallarının kazılması ve araziyi ıslah çalışmaları sayesinde toprağın verimi ve üretimi arttırılmış, yüksek rekolteli hasatlar

⁵⁵⁷ *Hududü'l-Alem*, 69; Barthold, *Türkistan*, 114.

⁵⁵⁸ Mukaddesî, 251; Barthold, *Türkistan*, 146.

⁵⁵⁹ Şeşen, 234-235; Mukaddesî, 247.

⁵⁶⁰ Akyürek, *Fergana*, 128; Muhammedcanov, "Siriderya", 272; Le Strange, 476-477.

⁵⁶¹ Nerşahi, 33-34.

yapılması mümkün olmuştur.⁵⁶² Bu sayede çiftçiler sadece hububat değil, ekonomik getirisi yüksek olan sebze ve meyveler, ihraç edilebilen dayanıklı ürünler ve zanaat kollarında kullanılabilen bitkiler yetiştirebilmişlerdir. Buna bağlı olarak köylülerin gelir ve refah düzeyi kayda değer bir şekilde artmıştır.⁵⁶³ Öyle ki; sıradan köylülerin dahi çocuklarını Semerkant gibi büyük şehirlere göndererek tahsil aldırabildiği ifade edilmektedir.⁵⁶⁴

Ziraî üretimdeki artış toprak vergilerinden elde edilen geliri de arttırmıştır. Me'mun döneminde Samanîler, insafı ve adil vergi politikaları yürütmüş; sulanan ve sulanmayan arazileri yeniden tespit ettirerek vergilendirmeyi arazinin verimi ve su kullanım miktarına göre düzenlemişlerdir. Sahipleri tarafından terk edilmiş araziler tespit edilerek buraların ekilmesi sağlanmış ve buralardan elde edilen gelir medrese talebeleri ve Ehlibeyt için sarf edilmek üzere ayrılmıştır.⁵⁶⁵ Adil vergi politikası olumlu etkilerini siyasi istikrar olarak göstermiş, fakir köylülerden ve çiftçilerden beslenen ayaklanmalar son bulmuştur.

Ortaçağ'da Mâverâünnehir'de hububat ve meyveler başta olmak üzere her çeşit tarım ürününün ekildiği görülmektedir. Meyveler arasında üzüm, kavun, karpuz, kayısı, erik, şeftali, elma, vişne, incir, kiraz, armut, nar; hububatlar arasında buğday, pirinç, mısır; kuru yemişler arasında badem, fıstık, ceviz; bunların haricinde şeker kamışı ve çeşitli bakliyatlar ve halat yapımında kullanılan kendir bitkisi İslâm coğrafyacalarının saydığı Mâverâünnehir'de yetiştirilen tarım ürünlerindedir. Saganiyan, Fergana, Kış dağlarında ise safran ve ilaç yapımında kullanılan çeşitli bitkiler toplandığı; gül ve menekşe gibi çiçekler yetiştirildiği ifade edilir. Bölgede yerli halkın ihtiyaçlarından fazla tarımsal üretim yapıldığı ve hususi olarak ihracata yönelik ekim yapılan tarlalar bulunduğu rivayet edilir.⁵⁶⁶

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'de yerleşik hayat tarzı hâkim olduğundan hayvancılığın gelişimi ziraate göre daha yavaş ilerlemiştir. Bu iş kolu tarım kadar ilgi görmemiş ve mevcut üretim ihtiyaçları karşılayamamıştır. Ancak Mâverâünnehir'in coğrafi konumu hasebiyle Orta Asya Türkleriyle yakın ilişki kurulabildiği için Orta

⁵⁶² Demirci, "Water System", 740-741.

⁵⁶³ Şeşen, 223.

⁵⁶⁴ Barthold, *Türkistan*, 230.

⁵⁶⁵ Nerşahi, 83-84.

⁵⁶⁶ Mukaddesi, 243-251; *Hududü'l-Alem*, 69-74; Şeşen, 214, 232-234; Le Strange, 458, 465, 475; Aydınlı, *Semerkant*, 351-352; Kurt, *Buhara*, 127; Akyürek, *Fergana*, 129, 131.

Asya Türk boylarından sürü hayvanları ithal edilebilmiştir.⁵⁶⁷ Aral Gölü çevresindeki arazilerde koyun ve sığır sürüleri otlatılmış; bunlardan yün, süt ve çeşitli türde peynir üretilmiştir.⁵⁶⁸ Harezm’de Oğuzlarla ticaret yapıldığı, tüccarların hayvan ticaretinden yüklü miktarda gelir elde ettikleri rivayet edilmektedir. Sürü hayvanlarına ek olarak samur, tilki, sansar gibi yabani hayvanların kürkleri de Oğuzlardan temin edilmiştir. Bahsi geçen kürklerin çok değerli ticaret eşyaları olduğu kaydedilmektedir.⁵⁶⁹

Mâverâünnehir’de sürü hayvancılığı Türkistan’a yakın vilayetlerde daha fazla gelişmiştir. İlâk, Şaş ve Fergana’da kalabalık koyun sürülerine sahip Türklerin var olduğu; bunların Kanterleyen isimli bir cins at yetiştirdikleri zikredilir.⁵⁷⁰ Saganıyan bölgesinde göçebe Türklerin yaşadığı, sürü ve binek hayvanlar yetiştirdikleri rivayet edilmektedir.⁵⁷¹ Soğd bölgesinde ise otlaklar bulunduğu ve çiftlik hayvanları üretimi yapıldığı bilinmektedir.⁵⁷² Semerkant’ta at ve köpek yetiştirilmiştir. Bu hayvanların Çin’e ihraç edildiği zikredilir.⁵⁷³ Buhara’da yetiştirilen Birzevn-i Buhara isimli bir at cinsinin meşhur olduğu, Horasan valisi Abdullah b. Tahir’in Birzevn atlarının fiyatı ne olursa olsun satın alınmasını emrettiği ifade edilir.⁵⁷⁴ Kiş bölgesinde ise makbul, dinç katırlar yetiştirildiği ve çevreye ihraç edildiği kaydedilmektedir.⁵⁷⁵

4. Sanayi Üretimi

Abbasîlerin ilk döneminde, Mâverâünnehir’de ziraatın gelişmesi, nüfus artışı ve şehirlerde meydana gelen büyümeye bağlı olarak tarım dışı sektörlerde de canlılık meydana gelmiştir. Bölgede dokuma endüstrisinin bihayli geliştiği, hatta çok sayıda işçi çalıştıran fabrika hüviyetinde imalâthaneler kurulduğu görülmektedir. Buhara’da böyle bir atölyeye rastlıyoruz. Bu atölyede kumaşlar, halı, minder, seccade, örtü gibi ürünler imal edilmiştir. Ayrıca bu tezgâhlarda Abbasî halifelerine mahsus olarak elâ renkli kaftanlar dokunduğu ve her yıl Bağdat’tan gelen âmillerin bu elbiseleri alarak Bağdat’a götürdükleri kaydedilir. Buhara’ya bağlı olan hemen her şehirde dokuma

⁵⁶⁷ Şeşen, 208.

⁵⁶⁸ Le Strange, 458.

⁵⁶⁹ Şeşen, 217-219; Barthold, *Türkistan*, 255-256.

⁵⁷⁰ Şeşen, 72; *Hududü'l-Alem*, 72-74; Akyürek, *Fergana*, 131-132; Usta, *İslamlaşma Serüveni*, 485.

⁵⁷¹ *Hududü'l-Alem*, 69, 77.

⁵⁷² Mukaddesî, 247.

⁵⁷³ Aydınli, *Semerkant*, 252.

⁵⁷⁴ Zekeriyâ Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya 1994, s. 309-310.

⁵⁷⁵ *Hududü'l-Alem*, 77.

tezgâhları bulunduğu görülmektedir.⁵⁷⁶ Semerkant'ta iplik, kırmızı ve gümüş renkli kumaşlar, ham ipek ve sırmalı ipekli kumaşlar dokunmuş; bu bölgede imal edilen Vezâriye elbiseleri Irak'a ihraç edilmiştir. Bağdat'ta Horasan ipeği olarak anılan bu kumaştan dokunan elbiselerin devlet adamları arasında moda olduğu ve bu elbiseleri giymenin kişiye prestij kazandırdığı ifade edilmektedir.⁵⁷⁷

Abbasîler döneminde bölgenin en önemli ve hususi endüstri kollarından biri de kağıt sektörü olmuştur. Bu alanda Semerkant, sadece Mâverâünnehir'de değil, bütün İslâm dünyasında ön plana çıkmıştır. Semerkant kağıdı İslâm beldelerinde kullanılan kaliteli bir mamul olarak tanıtılır. Şehirde kağıt imal edilen hususi çarşılar bulunduğu bilinmektedir. İslâm dünyasında birçok şehirde kağıt üretilmesine rağmen Semerkant kağıdının devlet daireleri ve yazışma işlerinde kullanılmaya uygun olduğu; Mısır ve Irak âlimleri tarafından da tercih edildiği zikredilir.⁵⁷⁸

Mâverâünnehir'de silah endüstrisi de gelişmiş ve silah imalatı yapılan büyük atölyeler kurulmuştur. Fergana ve Şaş bölgeleri, Orta Asya'ya sınır olduğu ve ribâtlar buralara kaydırıldığı için doğu vilâyetleri gazilerin toplanma yeri haline gelmiştir. Bu durum doğuda silah imalatının artmasına zemin hazırlamıştır. Şaş bölgesinde Halanc ağacından ok ve yay üretildiği, son derece dayanıklı olan bu silahın gaziler tarafından tercih edildiği kaydedilir.⁵⁷⁹ Fergana'da işlenmeye müsait yumuşak demir çıkarılmış ve kılıç imalatında kullanılmıştır. Fergana'da kılıç atölyelerinin mevcut olduğu ve bu ürünlerin Horasan ve Irak'ın pek çok yerine ihraç edildiği ifade edilmektedir.⁵⁸⁰

Buhara'da dericiler, kuyumcular, demirciler, marangozlar ve çömlek imal eden atölyeler kurulmuştur.⁵⁸¹ Semerkant'ta da benzer iş kolları görülmektedir. Şehirde büyük boyutlu pirinç kazanlar; üzengi, eyer ve kayış gibi binicilik takımları; pişmiş topraktan çanak çömlekler, kavanoz ve kadehler, işlenmemiş deriler, güzel kokular, altın ve gümüş takılar ve ahşap oyma ürünler imal edildiği kaydedilir.⁵⁸² Harezmi'de ise mum, yay ve ok, kılıçlar, göğüs zırhları ve kilitler imal edilmiştir.⁵⁸³

⁵⁷⁶ Nerşahi, 13, 16, 20; Kurt, *Buhara*, 133.

⁵⁷⁷ *Hududü'l-Alem*, 69; Le Strange, 471; Aydınli, *Semerkant*, 345-346.

⁵⁷⁸ Ersoy, "Kağıt", 164; Aydınli, *Semerkant*, 341-344.

⁵⁷⁹ *Hududü'l-Alem*, 74.

⁵⁸⁰ Akyürek, *Fergana*, 140-141; Barthold, *Türkistan*, 254.

⁵⁸¹ Kurt, *Buhara*, 134.

⁵⁸² Aydınli, *Semerkant*, 346-347.

⁵⁸³ Le Strange, 459.

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'in güney bölgelerinde madencilik önemli bir iş kolu olmuş; altın, gümüş, demir gibi madenler çıkarılmıştır. Mâverâünnehir'de maden bulunan önemli bölgelerden biri Buttam/Pamir-Alay dağlarıydı. Bu dağlarda köyler olup, halkı madencilikle geçinmekteydi. Bu dağlardan altın, gümüş ve nışadır (amonyak) çıkarılıyordu. İslâm dünyasında nışadır madeni sadece Buttam dağlarında üretiliyordu.⁵⁸⁴ Uşrusana'da demir madenleri vardı. İlâk, altın ve gümüş madenleri ve darphaneye sahipti. Kiş şehrinde ise kaya tuzu çıkarılıyordu.⁵⁸⁵

Fergana yer altı zenginlikleri açısından zengindi. Fergana'da kömür madenleri bulunuyordu. Fazla üretildiği için kömür fiyatı ucuzdu. Ahsikes çevresinde ve Nekad bölgesinde altın ve gümüş yatakları vardı. Ayrıca Bervan, Benchir ve Şilci'de gümüş çıkarılmaktaydı. Hocend civarında firuze taşı, Suh yakınlarında cıva, Yukarı Nesya bölgesinde katran, amyant keteni, altın, gümüş, firuza, demir, bakır ve kurşun madeni vardı. Özkend yakınlarındaki dağlarda nışadır üretiliyordu. Hacistan yüksek üretim kapasitesine sahip tuz madenleriyle ünlüydü ve buradan çıkarılan tuz Şaş, Hocend ve diğer bazı şehirlerin ihtiyacını karşılıyordu. Endican'da maden suları mevcuttu.⁵⁸⁶ Fergana bölgesi çeşitli ve zengin kaynaklarıyla Mâverâünnehir'in maden ihtiyacını karşılayabilmiştir.

5. Ticarî Faaliyetler

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de ticarî faaliyetler de canlanmıştı. Bölgenin Ortaçağ'da Çin, Hindistan, İran ve Orta Asya'dan gelen ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer aldığı ve coğrafi konumunun kazandırdığı avantajlardan fazlasıyla yararlandığı görülür.⁵⁸⁷ Bu dönemlerde Kuzey Çin'in Ch'ang-an (şimdiki Hgi-an) şehrinde başlayarak üç kol halinde batıya ilerleyen İpek Yolu'nun bütün güzergâhları Mâverâünnehir'de buluşuyordu. Orta Asya'dan geçerek kuzeyde Kürk Yolu ile temas eden kuzey yolu ve Tanrı Dağları'nı aşarak Fergana vadisine giren orta yol, Uşrusana'nın Zamin şehrinde buluşuyor ve Semerkant-Buhara güzergâhını izleyerek Merv ve İran'a ulaşıyordu. Hindistan'dan gelen Baharat Yolu ile birleşen

⁵⁸⁴ Şeşen, 219, 228, 235.

⁵⁸⁵ *Hududü'l Âlem*, 69, 71, 73; Barthold, *Türkistan*, 182.

⁵⁸⁶ Akyürek, *Fergana*, 142-143.

⁵⁸⁷ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri: Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kadar Kara Yolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, çev. Aydın Aslan, İstanbul 2006, s. 45 vd; Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Kayseri 1997, s. 68 vd.

güney yolu Belh ve Neseî'i geçtikten sonra Buhara'da İpek Yolu'na katılıyordu.⁵⁸⁸ Bu sayede Mâverâünnehir; Çin, Hint, Fars ve Türk ülkeleriyle bağlantı kurabilecek durumdaydı.

Ortaçağ'da kervanlar uzak ülkelere rahat seyahat edemedikleri için tüccarlar belli bir mesafe kat ettikten sonra mallarını değış tokuş etme ihtiyacı hissediyorlardı. Mâverâünnehir böyle bir takasa en uygun yerlerden biriydi. Bu nedenle bölge doğu ve batı tüccarlarının buluştuğı bir pazar yeri durumundaydı.⁵⁸⁹ İslâm öncesinde Soğdlular bu takastan azami ölçüde faydalanıyorlardı. Onların İran ve Çin'e ticaret kervanları kaldırdıkları ve uzak ülkelerde koloniler kurarak devletlerarası siyasi ve ticari ilişkiler geliştirdikleri bilinmektedir.⁵⁹⁰ Kazılar sonucunda İran, Orta Asya ve Çin'de bulunan Soğd diliyle yazılmış vesikalar bu durumun açık kanıtıdır.⁵⁹¹

Emevî fetihleri, ticaret yollarının işleyişini canlandırmıştır. Emevîler, Berid⁵⁹² teşkilatını ve sınır boylarında askeri karakol olarak ribatları kurarak İslâmî dönemde ulaşım ağının gelişmesini sağlamışlardır. Abbasîler döneminde sınırların genişlemesi ve İslâm dininin yayılmasına bağılı olarak ulaşım olanaklarının geliştirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Hac kabilelerinin rahat hareket edebilmesi, haberleşmenin işleyişi ve kervanların güvenliğı Abbasî ulaşım politikasının temel gayesini teşkil etmiştir. Bu doğrultuda Abbasîler; yeni şehirler ve yollar kurulması, yolculara su temin edilmesi, güvenliğinin sağlanması, konaklama ve ikmal imkânları geliştirilmesi için çok yüklü harcamalar yapmaktan kaçınmamışlardır. Seyahat imkânlarının gelişmesi kervanların uzun yolculuklara çıkmasını kolaylaştırmış ve ticaretin hızlanmasını da sağlamıştır. Bu sayede sadece hacılar ve kervanlar değıl ilim talebeleri, seyyahlar ve coğrafyacılara da ülkeler arasında dolaşabilmişlerdir.⁵⁹³

⁵⁸⁸ Bedirhan, *İpek Yolu*, 9-15; Özergin, "*İpek Yolu*", 15-17.

⁵⁸⁹ Usta, *İslâmlaşma Serüveni*, 488.

⁵⁹⁰ Mori, "*Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri*", 340-351.

⁵⁹¹ Richard N. Frye-Aydın Sayılı, "*Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler*", Belleten, C. X, S. 37, Ankara 1946, s. 114, 117.

⁵⁹² Berid, Emevi Halifesi Muaviye b. Ebu Sufyan zamanında kurulmuş haberleşme ve istihbarat teşkilatıdır. Haberleşme ve istihbarat hizmetini kolaylaştırmak amacıyla eyaletler arasındaki yollarda belli aralıklarla istasyon görevinde menziller kurulmuştur. Bu menzillerde at, su ve yiyecek gibi ihtiyaç maddeleri hazır bulunduruluyordu. Bir haberci bir menzilden diğere ulaştığında yorgun atını değıştiriyor ve ihtiyaçlarını gidererek yoluna devam ediyordu. Bu sayede uzun mesafeleri kolay ve hızlı bir şekilde katedebiliyordu. Bu menzillerden Berid divanı sorumluydu. Bknz. İbrahim Harekât, "*Berid*", DİA, İstanbul 1997, C. V, s. 499-500.

⁵⁹³ Erol, 29-43.

Abbasîler zamanında yolcuların ve kervanların en çok kullandığı yol Bağdat-Horasan güzergahı olmuştur. Bu güzergahta Bağdat, Hulvan, Hamedan, Rey, Kumis, Nişabur, Tûs ve Merv üzerinden Amûl'e geliniyordu. Amûl'den sonra Ceyhun nehri geçiliyor, Buhara ve Semerkant üzerinden Zamin'e ulaşıyordu. Zamin'de yol ikiye ayrılıyor, bir kolu Şaş üzerinden Türk ülkelerine ve Doğu Türkistan'a diğer kolu Fergana üzerinden Doğu Türkistan'a gidiyordu. Tun Huang şehrinde birleşen yol, buradan Çin topraklarına dağılıyordu. Bu arada güneyde Buhara, Nesef, Belh ve Tirmiz'i bağlayan yol Saganiyan-Huttâl üzerinden Hindistan'a ulaşıyordu.⁵⁹⁴

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'de siyasi istikrarın sağlanması, dirayetli idarecilerin iş başına gelmesi, seyahat olanaklarının iyileştirilmesi, coğrafi konumun etkisi, nüfus artışı ve üretim kapasitesinin yükselmesine bağlı olarak ticarî faaliyetler de gelişmiştir. Bilhassa Samanîler döneminde Mâverâünnehir'de ticarî hareketlilik hat safhaya ulaşmış, canlı bir iktisadî hayat ortaya çıkmıştır. Öyle ki; tarım ve zanaat ile uğraşılmayan, sadece tüccarların ikamet ettiği şehirler görülmektedir. Örneğin; Beykend şehri İslâm öncesi dönemden itibaren tüccarlar ile meskûn olmuş, tüccarları Çin'e kervan seferleri düzenleyerek yüksek kâr elde etmişlerdir.⁵⁹⁵ Mâverâünnehir'in zirai ürünler, hayvancılık ve sınaî üretimde ileri seviyelere ulaştığı; üretim kapasitesi yüksek olduğu için kendi kendine yetebildiği ve ihtiyaç fazlasının ihraç edildiği ifade edilmektedir.⁵⁹⁶ Dolayısıyla Mâverâünnehir tüccarları sadece doğu-batı arasında mal taşıyıcılığı değil, aynı zamanda yerli üretimi pazarlama fonksiyonunu da üstlenmiş; bu yönüyle diğer iş kollarının gelişmesine de katkı sağlamışlardır.

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'de Buhara, Semerkant, Nesef gibi merkez şehirler ticarete ön plana çıkmıştı. Bu şehirlerde her meslek grubunun ayrı çarşıları bulunuyor, bu çarşıların yakınında ya da şehir dışında kervanların konaklaması için hanlar, ahırlar ve malların muhafaza edildiği antrepolar kuruluyordu.⁵⁹⁷ Buralar kârlı bir ticaret yapmak isteyen tüccarların mutlaka uğradığı yerlerdi. Zirâ ürün yelpazesi geniş, fiyatlar ucuz, fırsatlar fazlaydı.⁵⁹⁸ Şehir kapılarında, su kaynaklarında ve yol güzergâhında kurulan binlerce ribat kervanların güvenliğiyle ilgileniyor ve çeşitli

⁵⁹⁴ İbn Hurdazbih, 32-40; Yakubi, 31-41; Erol, 71-93.

⁵⁹⁵ Nerşahi, 18.

⁵⁹⁶ Şeşen, 207-208.

⁵⁹⁷ Usta, *İslâmlaşma Serüveni*, 488-489.

⁵⁹⁸ Aydınli, *Semerkant*, 335.

ihtiyaçlarını karşılıyordu. Köylüler bağlı buldukları şehrin dışında, şehirliler daha uzak şehirlerde kendi ribâtını kuruyorlardı. Bunlar ticaret mekânı olarak da faaliyet gösteriyordu.⁵⁹⁹ X. yüzyılda bölgedeki ribatların sayısı 10.000'i geçmişti.⁶⁰⁰ Kırsal alanlarda ise yılın belli zamanlarında panayır ve pazarlar kuruluyor, bu panayırarda komşu bölgelerden gelen tüccarlar kârlı alışverişler yapıyorlardı. Bu tür panayırların bulunduğu çok sayıda köy ve kasabadan bahsedilmektedir. Örneğin; Buhara'ya bağlı Tavâvis'te on günlük bir pazar kuruluyordu. Buraya Fergana, Şaş gibi uzak yerlerden on binden fazla alıcı ve satıcı gelir ve büyük kâr elde ederek geri dönerlerdi. Burada alınan bir mal hileli çıkarsa hiçbir şekilde iade edilemiyordu. Bu ticarettten en çok kâr eden ise Tavâvis halkıydı. Bu pazardan elde edilen gelir yüksek olduğu için Tavâvis halkı ziraat ile uğraşmıyordu.⁶⁰¹

Mâverâünnehir'in en önemli ticarî avantajı ise Türk ülkelerine komşu olması idi. Göçebelerle yapılan ticaret muazzam miktarda kâr getiriyordu. Nitekim göçerler ziraî mahsül gibi yerleşik ahalinin ürünlerine ihtiyaç duyarken; şehir halkının çeşitli gereksinimlerini de karşılıyorlardı.⁶⁰² Besi ve binek hayvanları, kürkler ve köleler de göçebelerden temin ediliyordu. Bunlar başka ülkelerde rağbet gören ve yüksek kâr ettiren ürünlerdi. Harezmi tüccarları Oğuzlarla yaptıkları sürü hayvanları, kürk, köle ticaretiyle meşhur olmuşlardı.⁶⁰³ Semerkant şehri de kölelerin toplandığı ve çevreye sevk edildiği bir yer olarak öne çıkmıştı.⁶⁰⁴ Mâverâünnehir'in güneyinde Saganıyan ve Huttâl havalisinde yaşayan göçebeler de sürü hayvanları, kürk ve köle kaynakları durumundaydı.⁶⁰⁵

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'de dokuma ürünleri başta olmak üzere çok sayıda mamulün ticareti yapılıyordu. Kağıt, silahlar, çeşitli kumaşlar, deriler, misk ve kokular, takı ve ziynet eşyaları, koşum takımları, madeni ve pişmiş topraktan çanak çömlekler, cam, marangozluk ürünleri, sebze ve meyveler Mâverâünnehir'de üretilen ve dışarıya ihraç edilen ticari eşyalar arasındaydı.⁶⁰⁶ Buttam dağları ve Fergana bölgesinde çıkarılan altın, gümüş, demir, bakır, kömür, cıva ve nişadır gibi

⁵⁹⁹ Mukaddesî, 244, 249-250.

⁶⁰⁰ Şeşen, 209.

⁶⁰¹ Nerşahi, 13.

⁶⁰² Barthold, *Türkistan*, 255-256.

⁶⁰³ Şeşen, 219-220.

⁶⁰⁴ *a.g.e.*, 208.

⁶⁰⁵ *Hududü'l-Alem*, 77.

⁶⁰⁶ Le Strange, 459; Kurt, *Buhara*, 134; Aydınlı, *Semerkant*, 346-347.

madenler de ihraç kalemindeydi.⁶⁰⁷ Mâverâünnehir tüccarları Çin ve Hindistan'dan getirilen ipek, porselen, baharat ve değerli taşlar ticareti de yapabiliyorlardı.⁶⁰⁸ Yine sürü hayvanları ve kürkler göçebe topluluklardan satın alınarak başka bölgelere sevk ediliyordu.⁶⁰⁹ Mâverâünnehir köleleri ise doğunun en dinç, güzel ve pahalı köleleri idi. Bu köleler Abbasîler tarafından orduda istihdam edilmek üzere tercih ediliyordu. Burası İslâm ülkelerine beyaz köle temin edilen önemli kanallardan biriydi.⁶¹⁰

6. Mahalli Paralar ve Vergiler

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'de Abbasî dirhemleri ve belli bir bölgede tedavülde olan mahalli para birimleri kullanılmıştır. Bunlar arasında ilk olarak *Gıtrîfî* dirhem zikredilebilir. Gıtrîfî dirhem, Buhara halkının talepleri üzerine Horasan valisi Gıtrîf b. Ata (175/791-92) tarafından kestirilmiştir. Böyle bir paraya ihtiyaç duyulma sebebi olarak İslâm öncesi dönemde Buhara'da kullanılan gümüş paraların tükenmesi ve Harezmi parasının Buhara'da yaygınlaşmasından duyulan rahatsızlık gösterilir. Bu talebi karşılayan vali; altın, gümüş, bakır, kalay, demir karışımından üretilen Gıtrîfî dirhemi tedavüle koymuştur. Ancak daha önce saf gümüş para kullanan Buhara halkı değersiz maden karışımından üretilen Gıtrîfî dirheme ilgisiz kalınca Gıtrîfî dirhemin değeri düşmüştür. Buharalıların Gıtrîfî'ye rağbet etmediğini gören vali, altı Gıtrîfî'yi bir gümüş dirheme sabitleyerek Buhara vergisinin Gıtrîfî ile tahsilini emretmiştir.⁶¹¹ İbn Fadlan, X. yüzyılda Gıtrîfî dirhemin tartılmadan 100 tanesinin 1 gümüş dirheme eşit sayıldığını ve Buhara'da günlük alışverişlerde kullanıldığını kaydeder.⁶¹²

Mâverâünnehir'de Semerkant bölgesinde ise Muhammed b. Dahdâ tarafından tasarlanan *Muhammedî* dirhemler kullanılmıştır. Demir, gümüş, bakır karışımından elde edilen bu para, 200/815 yılından itibaren kullanılmaya başlanmış ve vergiler bu para üzerinden tahsil edilmiştir.⁶¹³ Muhammedî dirhemin üzerinde Arapça olmayan yazı ve işaretler bulunduğu ifade edilmektedir.⁶¹⁴ Muhammedî dirhem Semerkant'ın dışında Buhara, Kiş, Neseif, Uşrusana ve Fergana'da da tedavüle girmiş ve diğer bazı

⁶⁰⁷ Şeşen, 208, 224, 235, 241.

⁶⁰⁸ Aydınli, *Semerkant*, 334-335.

⁶⁰⁹ Şeşen, 219-220.

⁶¹⁰ *a.g.e.*, 208.

⁶¹¹ Nerşahi, 35-36; Kurt, *Buhara*, 136-137.

⁶¹² İbn Fadlan, *Seyahatname*, 5.

⁶¹³ Aydınli, *Semerkant*, 338-339.

⁶¹⁴ Şeşen, 224.

mahalli paralarla birlikte kullanılmıştır. Benzer özellikler gösteren başka bir para ise *Müseyyebî* dirhemlerdir. Horasan valisi Müseyyeb b. Züheyr'in (163-166/780-784) kestirdiği bu para Hocende'de tedavüle girmiş ancak başka yerlerde de kullanılmış ve yaygınlaşmıştır.⁶¹⁵ Bunlardan başka *İsmailî* ve *Mukesserâ* denilen mahalli paralar da kullanılmıştır. Samaniler ise IX. yüzyılın ikinci yarısında *Fels* denen bakır paralar kestirmiş ve Mâverâünnehir'de tedavüle sokmuşlardır.⁶¹⁶

Mâverâünnehir'de yukarıda sayılanların dışında paralar da kullanılmış olabilir. Nitekim Emevîler zamanında, 64-72/684-691 yılları arasında Abdullah b. Zübeyr b. Avvam adına Horasan'da isyan eden Abdullah b. Hâzim es-Sülemî'nin kendi adına para bastırıldığı bilinmektedir.⁶¹⁷ Buna ek olarak Me'mun'un Horasan'da bulunduğu dönemde veliahtı Ali er-Rıza b. Musa Kazım adına da para bastırıldığı kaydedilir.⁶¹⁸ Ancak bu paraların geniş bir kullanım alanı bulamadığı ve kısa ömürlü olduğu ifade edilebilir.

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'de vergi gelirinin ana kalemını, topraktan alınan harac vergisi oluşturmuştur. Harac, ekili arazilerden mukâseme usulüyle 1/3, 1/4 gibi değişik oranlarda alınmıştır. Cizye ise nakdi olarak toplanmıştır.⁶¹⁹ Harac ve cizye yanında ticaret, gümrükler, madenler, zanaat atölyeleri ve köleler için de vergi alınmıştır. Örneğin; nehir geçitlerinden deve başına iki, süvari başına bir dirhem, menzillerden bir dirhem, Türk köle edinme izni için 70 ila 100 dirhem, evli kadınlar için 20-30 dirhem gibi oranlarda vergiler toplandığı ifade edilmektedir.⁶²⁰ Me'mun döneminde (197-217/813-833) Buttam dağlarındaki madenlerden ve Kiş şehrindeki tuz madeninden 1.000.039 Muhammedî dirhem vergi alınmıştır.⁶²¹

Abbasîler zamanında, 211-212/826-828 yılında Horasan ve Mâverâünnehir'den yıllık toplam 44.846.000 dirhem, 13 baş binek hayvan, 1000 baş koyun, 1000 savaş esiri, Kerâbis kumaşından 1780 kat elbise, 1300 demir tabak harac toplandığı ifade edilmektedir. Semerkant ve Soğd şehirlerinden 1.089.000 Muhammedî, Buhara'dan 1.189.000 Gıtrifî, Fergana'dan 280.000 Muhammedî, Şaş bölgesinden 607.000 ve

⁶¹⁵ Barthold, *Türkistan*, 222.

⁶¹⁶ Aydınli, *Semerkant*, 338-339.

⁶¹⁷ Mustafa Fayda, "Abdullah b. Hâzim", DİA, İstanbul 1988, C. I, s. 106-107.

⁶¹⁸ Ali Keleş, "İslâm'a Göre Para Politikası Kavramı (Tarihi Bir Bakış ve Günümüzle Mukayese)", İLAM, C. II, S. 2, İstanbul 1997, s. 112-113.

⁶¹⁹ Şeşen, 211.

⁶²⁰ Barthold, *Türkistan*, 258.

⁶²¹ Aydınli, *Semerkant*, 339.

Hocende çevresinde 100.000 Müseyyebî, Uşrusana'dan 48.000 Muhammedî ve 2000 Müseyyebî, Saganiyan'dan 48.500 ve Medainü't-Türk'ten 46.400 Müseyyebî dirhem harac alındığı rivayet edilir.⁶²² Ganimetten elde edilen 1/5'lik hissenin Tahiroğulları ailesine bırakıldığı, vergiden 13.000.000 dirhemlik payın Bağdat'a gönderildiği ifade edilmektedir.⁶²³ Abbasîler çağında Mâverâünnehir'de ortaya çıkan iktisadî zenginlik olumlu etkilerini vergi gelirleriyle göstermiş ve halkın zenginliği arttıkça devletin de zenginliği artış göstermiştir.

Bölüm Değerlendirmesi

Coğrafi yapısı incelendiğinde Mâverâünnehir bölgesinin tarıma elverişli geniş düzlükleri, bozkırları, akarsular, maden kaynakları, ticaret yolları üzerindeki konumu ve temel geçim kaynağı hayvancılık olan Türklere yakınlığı ile güçlü bir iktisadî ve ticarî potansiyele sahip olduğu görülebilir. Ancak en eski tarihinden itibaren güçlü devletlerin istilalarına maruz kalan ve İslâm egemenliğinden öncesi asırlar boyunca birbirinden bağımsız feodal hükümdarlar tarafından yönetilen bölgede var olan potansiyel gerektiği gibi değerlendirilememiştir.

Müslümanlar bölgeyi fethettikleri zaman feodal düzende alabildiğine küçülmüş zayıf bir iktisadî ortamla karşılaşmışlardır. Müslüman Arapların bu bölgede iskân edilmesi her ne kadar beraberinde iktisadi bir hareketlenme getirse de; savaşlarla geçen Emevîler döneminde bölgenin kalkınmasına önem verilmemiştir. Abbasîlerin iktidara geldiği dönemde savaşlardan yorgun düşmüş bir Mâverâünnehir görülür. Ancak Abbasîler, yönetime geçer geçmez savaşları durdurmuş ve Mâverâünnehir'i kontrol altına almaya çalışmışlardır. Bu dönemde İslâmiyet'in yayılışına bağlı olarak merkezi otoritenin gücünü daha kuvvetli hissettirmesi ve mahalli idare unsurlarının eski gücünü kaybetmeye başlaması iktisadi kalkınmayı beraberinde getirmiş; istikrar ve güven ortamını tesis eden Abbasî idarecileri onu korumak ve ekonomik gelişimi hızlandırmak için pahalı yatırımlar yapmaktan kaçınmamışlardır.

Abbasîler döneminde savaşların durması ve istikrarın sağlanması doğal bir nüfus artışını beraberinde getirmiş; buna bağlı olarak bölgede üretim artışı ortaya çıkmıştır. Suyun kanallar vasıtasıyla araziye dağıtılması yüksek rekolteli hasatları

⁶²² İbn Hurdazbih, 43-45.

⁶²³ Yakubi, 88.

mümkün kılmış; toprak kalabalık aileleri ve şehirleri geçindirip besleyebilmiştir. Yine bu dönemde nüfus ve üretim artışına bağlı olarak zanaat kolları ve hizmet üretiminde de artış yaşanmış; ihtiyaç fazlası ürünlerin başka bölgelerde dolaştırılması gerekmiştir.

Atlantik sahilinden Çin'e kadar eski dünyanın büyük bölümünde hâkim olan Abbasî idaresi sınırları kaldırmış, ulaşım ve güvenlik yatırımları yaparak ülkeler arası seyahatleri kolay ve çekici hale getirmiştir. Buna bağlı olarak ticari faaliyetlere yöneliş yaşanmış, tüccarlar uzak ülkelere güven içinde seyahat ederek kârlı ticaret yapabilmişlerdir. Yine buna bağlı olarak ticaretten yüksek gelir elde eden sermaye sahibi tüccarlar sınıfı büyümüş, Mâverâünnehir'de bilimi ve sanatı destekleyecek ve bilimle bizzat meşgul olacak entelektüel-aristokrat kesimler belirmeye başlamıştır. Bu gelişme etkisini kültür hayatında hissettirmiş ve bölgede ilmî faaliyetlerin kayda değer şekilde canlanmasına vesile olmuştur. Abbasîler döneminde oluşan bu zeminde Mâverâünnehir'i devralan Samanîler iktisadi kalkınmayı daha da ileri götürmüş ve X-XI. yüzyıllarda bu bölgeyi İslâm dünyasının en zengin ülkelerinden biri haline getirmişlerdir.

IV. BÖLÜM

İLMÎ VE KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR

II-IV/VIII-X. yüzyıllar İslâm toplumu için bir tür altın dönemdir. Bu devrede İslâm medeniyeti din, bilim, kültür ve sanatta zirveye ulaşmış; yetiştirdiği bilginlerle ve ürettiği eserlerle insanlığa yol göstermiştir. Müslümanların entelektüel etkinliklere yöneldiği bu asırlarda antik bilim eserleri tercüme edilmiş, Beytü'l-Hikme gibi bilim kurumları tesis edilmiş, muazzam kütüphaneler oluşturulmuş ve felsefeye karşı genel bir ilgi ortaya çıkmıştır.⁶²⁴ Müslümanların antik Yunan, İran, Hint ve Mezopotamya uygarlıklarının mirasını sahiplendiği ve özümlediği bu çağ, bilim ve sanat meraklısı Abbasîlerin ürünüdür.⁶²⁵

Atlantik sahilinden Çin sınırına kadar uzanan geniş İslâm coğrafyasında İslâm medeniyetinin daha ziyade üç nehir havzasında şekillendiği görülmektedir. Bunların ilki batıda Nil deltasına yerleşen Mısır'dır. Ortada Fırat ve Dicle havzasına yerleşen Mezopotamya, uygarlığın merkezi ve dinamosu konumundadır. Doğuda ise Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasını kapsayan Mâverâünnehir, İslâm medeniyetinin temsilcisi olmuştur.⁶²⁶ Bunlar arasında Mâverâünnehir, uygarlık geliştirmeye en geç başlayan, ancak önemli katkılar sağlayan bir bölgedir. Nitekim İslâm medeniyetine altın çağını yaşatan filozofların, âlimlerin ve bilginlerin büyük bir bölümü bu bölgeden çıkmıştır. Mâverâünnehir'de İslâm medeniyetini Abbasîler döneminde oluşan zemin üzerinde Samanîler tesis etmişlerdir.⁶²⁷

Mâverâünnehir bölgesi Emevî idaresi zamanında fethedilmiş ve Abbasîlerin ilk döneminde İslâm dünyasına katılmıştır. Müslümanlar bölgeyi fethetmenin yanında buraya nüfus, din, dil ve kültür de ihrac etmiş ve İslâmlaşan Mâverâünnehir'de İslâm

⁶²⁴ İslâm medeniyetinin gelişimi hakkında bakınız. Corci b. Habib Zeydan, *İslâm Uygarlık Tarihi*, çev. Nejdet Gök, İstanbul 2004; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü, Ankara 1984. ; Sir Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak, İstanbul 1991; Ziya Kazıcı, *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1996; Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti: Doğuşundan Günümüze*, çev. Hasan Menteş, Ahmet Fidan, Ankara 1991; Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul [t.y.].

⁶²⁵ Antik medeniyetlerin eserlerinin tercüme edilmesi ve Abbasî halifelerinin katkıları hakkında bkzn. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim: İslâm Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul 1989; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul 2003; Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme: Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*, İstanbul 1996.

⁶²⁶ Demirci, "Water System", 737.

⁶²⁷ Samanîler zamanında Mâverâünnehir hakkında bkzn. Usta, *İslâmlaşma Serüveni*, 501 vd.

uygarlığının temellerini atmışlardır. İnsanların ülkeler arasında rahatça dolaşabildiği bu çağda Çin, Hint ve İslâm beldelerinden gelen ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alan Mâverâünnehir, uygarlık mahsullerinden beslenebilmiştir.⁶²⁸ Abbasî idaresi altında uzun süredir devam eden savaşların durması, siyasî istikrarın sağlanması ve beşerî-iktisadî zenginliğin ortaya çıkması bölgede ilmî ve kültürel çalışmalara uygun bir zemin hazırlamıştır.⁶²⁹ Ancak canlanmayı sağlayan asıl unsur doğuda Tahirîler ve Samanîler gibi mahalli hanedanların ortaya çıkmasıdır. Yeni saraylar içinde büyük kütüphaneler barındıran, ilim meclisleri düzenlenen, âlimlerin ve şairlerin himaye edildiği, felsefe ve müspet ilimlerin değer gördüğü yerler olarak belirlemiştir. Abbasî idaresinin zayıflamaya başladığı IV/X. yüzyılda medeniyet Bağdat, Basra ve Harran gibi Mezopotamya şehirlerinden Nişabur, Rey, Buhara, Semerkant gibi İran ve Orta Asya şehirlerine göç etmiştir.⁶³⁰

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir’de ilmî ve kültürel faaliyetler hız kazanmış; Irak ve Horasan’dan gelen âlimlerin temellerini attığı Mâverâünnehir ilim havzası bu çağda gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde Buhara, Semerkant ve Tirmiz gibi şehirler büyüyüp birer ilim merkezi haline gelirken; Mâverâünnehir dini ilimler sahasında büyük âlimler yetiştirmiştir. Abbasîler dönemi Mâverâünnehir’de özellikle hadis sahasındaki çalışmalar açısından son derece bereketli geçmiştir. Buna ek olarak matematik ve astronomi alanında İslâm biliminin yüz akı olan bilginler bu bölgeden çıkmıştır. Bu bölgede yetişen âlimler ve bilginler İslâm uygarlığının gelişmesine çok önemli katkılar sağlamış ve asırlarca okutulan eserler telif etmişlerdir.

1. Mâverâünnehir’de İslâmî İlimlerin Gelişmesi:

Mâverâünnehir’de fıkıh, kelâm, hadis, tefsir gibi İslâmî ilimler sahasındaki ilk çalışmalar İslâm fetihlerinin akabinde başlamış ve İslâm dininin yayılışına paralel olarak gelişmiştir. Bu dönemde için bilgi üretmez durumda olan bölgede dinî ilimler alanındaki temelleri idarî görev olarak ya da İslâm’ı tebliğ etmek amacıyla münferit olarak Irak ve Horasan’dan Mâverâünnehir’e gelen Müslüman âlimler atmıştır. Bu yönüyle İslâmî ilimler daha ilk fetih yıllarında bölgede temsil edilmeye başlanmıştır.

⁶²⁸ Osman Aydın, “V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir’de Siyasî ve Kültürel Durum”, Uluslararası Serahsî Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2003, s. 59.

⁶²⁹ Akyürek, *Fergana*, 186.

⁶³⁰ Barthold, *İslâm Medeniyeti*, 48–49.

Çoğu mahalli düzeyde çalışan, eser vermemiş âlimler İslâm'ı tebliğ etmenin yanında, eğitim faaliyetleri ve ilmi çalışmalar yürüterek bölgede dini ilimlere yönelik genel bir ilgi ve kültürel zemin oluşturmuşlardır.⁶³¹ Bu çalışmaların meyveleri Abbasîlerin ilk döneminde toplanmıştır.

H.II-IV. asırlar (M.VIII-X.) İslâm dünyasında dini ilimlerin usul ve esaslarının yerleştiği ve her birinin ayrı disiplin haline gelerek olgunlaştığı bir evredir. Bu çağda imam kabul edilen İslâm âlimleri yetişmiş, asırlarca takip edilen eserler telif edilmiş, dinî ilimlerin seyir yönü belli olmuştur. Abbasî idaresi altında İslâmî ilimler alanında ortaya çıkan bu gelişmeler doğuda da etkisini hissettirmiş ve İslâmiyet'in yayılışının da tesiriyle II/VIII. yüzyılın ortalarına doğru Mâverâünnehir'de dinî ilimler başlangıç aşamasından çıkarak gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde dinî ilimlerin kaynadığı yer daha ziyade Fırat-Dicle havzasıdır. Ancak İslâm beldeleri arasındaki sıkı münasebet ilim mahsullerinin ülkeler arasında dolaşarak yayılmasını kolaylaştırmıştır.⁶³² Temel dini eğitimini Buhara ve Semerkant'ta alt düzeyde bilginlerden alan Mâverâünnehirli talebeler Irak, Horasan ve Hicaz'a ilmi seyahatler düzenleyerek büyük âlimlerin ders halkalarına katılmışlardır. Tahsilini tamamlayarak memleketine dönen bu âlimler, bir yandan eğitim faaliyeti yürütürken bir yandan da eser vererek Mâverâünnehir'de dini ilimlerin gelişimine katkı sağlamışlardır. Bunlar arasından İslâm dünyasında meşhur olmuş ve eserleri asırlar boyunca okutulmuş büyük âlimler çıkmıştır.

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de ilmi çalışmaların daha ziyade din ilimleri üzerine yoğunlaştığı, bilhassa hadis ve fıkıh sahasına özel bir ilgi gösterildiği göze çarpmaktadır. Bu durum İslâmî ilimlerin gereklilik ve öneminin her Müslüman tarafından koşulsuz kabul edilmesi ve bu sahaya ilgi gösteren âlimlerin çalışmalarını kısıtlı imkânlarla dahi sürdürebilmeleriyle alâkalıdır.⁶³³ Temellerini Iraklı âlimlerin attığı Mâverâünnehir havzasında ilmi çalışmaların seyrini Irak ekolü ve Ebu Hanife düşüncesi belirlemiştir. Burası kendi bünyesinde yetiştirdiği isimlerin yanında başka İslâm beldelerinden din âlimlerini de cezbeden bir ilim havzasına doğru gelişmiştir. Bilhassa Buhara ve Semerkant bölgesi kent ve köylerinde dini ilimlerin okutulduğu ve kalabalık ders halkalarının kurulduğu bir kültür havzası görünümü kazanmıştır.

⁶³¹ Kurt, *Buhara*, 284, 287-288, 322; Aydın, *Semerkant*, 375-377; Akyürek, *Fergana*, 191.

⁶³² Barthold, *İslâm Medeniyeti*, 32-33.

⁶³³ Aydın Sayılı, "*Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türkler'in Yeri*", *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik – Makaleler*, ed. Yavuz Unat, Ankara 2008, s. 53.

Bu başlık altında Abbasîler döneminde Mâverâünnehir’de İslâmî ilimler grubu kapsamında yürütülen çalışmalar hadis, fıkıh, tefsir ve kelâm sahası için ayrı ayrı ele alınmıştır. Dönemin âlimleri, dini ilimlerin hemen her alanında faaliyet gösterdikleri için ilme katkıları bütün olarak değil, çalışma sahaları göz önüne alınarak verilmiştir. Abbasîler zamanı için bölgede dinî ilimlerin farklı kollarında çalışan çok sayıda âlim bulunmaktadır. Bu âlimler arasında eserleriyle İslâm dünyasında meşhur olmuş, dini ilimlerin ve literatürün gelişmesine katkı sağlamış isimleri ele alacak ve ürünlerini konu edineceğiz.

1.1. Hadis

Mâverâünnehir’de hadis ilmi ve öğretimi alanındaki ilk çalışmalar Emevîler zamanında bölgeye gelen ve aralarında tabiîn neslinden zatların da bulunduğu İslâm âlimler tarafından başlatılmıştır. Bunlar arasında *Abdûlmelik b. Umeyr el-Kûfi*,⁶³⁴ *Ubeyde b. Bilal et-Temimî*,⁶³⁵ ve *Kesir b. Ziyad*⁶³⁶ öncü isimler olarak zikredilebilir. Bunlar Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir’de yetişen büyük muhaddislerin hocaları ve ilk kaynakları arasında yer almışlardır.

Abbasîler zamanı İslâm dünyasında hadis ilminin usul ve esaslarının yerleştiği, hadislerin güvenilirliğini belirlemeye yönelik tedbirlerin geliştirildiği, isnad ve ravi zincirini eksiksiz verme geleneğinin yerleştiği ve hadislerin yazılı kaynaklardan yola çıkarak tasnif faaliyetinin hızlandığı bir olgunlaşma dönemidir. Bu devrede diğer dini ilimlerin hadisten ayrılma süreci hızlanırken; hadis ilmi öteki disiplinlere kaynaklık edecek şekilde yeniden yapılanmış, usûl ve esaslarının ortaya konmasıyla sistematik

⁶³⁴ *Abdûlmelik b. Umeyr el-Kûfi* (32-136/652-753), tabiînden âlim ve fâkih bir zat olup, Kûfe kadılığı yapmıştır. Onun Hz. Ali ile buluştuğu, iyi bir hatip olduğu ve çok fasih konuştuğu bilinmektedir. Hadis hafızı olan Abdûlmelik çok sayıda sahâbeden hadis rivayet ettiği gibi pek çok muhaddis de ondan hadis almıştır. Onun güvenilir hadisler rivayet ettiği ve 5 bin kadar hadis hıfzettiği ifade edilir. Öyle ki sahîh hadis kaynaklarının çoğunda Abdûlmelik b. Umeyr’den alınmış hadisler bulunmaktadır. İmam Buharî ondan 200 civarında hadis rivayet etmiştir. Bknz. *İslâm Alimleri Ansiklopedisi*, yay. haz. İlhan Apak, C. II, İstanbul [t.y.], s. 114-115. 56/675 yılında Semerkant’a yerleşen Abdûlmelik b. Umeyr, bir süre tebliğ faaliyeti yürütmüş ve hadis dersleri vermiştir. 100 yaşını aşmış iken Kûfe’de vefat etmiştir. Bknz. Aydın, *Semerkant*, 378.

⁶³⁵ *Ubeyde b. Bilal et-Temimî* (ö.160/777), Enes b. Malik’ten dersler almış, daha sonra Buhara’ya yerleşerek hadis eğitimi vermiştir. Ubeyde b. Bilal Mâverâünnehirli meşhur muhaddislerin hocaları arasında zikredilir. En tanınmış talebesi İsa b. Musa Guncâr’dır. Bknz. Kurt, *Buhara*, 287.

⁶³⁶ *Kesir b. Ziyad es-Sülemî el-Bursânî el-Ezdî*, Basra kökenli olup bir süre Buhara’da ikamet etmiş ve ölümü Buhara’da vuku bulmuştur. İbn Hibban onu hatalı rivayet edenlerden kabul etse de; İbn Maîn, Ebu Hatim ve Nesaî onu sikâ bir muhaddis olarak kaydetmişlerdir. Herhangi bir eser verdiği görülmemektedir ancak Mâverâünnehirli muhaddislerin hocaları arasında zikredilir. Bknz. Kurt, *Buhara*, 288.

kazanmıştır.⁶³⁷ II/VIII. yy'ın ikinci yarısına doğru başlayan bu süreç III/IX. asırda hızlanmış ve hadis ilminin klasik kaynaklarını ortaya çıkarmıştır.

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de hadis ilmine yönelik yoğun ilgi gösterildiği göze çarpmaktadır. Toplum nizamının ve İslâmî ilimlerin temelini teşkil etmesi ve aktüelliğini sürekli koruması hasebiyle hadis, dinî ilimler arasında en çok rağbet gören saha olmuştur.⁶³⁸ Başka şehirlerden gelen din adamlarının oluşturduğu zemin üzerinde başlayan hadis çalışmaları, II/VIII. yüzyılın ortalarına doğru mahalli düzeyden çıkıp gelişmeye ve ünlenmeye başlamıştır. İlk eğitimini Maveraünnehir'de faaliyet gösteren hadis bilginlerinden alan talebeler, Irak ve Hicaz'a ilmi seyahatler düzenleyerek hadis tahsili yapmış; bu arada topladıkları çok miktarda hadis ile kendi memleketlerine dönerek eserler vermişlerdir. Bu yolla Mâverâünnehir'de Araplar ve yerli halktan çok sayıda muhaddis yetişmiş ve hadis külliyetleri telif edilmiştir.

Abbasîler döneminin Mâverâünnehirli muhaddisleri arasında *Ebu Ahmed İsa b. Musa el-Ezrak Guncâr* (ö.186/802) önemli bir isimdir. Buharalı olup Buhara kadılığı da yapan Guncâr, ibadete düşkün, fazilet sahibi, dürüst bir muhaddis ve çok yönlü bir âlim olarak tanımlanmaktadır. Onun Irak, Hicaz, Mısır ve Serahs gibi memleketlere ilim seyahatleri düzenlediği kaydedilir. Kıyamet alâmetlerini konu edinen *Kitâbü'l-Fiten* ve *Kitabü'l-Ayn* isimli iki kitap yazmıştır. Ancak Guncâr'ı önemli kılan yönü ilim seyahatleri sırasında çok sayıda muhaddisten istifade etmesi ve Mâverâünnehirli pek çok hadis âliminin hocası olmasıdır. Guncâr'ın talebeleri arasında Muhammed b. Selâm, İshak b. Hamza el-Buhârî, Abdullah b. Mübarek, Muhammed b. Umeyye es-Sâvî, Ebred b. Halid el-Buhârî, Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî, İbrahim b. Eş'as el-Buhârî, Yakub b. İshak el-Hadramî, Abdülkerim b. Esved el-Basrî, Muğire b. Musa gibi isimler zikredilmektedir.⁶³⁹

Ebu Abdullah Muhammed b. Selâm el-Bikendî (ö. 227/841) Abbasî döneminin Mâverâünnehirli hadis âlimleri arasında öne çıkmış ve "*Buhara Muhaddisi*" olarak ünlenmiş çok yönlü bir İslâm âlimidir. Hadis imamlarının büyüklerinden sikâ bir râvi olarak kabul edilmektedir. 160/777 yılında Buhara'ya bağlı Beykend şehrinde ilimle

⁶³⁷ M. Zübeyr Sıddıkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul 2004, s. 49 vd; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara 1988, s. 119 vd; Heyet, *Hadis Tarihi ve Usulü*, ed. Salahattin Polat, Eskişehir 2013, s. 62.

⁶³⁸ Aydınli, *Semerkant*, 377.

⁶³⁹ Kurt, *Buhara*, 298-299.

yakından ilgilenen zengin bir ailede doğmuş ve ilim tahsil etmek için çok seyahat etmiştir. Servetini hadis tahsil etmek ve toplamak adına sarf ettiği, dört yüze yakın hocadan hadis aldığı ve beş bin kadar hadis ezberlediği kaydedilir.⁶⁴⁰ Darimî, Buharî ve Muhammed b. Vâsıl gibi muhaddisler ondan hadis almıştır. Hemen her konuda eseri olan Muhammed b. Selâm'ın eserlerinden hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.⁶⁴¹ 225/839 yılında Buhara'da vefat eden ve menkıbelere konu olacak kadar sevilen Muhammed b. Selâm hakkında Abdülazim b. Abdülkavî el-Münzirî (ö.656/1258) tarafından *el-İ'lâm bi Ahbâri Şeyhi'l-Buharî Muhammed b. Selâm* adlı günümüze ulaşmamış eser kaleme alınmıştır.⁶⁴²

Ebu Ca'fer Abdullah b. Muhammed el-Cu'fî (ö.229/844) çağının tartışmasız kabul edilen hadis imamlarından biri olarak zikredilmektedir. Buharalı olan Cu'fî, ilim yolunda Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Bağdat, Rey, Vâsıt ve Yemen'e gitmiştir. Sadece müsned⁶⁴³ hadisleri topladığı için *el-Müsnedî* lakabıyla tanınmış ve sahabe müsnedini ilk derleyen kimse olarak *Müsnedü's-Sahâbe* isimli bir eser yazmıştır. Bu eser günümüze ulaşmamıştır. Hadis çalışmalarını Buhara'da sürdüren ve çevresinde kalabalık bir talebe topluluğu oluşturan Cu'fî, 90 yaşında Buhara'da vefat etmiştir.⁶⁴⁴ Şöhreti tüm Mâverâünnehir'e yayılan Cu'fî, Buharî'nin hocasıdır.⁶⁴⁵ Buharî'nin yetişmesinde önemli tesirleri bulunan Cu'fî'nin Buharî'yi sahih hadisleri toplamaya yönelten kişi olarak kabul edilmektedir.⁶⁴⁶ Cu'fî'nin diğer talebeleri arasında Zühlî, Tirmizî, Ubeydullah b. Vâsıl, Ebu Zür'a er-Râzî, Ahmed b. Seyyar el-Mervezî ve Muhammed b. Nasr el-Mervezî gibi muhaddisler zikredilmektedir.⁶⁴⁷

Ebu Muhammed Recâ' b. Müreccâ el-Mervezî es-Semerkindî (ö.249/863) sika bir hadis hafızı ve hadiste imam olarak tarif edilmektedir. Onun Semerkantlı veya Mervli olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Uzun süre Semerkant ve Bağdat'ta ikamet etmiş, Buhara'da İmam Buharî ile hadis müzakereleri yapmıştır. İlim için çok

⁶⁴⁰ İsmail L. Çakan, "*Bikendî, Muhammed b. Selam*", DİA, İstanbul 1992, C. VI, s. 150-151.

⁶⁴¹ *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, III, 280.

⁶⁴² Kurt, *Buhara*, 301-302.

⁶⁴³ Müsned, ilk kaynağına kadar senesinde kesiklik bulunmayan ve bütün ravileri sayılabilen hadis türüdür. Bknz. Abdullah Aydınlı, *Hadiste Tespit Yöntemi*, İstanbul 2003, s. 126.

⁶⁴⁴ Zekeriya Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler (Hicrî İlk Üç Asır)*, (Doktora Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 2012, s. 86-88.

⁶⁴⁵ M. Fuat Sezgin, *Buharî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara 1956, s. 210.

⁶⁴⁶ M. Yaşar Kandemir, "*Müsnedî*", DİA, İstanbul 2006, C. XXXII, s. 105.

⁶⁴⁷ Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991, s. 447.

seyahat eden Recâ' b. Müreccâ Horasan, Irak, Hicaz ve Şam'da bir çok alimden hadis toplamıştır. Ebu Davud, İbn Mâce, Ahmed b. Muhammed b. Ebu Şeybe gibi ünlü muhaddisler Recâ' b. Müreccâ'dan hadis rivayet etmişlerdir.⁶⁴⁸

Abbasî idaresi altında geçen bir buçuk asır boyunca Mâverâünnehir'den birçok muhaddis yetişmiş, bu muhaddisler eser vererek ve talebe yetiştirerek hadis ilmini geliştirmişlerdir. Ancak bunlar arasında iki isim akranlarının önüne geçmiş ve hadis sahasında derin tesirler bırakmıştır. Bu muhaddisler Dârimî ve Buhârî'dir.

Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkandî (ö.255/869) Temim kabilesi Darim koluna mensup olduğu için Darimî lakabıyla anılmıştır. 181/797'de Semerkant'ta doğan Darimî, hadis tahsili için Hicaz, Irak, Şam, Horasan ve Mısır'a seyahat etmiştir.⁶⁴⁹ İlmî seyahatleri sırasında iki yüz elliden fazla hadis râvisinden ve hocadan istifade eden Darimî; hadis sahasında Buhârî, Ebu Dâvud, Tirmizî, Nesâî, Ebu Zür'a, Ebu Hatim, Bâki b. Mahled ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi meşhur muhaddislerin hocaları arasında sayılmaktadır. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî eserlerinde Darimî'den hadis rivayet etmişlerdir.⁶⁵⁰ Son derece zeki, titiz ve güvenilir bir muhaddis olan Darimî, râvi ve hadis tenkidinde otorite kabul edilmiş ve cerh ve ta'dil usullerinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Öyle ki; Ahmed b. Hanbel'in cerh ve ta'dil hususunda Darimî'ye uyduğu rivayet edilmektedir. Sağlam bir hadis hafızı olan Darimî, âlimler tarafından övülmüş ve hadiste imam kabul edilmiştir. Kendisinden hadis almak isteyen muhaddisleri Semerkant'a çeken Darimî, kalabalık ders halkaları oluşturmuş, şehirde hadis ilmine gösterilen ilgi ve alâkayı arttırmıştır.⁶⁵¹

Darimî'nin en meşhur ve günümüze ulaşabilen tek eseri *es-Sünen*'dir. Ahkâm hadislerin fıkıh konularına göre tertib edilerek meydana getirilen bu eser, muhtevası bakımından sünen türü eserlerden daha geniştir. Eser, mantıkî bir düzen içinde bab ve kitaplara ayrılmış; hadisler ahenkli bir bütün oluşturacak şekilde sıralanmıştır. İhtiva ettiği hadislerin tamamına yakını senedleriyle birlikte verilmiştir. Eserde iki yüz elli ravi ismi zikredilir. Hadis rivayetinde son derece titiz ve kaynağına bağlı olan Darimî, eserinde 3506 hadis kaydetmiştir. Darimî'nin eseri bölüm başlıklarında fikhî görüşlerini belirtmesi ve bir hadisi ihtiva ettiği konulara göre farklı bölümlerde

⁶⁴⁸ Aydınlı, *Semerkant*, 380.

⁶⁴⁹ *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, III, 128-129.

⁶⁵⁰ Tüfekçioğlu, *Müsnedler*, 144-145.

⁶⁵¹ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda Hadis*, 460.

tekrarlaması açısından Buhârî'nin Camiu's-Sahih'ine benzetilmiştir. Bazı hadis âlimleri İbn Mace'nin Sünen'i yerine Darimî'nin Sünen'inin Kütübü Sitte'nin altıncı kitabı sayılmasının daha doğru olacağını savunmuşlardır. Yine de Sünen müellifin meselelere bakış açısı ve muhteva azlığı gibi sebeplerden ötürü hak ettiği ilmi değeri ve alâkayı bulamamıştır. Bununla beraber eser çokça okunmuş ve okutulmuş, bazı çalışmalarda kullanılmıştır.⁶⁵²

Mâverâünnehir'de yetişmiş en önemli muhaddis ise hiç şüphesiz *Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî* (ö.256/870)'dir. 194/810 yılında Buhara'da doğan ve ilk eğitimini burada alan Buhârî, küçük yaşlarda Kur'an'ı hıfz etmiş ve ilmî seyahate başlamıştır. 210/825'de hacca giden Buhârî, altı yıl Mekke'de kalmış ve ilk eserlerini burada kaleme almıştır. Sonraki yıllarda Şam, Mısır, Basra ve Bağdat'a da seyahatler düzenleyen Buhârî, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu savunduğuna dair dedikodulardan ötürü Bağdat'ta çağdaşlarının hücumuna maruz kaldığı için Buhara'ya dönmüştür.⁶⁵³ Ancak Buhara emiri Ahmed b. Halid ile yaşadığı sürtüşme nedeniyle Buhara'dan da ayrılmak zorunda kalmış ve Semerkant'a bağlı Hartenk köyüne yerleşmiştir. 256/869 yılında bu köyde vefat etmiştir.⁶⁵⁴ İlimdeki dikkati, keskin zekâsı, ezber kabiliyeti, güçlü hafızası, çalışkanlığı ve üretkenliğiyle çok yönlü bir İslâm âlimi olan Buhârî İslâmî ilimlerin her sahasında otuz iki eser kaleme almış; hadis ilmi üzerine Kütübü Sitte'nin birinci kitabı olarak İslâm dünyasında en fazla itibar edilen ve okunan el-Câmiu's-Sahîh'i yazmıştır.⁶⁵⁵

el-Câmiu's-Sahîh Buhârî'nin muhaddislerin sıhhati üzerinde ittifak ettiği hadis rivayetlerini derlemek ve bu rivayetlerden ahkâma ve fıkhîye yönelik ne tür sonuçlar çıktığını belirlemek amacıyla kaleme aldığı hadis külliyyatıdır.⁶⁵⁶ Sahihî Buhârî adıyla da bilinen ve on altı yıl gibi uzun bir zaman diliminde hazırlanan külliyyatın nüshaları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda eserin 100'e yakın kitap ve 4000 civarında

⁶⁵² Ebu Muhammed Abdullah b. Abdîrrahman ed-Darimî es-Semerkandî, *Sünen-i Dârimî*, C. I, çev. Abdullah Aydınlı, İstanbul 1994, s. 54-65.

⁶⁵³ Buhârî'nin hayatı, talebeleri ve eserleri hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Buhârî'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Cihat Tunç, "*Büyük Türk Âlimi Buhârî'nin Hayatı ve Eserleri*", BTİBBUSB, ed. A. Hulusi Köker, Kayseri 1987, s. 1-3; Ramazan Zenbil, *İmam Buhârî: Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmîyle İlgili Koyduğu Usuller*, İstanbul 2013, s. 17-30, 67-71, 78-83.

⁶⁵⁴ İsmail Lütfî Çakan, "*İmam Buhârî'nin Buhara Emiri İle Münasebetleri*", BTİBBUSB, ed. A. Hulusi Köker, Kayseri 1987, s. 40-44.

⁶⁵⁵ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda Hadis*, 449.

⁶⁵⁶ Zenbil, *İmam Buhârî*, 125-126.

bâb ihtiva ettiği anlaşılmıştır. Eserde 7397'si sahih hadis olmak üzere toplam 9078 rivayet yer aldığı ve Buharî'nin bu hadisleri 600 bin rivayet arasından ayıklayarak bir araya getirdiği kaydedilmektedir.⁶⁵⁷ Bu eser, asırlar boyunca Müslümanların Kur'an-ı Kerim'den sonra en fazla müracaat ettiği kaynak olmuş ve insan tarafından yazılmış en sahih kitap kabul edilmiştir.⁶⁵⁸ Telif edildikten kısa bir süre sonra hadis kitapları arasında zirveye çıkan bu eser hakkında Müslüman âlimler pek çok şerh ve ihtisarlar kaleme almış, hatta Sahih'i okuma adabı üzerine dahi kitaplar kaleme almışlardır.⁶⁵⁹ Eserin teknik boyutu, kaynakları ve üzerine yapılan çalışmalar eski ve günümüzün araştırmacıları tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir.⁶⁶⁰

Muhaddislik yanında fakihlik vasfına da sahip olan Buharî, fikhî meseleye dair görüşlerini bab başlıklarında belli etmiş ve bu fikri destekleyecek hadisler ve ayetleri zikretmiştir. Bu yönüyle Câmiu's-Sahîh sadece hadis kitabı değil, aynı zamanda bir İslâm hukuku kaynağı olarak kabul edilmektedir.⁶⁶¹ Buna ek olarak Buharî, eserinde yeri geldikçe itikadî meseleler hakkında görüşlerini ve dayandığı hadisleri de kaleme almıştır. Bu açıdan Câmiu's-Sahîh aynı zamanda bir kelâm kaynağı olarak da kabul edilebilir.⁶⁶²

Câmiu's-Sahîh İslâm dünyasında hak ettiği üne kavuşmuş olmakla birlikte, her dönemde çeşitli tenkitlere maruz kalmıştır. Esere yöneltelen tenkitlerin başında rical bilgisindeki eksiklik ve hatalar gelmektedir. Ancak daha önemli tenkitler Buharî'nin Halku Kur'an (Kur'an'ın Mahlûk Olması) meselesindeki tutumu noktasında ortaya çıkmıştır. Buharî'nin "*Kur'an Allah kelâmıdır ancak insanlar tarafından telaffuzu ve yazılması mahluktur.*" açıklaması Halku Kuran fikrine karşı çıkan âlimlerin tepkisini çekmiş ve Buharî, düşüncelerinden dolayı hücumu uğramıştır. Meseleye daha itidalli yaklaşan âlimler ise bu konuda kafa karışıklığı oluştuğunu dile getirerek Buharî'yi bu görüşlerini açıklığı kavuşturmasını istemişlerdir. Bunun dışında muallak rivayetler, metine yönelik tenkitler, bazı ravilere itirazlar gibi eleştiriler de kaleme alınmıştır.⁶⁶³

⁶⁵⁷ Mehmet Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Konya 2003, s. 36.

⁶⁵⁸ Mücteba Uğur, *Buhârî*, Ankara 1989, s. 65.

⁶⁵⁹ Kurt, *Buhara*, 305.

⁶⁶⁰ M. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara 2000.

⁶⁶¹ Yusuf Kılıç, "*Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'inin İslâm Hukukunun Kaynağı Olması Bakımından Ehemmiyeti*", BTİBBUSB, ed. A. Hulusi Köker, Kayseri 1987, s. 211-219.

⁶⁶² Kamil Çakın, "*Buhârî'nin Mürcie İle İman Konusunda Tartışması*", Ankara ÜİFD, C. XXXII, Ankara 1992, s. 188-191.

⁶⁶³ Eren, *Sahih*, 45-53.

Bütün tenkitlere rağmen Câmîu's-Sahih, İslâm âlimleri nezdindeki itibarını ve şöhretini kaybetmemiş, Kütübü Sitte'nin birinci ve en üstün kitabı olarak genel kabul görmüştür. Bu eserle İslâm dünyasında hadis çalışmaları ileri bir noktaya taşınmış ve sonraki asırlarda telif edilen eserlerde her zaman Câmîu's-Sahih emsal alınmıştır. Bu eserin etrafında geniş bir edebiyat oluşmuş ve takip eden çalışmaların birinci kaynağı olarak kullanılmıştır. Türkler tarafından güçlü bir şekilde benimsenen ve sahiplenen Sahih-i Buhârî, hususi olarak hafızlar tarafından ezberlenmiş; darühadislerde eğitimi yapılmış ve Buhârî'yi okutma mesleği olarak Buhârîhânlık mesleği ortaya çıkmıştır. Türk milletinin dini inanışlarının yanında içtimaî hayatına da etki eden Câmîus-Sahih Anadolu Türk kültürünün önemli bir figürü haline gelmiştir.

1.2. Fıkıh

Abbasîler dönemi hadiste olduğu gibi fıkıh sahasında da altın bir çağ olmuştur. II/VIII. yüzyılın ortalarında başlayan ve fikhin yükseliş devri olarak tanımlanan bu dönemde fıkıh ilminin usulleri tedvin edilmiş, kavramları ve nazariyeleri yerleşmiş, müctehid imamlar yetişmiş ve fıkıh mezheplerin temelleri atılmıştır. İctihad yeteneği kazanan her âlimin hüküm üretebildiği bu evrede fikir ve icthad hürriyeti kurulmuş, fikhî ihtilaflar artmış ancak Müslümanlar arasında bölünme yaşanmamıştır. IV/XI. yüzyıla kadar süren bu süreç fıkıh ilminin olgunluk çağı olarak tarif edilmektedir. Bundan sonraki asırlar müctehid imamların ürettiği hüküm ve esasların kullanıldığı ve mezhep taassubuyla hareket edildiği taklid dönemidir.⁶⁶⁴

Mâverâünnehir'de dinî ilimlerin tüm sahalarında olduğu gibi fıkıh alanındaki ilk çalışmalar da Irak ve Horasan'dan gelen âlimler tarafından başlatılmış ve hadise paralel olarak gelişmiştir. *Muhammed b. Fadl el-Mervezî*,⁶⁶⁵ ve *Gâlib b. Mûsâ*⁶⁶⁶ bu sahanın Mâverâünnehir'deki öncüleri olarak zikredilebilir. İlk eğitimini bu öncülerin derslerinde alan talebeler Irak'a ilmî seyahatler düzenleyerek fıkıh tahsil etmiş; fıkıh

⁶⁶⁴ Aziz el-Azme, *Sosyal ve Tarihi Bağlam İçinde İslâm Hukuku*, çev. Fethi Gedikli, İstanbul 1992, s. 44 vd; Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuku Tarihi*, İstanbul 2006, s. 58 vd.

⁶⁶⁵ *Muhammed b. Fadl el-Mervezî* (ö.180/796), fıkıh ilmini Buhara'ya getiren kişidir. Mervrûz asıllı olup Buhara'nın Şerefden köyüne yerleşmiş ve çiftçilikle uğraşmıştır. Bazı âlimler onun yalancı olduğunu kaydetse de; onun Ebu Hanife ashabından olduğu ve Ebu Hafsü'l-Kebir'e hocalık yaptığı ifade edilmektedir. Bknz. Kurt, *Buhara*, 322-323.

⁶⁶⁶ *Gâlib b. Mûsâ el-Basrî* (ö. 126/744), Kuteybe b. Müslim'in ordusunda Semerkant'a gelmiş ve 110/728 yılında Semerkant kadısı tayin edilmiştir. Erken dönem Semerkant kadılarından olan bu kişi Semerkant'ta fıkıh ilminin öncülerinden biri olmuştur. Bknz. Aydın, *Semerkant*, 405.

âlimleri ve kadılar olarak memleketlerine dönerek fıkıh ilmini geliştirmişlerdir. Bu bölgede daha çok Ebu Hanife ashabından fakihler faaliyet göstermiş ve Hanefî fikhî tercih edilmiştir.⁶⁶⁷ Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve Muhammed Şeybanî gibi Hanefîliğin öncü imamlarının talebeleri arasında da Mâverâünnehirli çok sayıda talebenin yer aldığı ifade edilmektedir.⁶⁶⁸ Bu talebeler fıkıh âlimleri olarak Buhara ve Semerkant başta olmak üzere, Mâverâünnehir’de fıkıh okulları kurmuş, Ebu Hanife ekolünün temsilcisi olarak bölgede Hanefî mezhebinin yayılışını hızlandırmışlardır.⁶⁶⁹ Abbasî idaresi döneminde Mâverâünnehir’den çok sayıda fıkıh âlimi yetişmiş ve bunlardan bir kısmı Hanefî fikhînin önde gelen isimleri arasına girmişlerdir.

Abbasîler döneminde Mâverâünnehirli fıkıh âlimleri arasında *Ebu Hafsü’l-Kebir Ahmed b. Hafs* (ö.217/832) önemli bir fakihtir. Kendisi gibi fıkıh âlimi olan oğlundan ayırt edilebilmesi için ona Ebu Hafsü’l-Kebir, oğluna Ebu Hafsü’s-Sağır denir. 150/767’de Buhara’da Hayzâhâzâ köyünde doğan Ahmed b. Hafs, Bağdat’a gitmiş ve aralarında Muhammed Şeybanî’nin de yer aldığı Ebu Hanife ashabından fıkıh tahsil etmiştir. İlerleyen yıllarda Buhara’ya dönen Ahmed b. Hafs, vefatına kadar fıkıh çalışmalarını Buhara’da sürdürmüştür.⁶⁷⁰ En zor meseleleri çözebildiği için diğer şehirlerden ona fikhî meseleler havale edildiği kaydedilir. Bu yönüyle tüm Mâverâünnehir’de tanınmış, *Mâverâünnehir’in Şeyhi, Doğunun Fakihi* gibi unvanlar ile anılmıştır.⁶⁷¹ Ahmed b. Hafs’ın çevresinde fetvalarını takip eden çok kalabalık bir cemaat oluştuğu, bölgede Hanefî mezhebinin yayılmasında büyük katkılar sağladığı ve menkıbelere konu olacak şekilde sevildiği ifade edilmektedir. Ebu Hafsü’l-Kebir, fikhî meselelere dair verdiği fetvalarını içeren *Fevâid* isimli bir eser yazmıştır.⁶⁷²

Mâverâünnehirli büyük mütekellim Ebu Mukatil es-Semerkandî’nin oğulları *Ebu Osman Selm b. Ebi Mukatil es-Semerkandî* ve *Ebu Hafs Ömer b. Ebi Mukatil es-Semerkandî* Mâverâünnehir’de yetişmiş iki fakihtir. Selm b. Ebi Mukatil uzun yıllar Semerkant kadılığı yapmış, Ahmed b. Nasr el-Atekî gibi çok sayıda fakih yetiştirerek

⁶⁶⁷ Madelung, 246-247.

⁶⁶⁸ Bunlar arasında Muhammed b. Kasım, Hazım b. Abdullah, Dahhak b. Mahled, Mücahid b. Amr, İshak b. Bîşr, Ahmed b. Hafs (Ebu Hafsü’l-Kebir), Muhammed b. Selam, Said b. Halef, Osman b. Humeyd, Ebu Mukatil es-Semerkandî ve Ebu Bekr Ahmed el-Cüzcanî önemlidir. Ebu Hanife’nin yetiştirdiği ve Mâverâünnehir’de okullar açan Hanefî âlimler için bknz. Nurbergen, 51-55.

⁶⁶⁹ Düzgün, 16; Karadaş, 66.

⁶⁷⁰ *İslâm Âlimleri Ansiklopesidi*, III, 151.

⁶⁷¹ Kurt, *Buhara*, 326-327.

⁶⁷² Nurbergen, 53.

ilmî ve fikhî çalışmalara katkı sağlamıştır. 211/826 yılında Semerkant'ta vefat etmiş, cenaze namazını Samanî emiri Ahmed b. Esed kıldırmıştır. Ömer b. Ebi Mukatil ise kardeşi Selm'in vefatı üzerine Semerkant kadılığına tayin edilmiştir. Semerkant şehrinde ders okutan Ömer b. Ebi Mukatil, Mâverâünnehir'de pek çok fakih eğitmiş ve günümüze ulaşmamış çok sayıda kitap telif etmiştir. 219/834 yılında vefat eden Ömer b. Ebi Mukatil'in cenaze namazını Samanî emiri Nuh b. Esed kıldırmıştır.⁶⁷³

Ebu Zekeriya Yahya b. Ca'fer el-Buharî (ö.243/858) tefsir alanında da eserler vermiş önemli bir fakihdir. Buhara'ya bağlı Nekebûn köyünde doğan Yahya b. Ca'fer Irak ve Hicaz'a ilmî seyahatler düzenlemiş ve Ebu Hanife ashabından ders almıştır. İmam Buharî'nin hocaları arasında zikredilen Yahya b. Ca'fer, fıkıh ilmiyle alâkalı olarak *Kitâbü's-Savm*, *Kitâbü's-Salât*, *Kitâbü'l-Menâsik* ve *Kitâbu'l-Büyu* isimli dört eser kaleme almıştır. Yahya b. Ca'fer büyük bir hafız, sika bir râvi ve hucet olarak vasıflandırılmıştır.⁶⁷⁴

Ebu Sehl Mahmud b. Nadr el-Bâhilî el-Buharî (ö.250/864) Mâverâünnehirli fakihlerden olup Buhara'da dersler vermiştir. Onu Mâverâünnehir fakihlerinden ayırt eden özelliği Mısır'da eğitim almış ve Şafîî fikhını izlemiş olmasıdır. Arap asıllı olan Mahmud b. Nadr, İmam Şafîî'nin kitaplarını Buhara'ya ilk getiren ve Şafîî fikhını öğreten kişi olarak tanıtılmaktadır. Onun çabası Hanefiliğin yanında Şafîî mezhebi de Buhara'da tanınmasını sağlamıştır. Yine de Abbasîlerin ilk döneminde bölgede Şafîî fukahanın yok denecek kadar az olduğu ifade edilmektedir.⁶⁷⁵

Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Hafs (ö.274/888) Buharalı büyük fakih Ebu Hafsü'l-kebir'in oğludur ve babasına nisbetle Ebu Hafsü's-sağir lakabıyla şöhret kazanmıştır. Fıkıh eğitimini babasından alan Muhammed b. Ahmed, babasının vefatı sonrasında Buhara Hanefîlerinin reisi olmuş ve Mâverâünnehir âlimlerinin saygısını kazanmıştır. Sika ve zühd sahibi bir Ehl-i Sünnet âlimi olarak tanıtılan Muhammed, fıkıh ilmiyle ilgili olarak *Mukaddime fi'l-Furu'* isimli bir eser kaleme almış, 274/888 yılında Buhara'da vefat etmiştir.⁶⁷⁶

Mâverâünnehir'de yetişen büyük muhaddis *Buharî*, hadis ilminin yanında fıkıh ilmiyle de meşgul olmuş ve eserler vermiştir. *Câmiu's-Sahîh* adlı eserinde yer yer

⁶⁷³ Aydınlı, *Semerkant*, 407-408.

⁶⁷⁴ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda Hadis*, 458.

⁶⁷⁵ Kurt, *Buhara*, 330-331.

⁶⁷⁶ Nurbergen, 55.

fikhî konulara da yer veren Buharî, *Kitabü'l-Eşribe*, *Kitâbu'r-Rikâk*, *Kitâbü'l-Fevâid* ve *Kitâbü'l-Hibe* isimli eserlerinde fikhî konuları içeren hadislere yer vermiştir.⁶⁷⁷ Hanefiler tarafından fakih olarak kabul edilmeyen Buharî, eserlerinde Ebu Hanife ve ashabına karşı tenkitler ve itirazlarda bulunmuştur.⁶⁷⁸ Mekke'de Humeydî'den Şafî fikhını öğrenen Buharî, fıkıh ilmiyle alakâli *Kitâbü's-Sünen fi'l-Fıkh*, *Kitâbü'l-Kırâe Halfe'l-İmam* ve *Tenvîru'l-Ayneyn bi Raf'il-Yedeyn fi's-Salât* isimli eserleri kaleme almıştır. Böylece Buharî, Mahmud b. Nadr ile birlikte Şafî mezhebinin Buhara'daki temsilcisi olmuş ve Şafî ekolünün tanınmasına katkı sağlamıştır.⁶⁷⁹

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de Hanefî fikhının baskın olduğu, Samanîler dönemine doğru Şafî fikhının ve İmamiye Şia'sının etkinlik kazanmaya başladığı kaydedilmektedir.⁶⁸⁰ Bölgede hakim Hanefî fikhının kaynağı Kûfe ekolü olmakla birlikte Mâverâünnehirli fakihler mahalli koşulları da göz önünde tutarak Kûfe fakihlerinin fetvalarına muhalif uygulamalarda da bulunabilmişlerdir.⁶⁸¹ Hanefî mezhebinin önde gelen alimleri arasında da giren Mâverâünnehirli fakihler bölgede Hanefî mezhebinin yayılmasında birinci derecede etkili olmuşlardır.⁶⁸²

1.3. Tefsir

Mâverâünnehir'de İslâmî ilimler alanındaki çalışmalar hadis ve fıkıh sahasında yoğunlaşırken; Kur'an ve tefsir üzerine eserler de verilmiştir. Tefsir sahasında eser veren ilk isimler özellikle fetih döneminde yeni Müslüman olanlara Kur'an öğretmek amacıyla Mâverâünnehir'e gelen âlimler olmuştur. *Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî*⁶⁸³ bu sahada öncü isim olarak zikredilmektedir. Bununla beraber Abbasîler zamanında da bazı müfessirler Irak'tan Mâverâünnehir'e gelmiştir. Bunlar arasında Me'mun'un

⁶⁷⁷ Zenbil, *İmam Buharî*, 111-112; Kurt, *Buhara*, 331.

⁶⁷⁸ M. Hilmi Merttürkmen, *Buharî'nin Ebu Hanife'ye İtirazları*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum 1976.

⁶⁷⁹ Zenbil, 110-112; Kurt, *Buhara*, 331-332.

⁶⁸⁰ Aydın, *Semerkant*, 403-404.

⁶⁸¹ Düzgün, "*İlim Havzası*", 19.

⁶⁸² Madelung, 241-247.

⁶⁸³ *Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî* (ö.106/724) Belhli olmakla birlikte Kuteybe b. Müslim tarafından Müslümanların dini meselelerini çözmek ve yerli halka Kur'an'ın mesajını öğretmek göreviyle yeni fethedilen Semerkant şehrine yerleştirilmiştir. Onun tabiînin meşhur müfessirlerinden, Kur'an tefsiri yazmış önemli bir âlim olduğu ifade edilmektedir. Semerkant'ta onun adına Kur'an eğitimi yapılan bir mescid inşa edilmiştir. Dahhâk b. Müzâhim'in özellikle çocuklara Kur'an öğretmeye önem verdiği ve 3000'den fazla çocuk okuttuğu kaydedilmektedir. Dahhâk, Buhara'da çevresinde de eğitim faaliyetleri yürütmüştür. Merv'de hapisanede vefat etmiştir. Bknz. Muhammed Eroğlu, "*Dahhak b. Müzahim*", DİA, İstanbul 1993, C. VIII, s. 410-411.

halifeliği döneminde (198-218/813-833) Buhara'ya gelen *Ebu Ubeyd İshak b. Bişr* önemlidir. Zamanın büyük müfessirlerinden Mukatil b. Süleyman'ın talebesi olan ve Ebu Hanife'den dersler alan İshak b. Bişr, fıkıh ilmiyle de yakından ilgilenmiştir. Herhangi bir eser vermemiş olan bu âlim, Buhara'da tefsir ve fıkıh dersleri vermiştir. Bu yönüyle Me'mun'un dikkatini çektiği ve Me'mun'un İshak b. Bişr'e yüz bin dirhem mükâfat gönderdiği rivayet edilmektedir.⁶⁸⁴

Mâverâünnehir'de tefsir sahasında *Ali b. İshak es-Semerkandî* (ö.237/851)'nin *Tefsir* ve *Müşâfehât* isimli eserleri yazdığı bilinmektedir.⁶⁸⁵ Aynı zamanda fakih olan *Ebu Zekeriya Yahya b. Ca'fer* (ö.243/858) ise *Kitâbü't-Tefsîr* isimli bir tefsir kitabı kaleme almıştır.⁶⁸⁶ İslâmî ilimlerin hemen her sahasında derin bilgi birikimine sahip olan *İmam Buharî* ise Mâverâünnehirli büyük müfessirler arasında gösterilmektedir. Mücahid b. Cübeyr ve Yahya b. Ca'fer'den tefsir dersleri alan Buharî, *et-Tefsîrü'l-Kebir* isimli bir eser telif etmiştir. Eser günümüze ulaşmamıştır. Buharî, *Camiü's-Sahih*'ine de "*Kitâbu Tefsiri'l-Kur'an*" başlığı taşıyan özel bir bölüm tahsis etmiş ve hadislerden yola çıkarak bazı ayetlerin tefsirini yapmıştır. Buna ek olarak "*Kitâbu Fedâili'l-Kur'an*" başlığı altında Kur'an'ın faziletlerini konu alan hadislere yer vermiştir.⁶⁸⁷

1.4. Kelâm

Kelâm; İslâm'ın iman ve amele ilişkin inanç esaslarını ortaya koyan ve bunları temellendirerek sistemli hale getiren özgün bir ilim dalıdır. Felsefeden ayrıldır, ancak İslâm'ın inanç felsefesi olarak kabul edilmektedir.⁶⁸⁸ Müslüman toplumun ihtiyaçları doğrultusunda belli tarihi, sosyal, kültürel ve entelektüel koşullar altında ortaya çıkıp gelişmiştir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra Müslümanlar arasında beliren siyasî ve fikri ayrılıkların artması, İslâmiyet'in yayılmasının bir sonucu olarak farklı din ve kültürlerden düşüncelerin İslâm dünyasını etkilemesi, İslâm inancına karşı hücum ve itirazların şiddetlenmesi, felsefenin yaygınlaşmasına bağlı olarak felsefî düşünce ve aklın ön plana çıkması, sahabe ve tabiîn neslinden kişilerin azalması gibi faktörlere

⁶⁸⁴ Nurbergen, 53.

⁶⁸⁵ Aydınlı, *Semerkant*, 376.

⁶⁸⁶ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda Hadis*, 458.

⁶⁸⁷ Kurt, *Buhara*, 286-287.

⁶⁸⁸ Heyet, *Kelâma Giriş*, ed. Çağfer Karadaş, Eskişehir 2013, s. 5-9.

bağlı olarak H. I. asrın sonlarına doğru kelâma genel bir yöneliş yaşanmış ve kelâm ilmi ayrı bir disiplin olarak gelişmiştir.⁶⁸⁹ İslâm'ın temel kaynağı Kur'an'ı anlama ve yorumlama noktasında ortaya çıkan birtakım tartışmalar ve farklı yaklaşımlar itikadî mezheplerin oluşumuna belli bir zemin hazırlamıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak da Mu'tezile, Mürcie, Kaderiyye, Neccâriyye, Cebriyye, Hariciyye, Müşebbihe gibi itikadî mezhepler teşekkül etmiştir.⁶⁹⁰ Bu itikadî fırkalar, Abbasîlerin ilk döneminde etkinliklerini arttırmış ve devrin siyasî, sosyal ve kültürel gelişmelerinde önemli bir rol oynamışlardır.

Abbasîler döneminde imamet, iman ve amel ilişkisi ve Kur'an'ın yaratılmışlığı gibi kelâmî tartışmalar Irak ve Horasan gibi siyasî etkisi olan bölgelerde yoğunlaşmış ve gelişmiştir. Bu tartışmaların dışında kalmayı tercih eden Mâverâünnehir ulemâsı, daha ziyade dini ilimlerin hadis ve fıkıh sahasına yönelmiş; kelâmî meselelerle fazla ilgilenmemiştir. Bundan dolayı Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de kelâm ilmi açısından hareketlilik görülmez. Bununla beraber fıkıhta Ebu Hanife'nin başını çektiği Ehl-i Re'y (Kûfe) ekolünün benimsendiği Mâverâünnehir'de Ebu Hanife ve ashabının derslerinde yetişmiş fakihler, yaygın olarak Ehl-i Re'y'in itikad görüşlerini kabul etmiş ve savunmuşlardır. Bununla beraber Ehl-i Re'y ekolünün karşıt kutbu olan⁶⁹¹ Ashabü'l-Hadis ekolünün de Mâverâünnehir'de taraftar bulduğu görülür.⁶⁹² Her iki ekol, ilk itikadî mezheplerden olan Mürcie'nin içinde değerlendirilmektedir. Bundan dolayı Ehl-i Re'y ve Ashabu'l-Hadis itikadının bölgede başarısı bir anlamda

⁶⁸⁹ Fethi Kerim Kazanc, "Klasik Kelâmî Tartışmaların Doğuşu ve Gelişimine Etki Eden Faktörler", Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 24-25, Samsun 2007, s. 180-184; Mehmet Kenan Şahin, "Kelâm İlminin Doğuş Nedenleri", Dokuz Eylül ÜİFD, C. XXXIII, İzmir 2011, s. 156-182.

⁶⁹⁰ Fikret Karaman, "Kelâm İlminin Doğuşu ve Müttekaddimin Dönemi Problemler", Fırat ÜİFD, S. 1, Elazığ 1996, s. 110-114; Watt Montgomery Watt, "İslâm Kelâmında Mezheplerin Önemi", Harran ÜİFD, S. III, Şanlıurfa 2012, s. 117 vd.

⁶⁹¹ H. II-III/M. VIII-IX. yüzyıllarda fıkıh ve kelâmda Ehl-i Re'y ve Ashabu'l-Hadis (Ehl-i Hadis) ayrışması ortaya çıkmıştır. Ashabu'l-Hadis, hadis tahlil etmek, haber nakletmek ve hükümleri nasllara dayandırmakla yetinip kıyasa başvurmayanlar olarak tarif edilir. Ehl-i Re'y ise hüküm çıkarmada rey, kıyas gibi metotları da uygulayan fıkıh yaklaşımı olarak tanımlanmaktadır. İki ekol arasındaki ayrılık fıkıh sahasıyla sınırlı kalmamış ve itikadî fikirlere de yansımıştır. Bu iki ekole mensup olan âlimlerin birbirlerini eleştirdikleri ve tartıştıkları ifade edilmektedir. Kurt, *Buhara*, 334. Ehl-i Re'y ve Ashabu'l-Hadis ekolleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman Haçkalı, "Ehl-i Hadis - Ehl-i Re'y Ayrışması Fikhî mi, İtikadî mi?", İHAD, Konya 2003, S. 2, s. 59-68; Ahmet Uyar, "Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadis-Ehl-i Re'y Ekolleri)", Bilimname: Düşünce Platformu Dergisi, C. II, S. 5, Kayseri 2004, s. 29-44; İshak Emin Aktepe, "Ebu Hanife ve Ehl-i Hadis'in Sünnet Anlayışındaki Temel Farklar", İHAD, Konya 2012, S. 19, s. 115-130.

⁶⁹² M. Said Özervarlı, "Ehl-i Sünnet'i Meydana Getiren Ana Mezheplerin Temel İtikadî Düşüncesi", Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet, ed. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, İstanbul 2006, s. 119.

Mürchie mezhebinin taraftar bulması olarak kabul edilmektedir.⁶⁹³ Kelâm ilmini müstakil bir disiplin haline getiren ve mihne⁶⁹⁴ çağında kelâmî tartışmaların merkezinde yer alan Mu'tezile, Abbasîler döneminde Mâverâünnehir'de küçük bir grup tarafından temsil edilmiştir.⁶⁹⁵ Şîî-İsmailî ve Haricî kelâmı ise nehrin Horasan tarafında güçlü olmakla birlikte, Mâverâünnehir'de IV/X. yüzyıla kadar çok etkili olamamıştır.⁶⁹⁶

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de Ehl-i Re'y/Hanefî kelâmı Buhara ve Semerkant merkezli olarak Hanefî fikhını benimsemiş âlimler tarafından temsil edilmiştir. Bunlar arasında *Ebu Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkandî* (ö.194/809) Ebu Hanife'nin itikadî görüşlerini Mâverâünnehir'e yazılı metinler halinde getiren ilk kişi olarak gösterilmektedir.⁶⁹⁷ İlim seyahatleri sırasında pek çok şehri ziyaret eden ve uzun süre Ebu Hanife'nin yanında kalan Ebu Mukâtil es-Semerkandî; fıkıh, kelâm ve hadiste otorite kabul edilmiştir. Buna mukabil bazı âlimler ircâ fikrini kabul ettiği için Ebu Mukatil'i hadis uydurmakla itham etmişlerdir. Horasan ve Mâverâünnehir Mürchie'sinin ona saygı gösterdiği ve Ebu Hanife'nin *Kitabü'l-Âlim ve'l-Müteallim* adlı eserini Ebu Mukatil'den rivayet ettikleri kaydedilmektedir.⁶⁹⁸

Ebu Mukatil es-Semerkandî Semerkant civarında Hanefî kelim düşüncelerinin tanınip yaygınlaşmasında önemli rol oynarken; Buhara'da *Ebu Hafsü'l-Kebir Ahmed b. Hafs* (ö.217/832) ve ondan sonra da oğlu *Ebu Hafsü's-Sağir Muhammed b. Ahmed b. Hafs* (ö.270/883) Hanefî kelâmın temsilcisi olmuştur. Re'y ekolünün en önemli isimleri arasında zikredilen Ebu Hafsü'l-Kebir'in kelâmî düşüncesi bilinmemektedir. Ebu Hanife'nin sıkı bir takipçisi olan ve Buhara'da Hanefî mezhebinin yayılmasında önemli katkılar sağlayan Ebu Hafsü'l-Kebir, bazı âlimler tarafından imanî sözden ibaret gördüğü gerekçe gösterilerek Mürchie olmakla itham edilmiştir. Ebu Hafsü's-Sağir ise İmam Buharî ile Kur'an üzerine münazaralara girmiş ve kelâmî meselelere

⁶⁹³ Kutlu, *Mürchie*, 168-211; Madelung, "İlk Mürchie", 239-247.

⁶⁹⁴ *Mihne*, Halife Me'mun'un 218/833 yılında başlattığı kadılar ve âlimleri Halku'l-Kur'an (Kur'an'ın Mahlûk Olduğu) konusunda sorgulanması ve bunu kabul etmeyenlerin baskı altına alındığı olaylara verilen genel addir. Mu'tezile kelâmcılarının etkisiyle başladığı kabul edilen ve Ashabu'l-Hadis ehli âlimlerin şiddetle karşı çıktığı Halku'l-Kur'an tartışmalarında âlimler sorgulanmış ve muhaliflere eziyet edilmiştir. Mihne dönemi 232/847 yılında Halife Mütevekkil'in iktidara gelişine kadar devam etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", DİA, İstanbul 2005, C. XXX, s. 26-28.

⁶⁹⁵ Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile", 51-52, 63-64.

⁶⁹⁶ Ay, "Orta Asya'da Şiilik", 276; Yöner, "Haricilerin Mâverâünnehir", 193-195.

⁶⁹⁷ Aydınli, *Semerkant*, 422.

⁶⁹⁸ Kutlu, *Mürchie*, 268.

dair görüş beyan etmekten kaçınan Hanefi fakihlerin aksine kelâmî tartışmalarda ön plana çıkmıştır.⁶⁹⁹

Ebu Hanife'den Maturidî'ye giden silsilede yer tutan *Ebu Bekr Ahmed b. İshak el-Cüzcanî* ve onun takipçisi olan *Ebu Nasr Ahmed b. Abbas el-Iyazî es-Semerkandî* Mâverâünnehir'de Hanefi itikadının iki önemli temsilcisidir. Bütün ilimlerde zirveye ulaşmış bir âlim olarak anılan *Ahmed b. İshâk el-Cüzcanî*, kelâmî konular hakkında *Kitâbu't-Tevbe* ve *Kitâbü'l-Fark ve't-Temyîz* isimli iki eser kaleme almıştır.⁷⁰⁰ Onun takipçilerine Cüzcanîyye denilmiştir.⁷⁰¹ Ahmed b. İshak el-Cüzcanî'nin talebesi olan *Ebu Nasr el-Iyazî* ise Ebu Hanife'nin itikadî ve fikhî görüşlerini çok iyi bilen ve onu kuvvetle savunan bir mütekellim olarak tarif edilir. *Kitâbu'l-Musannefî Mes'eleti's-Sifât* isimli eserinde Ehl-i Re'y görüşlerini doğrulayan, Mu'tezile ve Neccâriyye'nin iddialarını çürüten delillere yer vermiştir.⁷⁰² Zamanında Iyazîyye adı ile anılan bir grup oluşturan Ebu Nasr el-Iyazî, İmam Maturidî ve Hakim es-Semerkandî'nin de aralarında olduğu 40 kadar talebe yetiştirdikten sonra Nasr b. Ahmed zamanında (301-331/913-942) Türklerle yapılan bir savaşta şehit olmuştur.⁷⁰³

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de Ebu Hanife itikadî ve Ehl-i Re'y ekolü yaygın kabul görürken; *İmam Buharî* Ashabu'l-Hadis'i temsil etmiş ve rey ehli ile iman konusunda tartışmalara girmiştir. İman konusunda Ehl-i Re'y takipçilerine karşı sert bir tutum takınan Buharî'nin Ehl-i Re'y ravilerinden hadis almadığı ifade edilmektedir.⁷⁰⁴ Câmiu's-Sahîh'in birinci babında yer alan Kitâbü'l-İmân'ı Mürcie düşüncesine reddiye olarak kaleme alan Buharî, ameli imandan bir cüz kabul ederek imanın söz ve amelden oluştuğunu ve sadece kalp ile tasdik, dil ile ikrardan ibaret olamayacağını savunmuştur.⁷⁰⁵ Halku'l-Kur'an meselesine dair görüşlerini ise *Halku Ef'ali'l-İbad* adlı eserinde toplayan Buharî, Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunan Mu'tezile ve buna karşı çıkan muhalif grupları aşırılıkla eleştirdikten sonra Kur'an'ın Allah kelâmı, yazılmasının ve okunmasının mahlûk olduğu fikrini savunmuştur. Bu düşüncesiyle Buharî'nin Mu'tezile'ye katılıp katılmadığı anlaşılammış ve akranları

⁶⁹⁹ Kurt, *Buhara*, 334; Kutlu, *Mürcie*, 259-261; Nurbergen, 53.

⁷⁰⁰ Aydınli, *Semerkant*, 423.

⁷⁰¹ M. Sait Özervarlı, "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi", İAD, İstanbul 2003, S. 10, s. 40.

⁷⁰² Aydınli, *Semerkant*, 424.

⁷⁰³ Karadaş, "Semerkant Hanefi Okulu", 62.

⁷⁰⁴ Kurt, *Buhara*, 335.

⁷⁰⁵ Çakın, "Buhârî'nin Mürcie Tartışması", 188-191.

Buhârî'den Halku'l Kur'an meselesindeki fikirlerini açıklamasını istemişlerdir. Onun bu konuda kararsız bir tutum sergilediği ifade edilmektedir.⁷⁰⁶

Mâverâünnehir'in kelâm ilmi sahasındaki en büyük başarısı ise günümüzde en yaygın itikadî mezheplerden biri olan Maturidîliğin imamı *Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud el-Maturidî es-Semerkandî* (ö.333/944)'dir. Hayatı hakkında yok denecek kadar az bilgi bulunan Ebu Mansur Maturidî, Semerkant'a bağlı Maturid köyünde doğmuştur. Doğum tarihinin 248/862 - 256/870 civarı olduğu tahmin edilir.⁷⁰⁷ Onun fikhî ve itikadî olarak Ebu Hanife çizgisinde eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Hocaları arasında Ebu Hanife'den gelen bir silsile ile Muhammed b. Mukatil er-Râzî, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed el-Cüzcanî, Ebu Bekr Ahmed b. İshak el-Cüzcanî, Ebu Nasr Ahmed b. Abbas el-Iyazî ve Nusayr b. Yahya el-Belhî sayılmaktadır. Talebeleri arasında meşhur olanlar Muhammed b. İsmail el-Hâkim es-Semerkandî, Ali b. Said el-Rustuğfenî, Abdullah b. Musa el-Pezdevî ve Ebu Ahmed el-Iyazî'dir.⁷⁰⁸ 333/941 yılında vefat eden Ebu Mansur el-Maturidî, Semerkant'ta defnedilmiştir.⁷⁰⁹

Çok yönlü bir İslâm âlimi olan ve dini ilimlerin değişik sahalarında eserler telif eden İmam Maturidî'nin kelâmî görüşlerini aktardığı eserleri şunlardır:

1- *Kitâbü't-Tevhîd*: İmam Maturidî'nin kelâm konusunda en muahhar, meşhur ve hacimli eseridir. Bu eserinde kelâm ilminin temel konularını ele almaktadır.

2- *Kitâbu'l-Makâlât*: Bu eser günümüze ulaşmamıştır.

3- *Beyânu Vehmi'l-Mu'tezile*: Günümüze gelmemiş eser Mu'tezile'nin kelâm düşüncesine reddiyedir.

4- *Reddü Evaili'l-Edille li'l-Ka'bî*: Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî el-Belhî'ye reddiyedir.

5- *Reddü Tehzibi'l-Cedel li'l-Ka'bî*: Ka'bî'nin eserlerine reddiyedir.

6- *Reddü Vaicli'l-Füssal li'l-Ka'bî*: Ka'bî'nin eserlerine reddiyedir.

7- *Reddü Usûli'l-Hamse*: Mu'tezile kelâmcılarından Ebu Ömer Muhammed b. Ömer el-Bahilî'nin Usûlü'l-Hamse adlı eserine reddiyedir.

⁷⁰⁶ Y. Şevki Yavuz, "Buhârî'nin Halku Ef'ali'l-İbad'ı ve Ehli Sünnet Kelâmı İçindeki Yeri", BTİBBUSB, ed. A. Hulusi Köker, Kayseri 1987, s. 248-249.

⁷⁰⁷ Sıddık Korkmaz, "İmam Ebu Mansur el-Maturidî'nin Hayatı ve Eserleri", DAD, C. IV, S. 10, Ankara 2001, s. 99-101.

⁷⁰⁸ Mustafa Bulut, "İmam Maturidî, Hocaları ve Öğrencileri", Hikmet Yurdu: İmam Maturidî ve Maturidîlik Özel Sayısı, Malatya 2009, Y. 2, S. 4, s. 140-142.

⁷⁰⁹ Şükrü Özen, "Mâtüridî", DİA, Ankara 2003, C. XXVIII, s. 146.

8- *Reddü ale'l-Karamita*: Karmatîlerin kelâmî görüşlerini çürüttüğü eseridir.

9- *Reddü Kitâbi'l-İmame li Ba'zır Ravâfız*: Şia'nın imamet görüşlerine reddiye olarak yazılmıştır.⁷¹⁰

İslâmî ilimlerin her sahasında aktif olan Maturidî, daha çok mütakellim kimliği ile öne çıkmış, Maturidî kelâmının temellerini atmış ve onu takip eden mütakellimler bu ekolü itikadî bir mezhep haline getirmişlerdir. Onun seleflerinin tartışmadığı bazı önemli problemleri tartıştığı, daha önce kullanılmayan aklî-naklî deliller kullanarak görüşlerini temellendirdiği ve kelâmı gerçek anlamda bilim hüviyetine büründürdüğü ifade edilmektedir.⁷¹¹ Buna ek olarak sünî kelâmın asıl kurucusunun Ebu'l-Hasan el-Eş'ari değil, Ebu Mansur el-Maturidî olduğu savunulmaktadır.⁷¹² İmam Maturidî; Kur'an'ın Allah kelâmı olduğu ve mahlûk olmadığını, büyük günah işleyenlerin kâfir sayılmayacağını; iman için kalp ile tasdik, dil ile ikrârın yeterli olduğunu, haramları helal saymanın küfre sebep olacağı gibi düşünceleri eserlerinde açıklamıştır.⁷¹³ Onun kelâmî görüşlerinin Ebu Hanife ve takipçilerine dayandığı, Hanefî kelâm düşüncesini bir zeminde harmanlayarak sistematize ettiği ve geliştirdiği ifade edilmektedir. Bu nedenle Maturidîlik kelâmı ve Hanefî fikhî tarihsel süreçte iç içe geçmiş ve ayrılmaz bir bütün oluşturmuştur.⁷¹⁴ Türkler, ibadet ve sosyal ilişkilerinde Ebu Hanife fikhını, inanç esaslarında ise Maturidî akaidini benimsemişlerdir. Bu yönüyle Maturidî, Türk toplumunun İslâm algısının oluşmasında da son derece etkili olmuştur.⁷¹⁵

2. Sosyal İlimlerde Eser Veren Müellifler

2.1. Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de İslâmî ilimler sahasında çalışan bazı âlimlerin tarih konulu eserler yazdıkları veya tarih ilmiyle de meşgul oldukları

⁷¹⁰ Maturidî'nin kelâma ve diğer ilimlerdeki tüm eserleri için bkz. Ali Rıza Karabulut, "*Maturidî'nin Eserleri ve Hakkında Yazılanlar*", Ebu Mansur Semerkandî Maturidî (862-944), yay. haz. Ahmet Hulusi Köker, Kayseri 1986, s. 179-185.

⁷¹¹ Sönmez Kutlu, "*Bilinmeyen Yönleriyle Türk Bilgini: İmam Maturidî*", DAD, C. V, S. 15, Ankara 2003, s. 8.

⁷¹² Bekir Topaloğlu, "*Maturidî – Kelâma Dair Görüşleri*", DİA, Ankara 2003, C. XXVIII, s. 151.

⁷¹³ Mehmed Aydın, "*Türk Kelâmcılarından İmam Maturidî*", İslâm Medeniyeti Dergisi, Y.3, S. 34, İstanbul 1973, s. 29-30.

⁷¹⁴ Ahmet Ak, "*Maturidîliğin Hanefîlik İle İlişkisi*", Milet ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, C. VII, S. 2, İstanbul 2010, s. 224-238.

⁷¹⁵ A. Vehbi Ecer, "*Maturidî'nin Türk Kültüründeki Yeri*", Hikmet Yurdu, Y. 2, S. 4, Ankara 2009, s. 95.

görülmektedir. Buharalı muhaddis *İsa b. Musa Guncâr* (ö.186/802) ilmi seyahatleri sırasında ilk İslâm tarihçilerden Vehb b. Münebbih'in eserlerini görmüş ve onun bazı eserlerini okutmuştur.⁷¹⁶ *Ebu Salih Şuayb b. Leys es-Semerkandî* (ö.272/885) ise hadis ve tefsir dersi almış, tarih ve ensab ilmine vakıf bir âlim olarak tarih dersleri vermiştir. Semerkant halkının Şuayb b. Leys'e saygı gösterdiği, Semerkant tarihiyle ilgili ona itibar ettikleri kaydedilmektedir.⁷¹⁷ Muhammed b. İshak'tan megazi ilmini öğrenen *Ebu Haşim Leys b. Nasr b. Seyyar el-Kinani*⁷¹⁸ (ö.187/803) ise Buhara'da megazi ve tarih dersleri vermiştir.⁷¹⁹

Mâverâünnehir'de müstakil olarak tarih sahasında çalışan en dikkate değer kişi *Ebu Huzeyfe İshak b. Bişr el-Buharî* (ö.206/821)'dir. Hadis tahsili adına seyahatler düzenleyen ve çeşitli ravilerden hadisler rivayet eden İshak b. Bişr, Harun Reşid'in daveti üzerine Bağdat'a yerleşmiş ve bir süre İbn Rağban mescidinde hadis, siyer ve megazi ilmi okutmuştur. Onun derslerine Harun Reşid'in de katıldığı ifade edilir. Bir süre sonra Buhara'ya dönen İshak, 206/821 yılında Buhara'da vefat etmiştir.⁷²⁰

İshak b. Bişr'in bilinen en önemli eseri *Kitâbü'l-Mübtede* isimli bir tarih/hadis kitabıdır. Yaratılıştan Hz. Peygamber devrinin sonuna kadar insanlık tarihini ele alan eserde uydurma hadislerin rivayet edildiği kaydedilmektedir. *Kitâbu'l-Fütûh* Suriye, Anadolu, Mısır, Irak ve Mağrib fetihlerinden bahseden eserdir.⁷²¹ Müellifin *Kitâbu'r-Ridde*, *Kitâbu'l-Cemel*, *Kitâbu'l-Elviyye*, *Kitâbu Sıffin*, *Kitâbu Hafri Zemzem* ve *Fütûhu Beyti'l-Makdis* isimli tarih kitaplarını da kaleme aldığı zikredilmektedir.⁷²²

Taberî ve başka önemli tarihçilerin ilgisini çeken ve eserlerinden çokça istifade edilen İshak b. Bişr, hadisçilerin müşterek hücumuna maruz kalmıştır. Onun hadis uydurduğu, zamanına yetişmediği ve görmediği kişilerden görmüş gibi rivayetlerde bulunduğu, asılsız haber naklettiği ve sika kişileri buna alet ettiği iddia edilmiştir. Çoğu hadis münekkidi onu zayıf hafızaya sahip, ne söylediğini bilmeyen gafil bir

⁷¹⁶ Kurt, *Buhara*, 337.

⁷¹⁷ Aydınli, *Semerkant*, 436.

⁷¹⁸ Kaynaklarda *el-Leys b. el-Muzaffer b. Nasr b. Seyyar el-Horasanî el-Leysî* (ö.187/803) künyesiyle kaydedilen Arap fıkıh ve lügat âlimi bahsi geçen Leys b. Nasr olmalıdır. Nitekim ölüm tarihi Nasr b. Seyyar'ın torunu olma ihtimalini zorlaştırmaktadır. Nasr b. Seyyar'ın el-Muzaffer isimli bir oğlu da bilinmemektedir. Bknz. Durmuş, "*Leys b. Muzaffer*", 164. Leys b. Nasr aynı zamanda Harun Reşid'e karşı Semerkant'ta isyan eden Râfi' b. Leys'in babasıdır.

⁷¹⁹ Kurt, *Buhara*, 340.

⁷²⁰ Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 27, 54.

⁷²¹ Mustafa Zeki Terzi, "*Ebu Huzeyfe el-Buharî*", DİA, İstanbul 1994, C. X, s. 160.

⁷²² İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, I, 202.

adam olarak tarif etmiştir.⁷²³ Taberî ise İshak b. Bişr'den çok haber naklettiği için eleştirilmiştir. İshak b. Bişr'i güvenilir kabul eden iki kişi ise talebesi Muhammed b. Ömer ed-Dârâbecerdî ve Şii tarihçi Necâşî olmuştur.⁷²⁴

İshak b. Bişr'in, Kitabü'l-Mübtede'sinin bir kısmı hariç, eserleri günümüze ulaşmamıştır. Mübtede'nin bazı parçaları günümüze ulaşabilmiştir. Peygamberin hayatından bahseden dördüncü ve beşinci kısımlar Dımaşk'ta Mektebetü'z-Zahiriye kütüphanesinde bulunmaktadır.⁷²⁵ Bazı parçaları İbn Hacer el-Askalanî tarafından el-İsabe'de iktibas ettirilen Adem ve Havva'dan bahseden bir bölüm ise Chicago Şark Araştırmaları Enstitüsü'nde muhafaza edilmektedir. Bu kısım İngilizce tercümesi ile birlikte özetlenerek yayınlanmıştır.⁷²⁶

Mâverâünnehir'de tarih sahasında eserler veren en mühim isim ise *Buhârî*'dir. Buhârî ricâl kitapları sınıfına giren üç kitap kaleme almıştır: *Tarihu'l-Kebîr*, *Tarihu'l-Evsât* ve *Tarihu's-Sağir*. Bu eserlerin üçü de birbirine benzemekle birlikte aralarında tertip farklılıkları vardır. *Evsât* ve *Sağir* Hz. Muhammed'den başlayarak 255/869'da ölenlere kadar şahısları dönem dönem kronolojik olarak ele alır. Bu yönüyle Buhârî kendi çağının tabakât kitaplarında izlenen usulleri takip etmiştir.⁷²⁷ *Tarihu'l-Kebîr*'de ise bir şekilde tarihte ismi geçen kişilerin künyeleri ve hayatları hakkında öz bilgiler bulunmaktadır. Kitâbü'l-Künâ (Künyeler Kitabı) ile IX cilt halinde kaleme alınan bu eserde 13.500'ün üzerinde şahıs ismi geçmektedir. *Kebîr*'i özel kılan yönü ise ilk kez alfabetik tasnif usulünün kullanılmış olmasıdır. Buhârî'nin sıralaması sonraki tabakât eserlerinde de uygulanmıştır. Buhârî, konu edindiği kişiler arasında hadisleri rivayet eden kimselere özel ilgi göstermiş ve bu ravilerin hangi bölgenin muhaddisi olduğu, mezhebi, sened zincirindeki yeri, kişisel özellikleri ve şahsiyetlerine de değinmiştir. *Tarihu'l-Kebîr* Buhârî'nin *Câmiu's-Sahîh*'ten sonra en tanınmış ve en fazla istifade edilen eseri olmuştur.⁷²⁸

Mâverâünnehir'de tarih ilminin yanında coğrafya sahasında da eserler telif edilmiştir. Abbasîlerin ilk dönemi için en bu sahada bilinen isim *Said b. Hasan es-*

⁷²³ Terzi, "Ebu Huzeyfe", 159.

⁷²⁴ Kurt, *Buhara*, 339.

⁷²⁵ Terzi, 160.

⁷²⁶ Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri*, C. I, Chicago 1957, s. 37 vd.

⁷²⁷ Zenbil, *İmam Buhârî*, 109-110.

⁷²⁸ Ali Yardım, "Buhârî ve et-Tarihu'l-Kebir'i", Dokuz Eylül ÜİFD, S. V, İzmir 1989, s. 181, 185, 188.

Semerkandî (ö.300/912)'dir. Bu âlimin tarih ve coğrafya eserleri bulunduğu ifade edilmektedir. Ancak eserleri günümüze ulaşmadığı gibi isimleri de bilinmemektedir. İbnü'l-Fakih Mâverâünnehir'in ötesindeki Türk şehirleri ve oralarda yaşayan halklar hakkında Said b. Hasan'ın coğrafya kitabından faydalanmıştır.⁷²⁹

Mâverâünnehirli tarihçi ve coğrafyacılar arasında *Ebu Abdullah Muhammed b. Musa el-Harezmi* (ö.232/847 sonrası) de zikredilmelidir. Daha ziyade matematik ve astronomi sahasında meşhur olan Harezmi, tarih ilmiyle ilgili olarak *Kitâbu't-Târih*, coğrafyaya dair ise *Kitâbu Sûreti'l-Arz* isimli eseri telif etmiştir. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Harezmi, Abbasî halifesi Me'mun'un Merv'de topladığı ilim heyetinde bulunmuş⁷³⁰ ve Me'mun'un mahiyetinde Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunda görev almıştır.⁷³¹ Beytü'l-Hikme'nin yanında Bağdat'taki Şemmâsiye rasathanesinde de çalışan Harezmi, asıl şöhretini matematikte kazanmıştır. İlmî çalışmalarını Bağdat şehrinde sürdüren Harezmi'nin 232/847'den sonra vefat ettiği düşünülmektedir.⁷³²

Harezmi'nin *Kitâbu't-Târih* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır ve eserin içeriği hakkında da yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserin kendi döneminde referans kaynağı olarak kullanıldığı düşünülmektedir.⁷³³ *Kitâbu Sûreti'l-Arz* ise Harezmi'nin yedi iklim⁷³⁴ anlayışına göre hazırladığı coğrafya kitabıdır. Batlamyus örnek alınarak hazırlanan ve altı bölümden oluşan eserde şehirler, dağlar, denizler, nehirler, adalar, bazı coğrafi bölgelerin merkez noktaları gibi yerlerin enlem ve boylam değerleri bir tablo şeklinde ele alınmıştır. Buna ek olarak her iklimin bölgesel haritalarının ve *es-Sûretü'l-Me'muniyye*'nin⁷³⁵ eserde yer aldığı rivayet edilir. Sûreti'l-Arz her ne kadar Batlamyus örnek alınarak hazırlanmış olsa da; koordinat sistemi, haritalar, bilgilerin

⁷²⁹ Aydın, *Semerkant*, 436-437.

⁷³⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, "*Bağdat İle Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler*", İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's Selam) Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (2008, İstanbul), C. I, İstanbul 2011, s. 227.

⁷³¹ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 124.

⁷³² Ilias Fernini, *A Bibliography of Scholars in Medieval Islam: 150-1000 A.H.(750-1600 A.D)*, Ebûzabî 1998, s. 237-238; Hüseyin Gazi Topdemir, "*Hârezmi*", TÜBİTAK Bilim ve Teknik, Y. 45, S. 531, Ankara Şubat 2012, s. 90-91.

⁷³³ İhsan Fazlıoğlu, "*Harizmi, Muhammed b. Musa*", DİA, İstanbul 1997, C. XVI, s. 227.

⁷³⁴ Murat Ağarı, "*İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı*", Ankara ÜİFD, C. XLVII, S. 2, Ankara 2006, s. 197.

⁷³⁵ *es-Sûretü'l-Me'muniyye* Bağdat'ta Halife Me'mun için çizilen İslâm âleminin bilinen ilk dünya haritasıdır. Günümüze ulaşmayan bu haritanın kainat ve felekleri, yıldızları, yeryüzündeki kara ve denizleri, meskun olan ve olmayan bölgeleri, yerleşim yerleri ve şehirleri gösterdiği rivayet edilir. Mes'udi, Fezârî, Zührî gibi İslâm coğrafyacıları bu haritayı görmüş ve eserlerini hazırlarken bu haritayı temel almışlardır. Haritanın Batlamyus-Marinos geleneğine uygun çizildiği kaydedilmektedir. Bknz. S. Maqbul Ahmad, "*Harita*", DİA, İstanbul 1997, C. XVI, s. 206.

fazlalığı ve doğruluğu gibi yönlerden Batlamyus'tan ayrılır. Abbasî halifesi Me'mun için hazırlanan eser, sonraki İslâm coğrafyacıları için teşvik edici bir temel vazifesi görmüştür.⁷³⁶ Kitap eldeki tek yazmasına dayanılarak Hans von Mzik tarafından *Das Kitâb Suret al-Ard des Muhammad ibn Mûsâ al-Huwârizmî* ismiyle neşredilmiştir.⁷³⁷

2.2. Nâhiv Âlimleri ve Şairler

Abbasîlerin ilk dönemi Arap dili ve edebiyatı çalışmaları açısından da bereketli geçen bir çağ olmuştur. İslâm dininin yayılmasının ve İslâm ülkesinin sınırlarının genişlemesinin bir sonucu olarak İslâm toplumunun yegâne anlaşma vasıtası olan Arapça öğrenenlerin sayısı artmış; buna bağlı olarak Arap dilinin bozulması tehlikesi ortaya çıkmıştır. Bu durumda birçok alim, hala saflığını koruyan Arapça'yı almak için çöl bedevilerine gitmiş ve saf Arapça dil ürünlerini toplamaya başlamışlardır. Dile yönelik ortaya çıkan ihtiyaç nahiv çalışmalarını tetiklemiş, Emevîler zamanında başlayan nahiv araştırmaları Abbasîler zamanında gelişerek devam etmiştir. Basra, Kûfe ve Bağdat'ta dil okulları ve ekolleri teşekkül etmiştir. Yine bu merkezler şiir ve edebiyatın değer gördüğü şehirler olarak şairleri kendine çekebilmiştir.⁷³⁸

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de şiir, edebiyat ve nahiv sahasında yapılan çalışmalar hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bazı âlimlerin nahiv ilmiyle uğraştığı ve Mâverâünnehirli bazı şairlerin Bağdat'ta şiirler yazdıkları bilinmektedir. *Recâ' b. Mercâ b. Râfi' el-Gıfârî es-Semerkandî* (ö.249/863) hafız, muhaddis, musannif ve şiir münekkidi olarak tanınmaktadır. Aslen Mervli olmakla birlikte Semerkant ve Bağdat'ta oturmuş, çeşitli kitaplar tasnif etmiştir. Onun imam derecesinde hadis bilgisine sahip, sika bir ravi olduğu ifade edilmektedir. Herhangi bir eserine rastlanmayan bu kişi Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷³⁹ *Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Mansur b. Hayyat es-Semerkandî* (ö.320/932) Mâverâünnehirli bir nahiv âlimidir. Bağdat'a yerleşmiş ve İbrahim b. es-Sera ez-Zeccac ile ateşli münazaralarda

⁷³⁶ N. Akmal Ayyubi, "Harezmi'nin Matematiğe ve Coğrafyaya Katkısı", çev. Melek Dosay, Uluslar arası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sina Sempozyumu (Ankara 9-12 Eylül 1985) Bildirileri, Ankara 1990, s. 249-250.

⁷³⁷ Fazlıoğlu, "Harizmi", 228.

⁷³⁸ Faruk Çiftçi, *Mâverâünnehir ve Horasan Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler (Fergana, Şâs, Fârab, Hârizm, Cürcan, Nese, Merv (173/789-840/1436))*, (BYLT), Atatürk ÜSBE, Erzurum 1996, s.16.

⁷³⁹ Ferhat Yılmaz, "IX-XV. Yüzyıl Arasında Mâverâünnehir'de Yetişen Bazı Arap Dili Âlimleri", Çukurova ÜİFD, C. III, S. 2, Adana 2003, s. 268-269.

bulunmuştur. *Kitâbü'l-Nahvi'l-Kebîr*, *Me'ani'l-Kur'an*, *el-Muknî' fi'n-Nahv* ve *el-Mûcez fi'n-Nahv* isimli eserleri kaleme almış, Basra'da vefat etmiştir.⁷⁴⁰ Buhara'da kadılık yaptığı bilinen *Şebûye b. Abdülaziz en-Nahvî*'nin nahiv ilmiyle uğraştığı anlaşılmaktadır. Yine Buharalı olan *İsam b. Nadr* kaynaklarda nahiv âlimi olarak kaydedilmiştir.⁷⁴¹ *Seleme b. en-Necm b. Muhammed b. Abdirrahman el-Buharî* (ö.303/905) ise Buharalı bir başka nahiv âlimidir.⁷⁴²

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'den şairler de yetişmiştir. *Ebu'l-Hasan Nasr b. el-Hasan el-Merginânî* (ö. IX. yüzyılın ilk çeyreği) şair ve edip olarak faaliyet göstermiştir. Onun devrinin büyükleri hakkında methiyeler, hikmet ve vaaz konulu şiirler kaleme aldığı bilinmektedir. Bizans kasidesine cevap niteliğinde bir de kasidesi vardır. *Kitâbu'l-Bedî* ve *Kitâbu'l-Mehâsin fi'n-Nazmî ve'n-Nusûr* isimli iki eser kaleme almıştır.⁷⁴³ Mâverâünnehirli bir başka şair *Ebu Avm 'Isam b. Hüseyin es-Semerkandî* (ö.III/IX. yüzyılın ilk yarısı)'dir. Semerkant ve çevresinin güzelliklerini konu alan şiirler kaleme almıştır. Hadis ilmiyle de meşgul olan bu zat, Darimî'nin hadis aldığı kişiler arasında zikredilmektedir.⁷⁴⁴

3. Pozitif Bilimler Alanında Çalışan Bilginler

Abbasîlerin ilk döneminde Mâverâünnehir'de ilmî çalışmalar dinî-naklî ilimler sahasında yoğunlaşırken; pozitif bilimler fazla ön plana çıkmamıştır. Bu durum bahsi geçen dönemde Mâverâünnehir'in merkezi yönetimden uzak bir doğu eyaleti olması ve siyasî istikrara geç bir tarihte kavuşmasıyla alâkalıdır. Nitekim deney ve gözleme dayanan aklî ilimler ve felsefe, bu sahada yürütülen masraflı çalışmaları destekleyen ve bilginleri himaye eden bilim meraklısı hükümdarlar ve aristokrat ailelere ihtiyaç duyar.⁷⁴⁵ Mâverâünnehir'de böyle bir zümre Samanîler hanedanı döneminde ortaya çıkmıştır. Buna mukabil bazı Mâverâünnehirli bilginlerin Abbasîler döneminde birer bilim merkezi olarak temayüz etmiş olan Bağdat, Harran gibi aklî ilimlerin kaynadığı yerlerde çalıştıkları görülür. Bunlar arasından astronomi ve matematikte eser vermiş ve İslâm biliminin gelişmesine katkı sağlamış bilim insanları çıkmıştır.

⁷⁴⁰ Aydınli, *Semerkant*, 436.

⁷⁴¹ Kurt, *Buhara*, 341.

⁷⁴² Yılmaz, *Dil Alimleri*, 256.

⁷⁴³ Akyürek, *Fergana*, 223.

⁷⁴⁴ Aydınli, *Semerkant*, 436.

⁷⁴⁵ Sayılı, "Bilimde Türkler'in Yeri", 53.

3.1. Astronomi

Abbasîler zamanı Ortaçağ İslâm dünyasında astronomi biliminin kurulduğu ve ilk eserlerinin verildiği verimli geçen başlangıç dönemidir. Halife Mansur zamanında (136-159/754-775) *Siddhanta* 'nın⁷⁴⁶ Arapça'ya tercüme edilmesiyle Hint astronomisi tesirinde başlayan İslâm astronomisi, tercümeler döneminde Yunan astronomisinden beslenerek gelişmiştir.⁷⁴⁷ Mansur, Mehdi, Harun Reşid ve Me'mun gibi astronomiye meraklı Abbasî halifeleri Hint, Fars ve Rum ülkelerinden birçok astronomi bilginini Bağdat'ta toplamış, tercümelerle eski astronomi eserleri İslâm bilginlerinin hizmetine sunulmuştur. Me'mun döneminde en parlak devrini yaşayan İslâm astronomi bilimi rasathaneleriyle gözlemsel ve kuramsal astronomide özgün eserler üretmiştir.⁷⁴⁸ Bu çalışmalarda Mâverâünnehirli bilginlerin önemli katkıları olmuştur.

Daha önce tarih ve coğrafya eserlerinden bahsettiğimiz *Muhammed b. Musa Harizmî*, astronomi bilimiyle de ilgilenmiş ve Me'mun döneminde ilmî kariyerinin ilk yıllarında *Siddhanta*'ya dayanarak *Zîcû's-Sind-Hind* isimli bir astronomi cetveli hazırlamıştır. Harizmî'nin eski İran ve Batlamyus cetvellerinden faydalanarak Hint astronomi cetvellerinde değişiklikler yaptığı ve kendi keşiflerini de zîc'ine eklediği ancak bazı yanlışlar içerdiği için eserin sonraki Sindhind ekolü takipçileri tarafından düzeltilerek daha kullanışlı hale getirildiği kaydedilmektedir.⁷⁴⁹ İslâm astronomisinin bilinen ilk astronomi çalışması kabul edilen ve iki kitap halinde kaleme alınan *Zîcû's-Sind-Hind*'in günümüze ulaşan en eski nüshası Lâtince tercümesidir ve bu nüshası H. Suter tarafından *Die Astronomischen Tafeln des Muhammed ibn Mûsâ al-Khwârizmî* adıyla neşredilmiştir. Neugebauer ise *The Astronomical Tables of al-Khârizmî* adıyla eseri giriş ve açıklayıcı notlar ekleyerek tercüme etmiştir. Harizmî'nin eserinin İslâm bilginleri tarafından geniş bir alanda kullanıldığı, üzerine çeşitli şerhler ve eleştiriler yazıldığı kaydedilmektedir.⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ *Siddhanta (Sind-Hind)*, 156/773 yılı civarında Hindistan'dan gelen bir bilim heyetinin Bağdat'a getirdiği Brahmagupta'nın astronomi kitabıdır. Muhammed b. İbrahim el-Fezârî bu kitabı Arapça'ya tercüme etmiştir. Bu eser İslâm dünyasında astronomi çalışmalarının başlamasını sağlamıştır. Bknz. Yavuz Unat, *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, Ankara 2001, s. 80.

⁷⁴⁷ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 57-59.

⁷⁴⁸ Yavuz Unat, "*İslâm Dünyasında Astronomi Çalışmaları ve Batı'ya Etkileri*", Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik – Makaleler, ed. Yavuz Unat, Ankara 2008, s. 181-185.

⁷⁴⁹ Topdemir, "*Harezmi*", 92.

⁷⁵⁰ Fazlıoğlu, "*Harizmi*", 228-229.

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Ferganî (ö. 247/861'den sonra) Abbasîler döneminde yaşamış önemli astronomi bilginlerindedir. Mâverâünnehir'de Fergana bölgesinde doğduğu için İslâm dünyasında *Ferganî*, batıda *Alfraganus* namı ile tanınmıştır.⁷⁵¹ Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Ferganî, Müslüman Türk kabul edilmektedir.⁷⁵² Ancak onun Orta Asya Hıristiyanlarından olduğu, Mısır'daki görevi esnasında bundan ötürü Halife Mütevekkil'in emriyle idam edildiği ve Kahire Hıristiyan mezarlığında defnedildiği de ileri sürülmektedir.⁷⁵³ İslâm kaynakları onun Caferiyye kanalının mühendisliğinde hata yaptığını, Mütevekkil'in bu konuda bir soruşturma açtığını ancak hata ortaya çıkmamışken Mütevekkil'in öldürüldüğünü ve Ferganî'ye herhangi bir ceza verilmediğini aktarmaktadır.⁷⁵⁴

İslâm biliminin büyük patronu Me'mun tarafından Merv'de keşfedilen Ferganî, Me'mun'un mahiyetinde 214/829 yılında Bağdat'a gelmiştir.⁷⁵⁵ Beytül-Hikme'nin kurucuları arasında Ferganî zikredilmese de⁷⁵⁶ burada çalıştığı kabul edilmektedir.⁷⁵⁷ Ferganî'nin Şam'da Kâyisûn rasathanesinde görevlendirildiği ve dünyanın çevresini ölçmek amacıyla Sincar ovası ve Tedmur (Palmyra)-Rakka arasında çalışma yapan⁷⁵⁸ heyette yer aldığı ifade edilmektedir. Abbasî halifeleri Me'mun, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil'in hizmetinde astronom ve mühendis olarak devam ettiren ve Mısır, Irak gibi bölgelerde kanal projeleri yürüten⁷⁵⁹ Ferganî, bazı İslâm müellifleri tarafından üstlendiği hiçbir işi tamamlayamayan, sürekli olarak hesap hataları yapan, başarısız bir mühendis, ancak akranlarından çok üstün bir astronomi bilgini olarak tarif edilmiştir.⁷⁶⁰

Ferganî, astronomi üzerine kapsamlı eserler yazan ilk Müslüman bilginlerden biridir. En bilinen eseri *Cevâmî'u 'İlmi'n-Nücûm ve Usûlü'l-Harekâti's-Semâviyye* (Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları)'dır. Bu eser Batlamyus'un

⁷⁵¹ Ahmed Bouzid, "*Al-Farghânî*", Encyclopedia of History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures, ed. Helaine Selin, Dordrecht 1997, s. 331.

⁷⁵² Yavuz Unat, *Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim*, İstanbul 2008, s. 35.

⁷⁵³ Boris A. Rosenfeld, Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and their Works : (7th-19th c.)*, İstanbul 2003, s. 32.

⁷⁵⁴ Akyürek, *Fergana*, 214.

⁷⁵⁵ Söylemez, "*Bağdat İle Merv*", 227.

⁷⁵⁶ Demirci, *Beytül-Hikme*, 49-51.

⁷⁵⁷ Fernini, *Scholars*, 77.

⁷⁵⁸ Unat, "*Astronomi Çalışmaları*", 185.

⁷⁵⁹ M. Kemal Özergin, "*Ahmed Fergânî*", Nesil Dergisi, Y.3, S.1, İstanbul 1978, s. 40-41.

⁷⁶⁰ Mahmut Kaya, Sami Şelhub, "*Ferganî*", DİA, İstanbul 1995, C. XII, s. 377.

el-Mecistî adlı kitabının özeti olarak hazırlanmıştır. Ancak Batlamyus'un verdiği bazı bilgileri düzeltmesi, genişletmesi ve ona karşı itirazları yönünden el-Mecistî'nin salt bir özeti değildir. Otuz bölümden oluşan bu eserde Arap, Suriye, Roma, İran ve Mısır takvimleri; dünyanın uzayda konumu ve hareketi, ekliptik eğilim, meşhur ülke ve şehirler, yeryüzü ölçümleri; güneşin, ayın ve yıldızlarla gezegenlerin konumu ve hareketleri; ayın safhaları; güneş ve ay tutulması gibi konular ele alınır.⁷⁶¹

1134'de İspanyalı Johannes, 1175'te Cremonalı Gerard tarafından Latince'ye tercüme edilen kitabın batı kütüphanelerinde Latince yazması bol bulunan eserlerden biri olduğu, XV. yüzyıla kadar Avrupa'da gökbilim çalışmalarına kaynak teşkil ettiği ve Batlamyus gezegenler sisteminin batıda bu eser vasıtasıyla tanındığı ifade edilir. İslâm dünyasında X. yüzyıl astronomlarından Ebu's-Sakr el-Kabîsî (ö.356/967) esere şerh yazmıştır.⁷⁶² Cevâmî, Türkçe'ye de tercüme edilmiş ve tenkitli metin neşriyle birlikte yayınlanmıştır.⁷⁶³ Ferganî'nin usturlab yapımı üzerine *el-Kâmil fî San'ati'l-usturlâb*, Harezmi'nin astronomi tabloları hakkında kendi yorum ve açıklamasını içeren *İlâ Zicü'l-Hârezmî*, *Cedvelü'l-Ferganî*, *Amelü'r-Ruhamât*, *İlm-i Hey'etü'l-Eflâk ve'l Harekâtü'n-Nücûm*, *Kitâbu'l-Fûsûl İhtiyârü'l-Mecistî* adlı eserleri de zikredilmektedir. Ancak eserlerinin hiç biri Cevâmî kadar meşhur olmamıştır.⁷⁶⁴

Mâverâünnehirli bir bilgin olan Ferganî, İslâm astronomisine önemli katkılar sağlamıştır. Batlamyus'un İslâm dünyasında yeni tanındığı bir dönemde el-Mecistî'yi anlaşılır hale getirmiş ve Hint astronomisinin tesiri altında başlayan İslâm astronomi çalışmalarının Yunan astronomisine yönelişini hızlandırmıştır.⁷⁶⁵ Ferganî, Dünya'nın çevresine dair verdiği rakamlarla da ünlüdür. Me'mun döneminde Yer'in 1 derecelik yayının çevresini 20.400 mil, çapını 6500 mil, yarıçapını ise 3250 mil ölçmüştür. Buna göre Yer'in çevresi 40.253.688 metredir ve gerçek değerler 40.120 km'dir. Bu değerlerden yola çıkan Kolomb, okyanusların gemilerle aşılabileceğini kavramış ve

⁷⁶¹ Yavuz Unat, "Ferganî'nin 'Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları' Adlı Astronomi Eseri", Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik – Makaleler, ed. Yavuz Unat, Ankara 2008, s. 204-206.

⁷⁶² Kaya, Şelhub, "Fergani", 378.

⁷⁶³ Ahmed b. Muhammed b. Kesir Ferganî, *Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları = Cevâmîü İlm'i-Nücûm ve Usûli'l-Hârekâti's-Semâviyye*, yayımlayanlar Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin; İnceleme, Tercüme, Tenkidli Metin ve Tıpkıbasım Yavuz Unat, Cambridge 1998.

⁷⁶⁴ Hüseyin Gazi Topdemir, "Fergani", TÜBİTAK Bilim ve Teknik, Ankara Mart 2012, Y.45, S.532, s. 71; Akyürek, *Fergana*, 216-217.

⁷⁶⁵ Unat, "Göğün Hareketleri", 209.

coğrafi keşifler için cesaret bulmuştur.⁷⁶⁶ Ferganî, Ruhamâ denilen kum saatinin de mucitleri arasında Fergani de gösterilmektedir.⁷⁶⁷

Me'mun döneminde Fergana'da doğmuş bir diğer Maveraünnehirli astronomi bilgini *Abdullah b. Sehl el-Ferganî*'dir. Me'mun'un Merv'de bulunduğu yıllarda çevresinde topladığı bilim adamlarından olan Abdullah b. Sehl, Me'mun ile birlikte Bağdat'a gelmiş ve çalışmalarını burada sürdürmüştür. Onun hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır ancak astronomi ve matematik sahasında faaliyet gösterdiği ve Me'mun dönemi sonrasında vefat ettiği belirtilmektedir.⁷⁶⁸

3.2. Matematik

Abbasîler zamanında bilimin diğer sahalarında olduğu gibi matematik ilminde de önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Devrimsel bir atılım olarak ebced yerine Hint rakamlarının kullanılmaya başlanması ve sıfırın icat edilmesi hesap ilmini kullanışlı ve yalın hale getirirken; cebir ilminin ayrı disiplin olarak gelişmesini sağlamıştır.⁷⁶⁹ İslam bilminde cebir ilminin öncü isimleri Mâverâünnehir bölgesinden çıkmıştır. Esasında ikinci derece denklemlerin çözümünün, yani cebirin M.Ö. II. binde Sümer ve Babil medeniyetinde bilindiği kil tabletlerden anlaşılmıştır.⁷⁷⁰ Yine Diophantos ve Öklid'in eserlerinde gelişmiş cebirsel nosyonların bulunduğu bilinmektedir. Ancak cebir ilmini formüleştiren ve sistematığe oturtanlar Müslümanlar olmuştur.⁷⁷¹ İslâm dünyasında cebirden söz eden ilk matematikçiler, sıfırı icat eden ve Hint rakamlarını kullanışlı hale getiren Harezmi ve onun çağdaşı olan Abdülhamid b. Vâsi ibn Türk olmuştur.⁷⁷²

⁷⁶⁶ Unat, *Türklerde Gökbilim*, 45.

⁷⁶⁷ Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1985, s. 129.

⁷⁶⁸ Akyürek, *Fergana*, 220.

⁷⁶⁹ Hüseyin Gazi Topdemir, "İslam Dünyasında Matematik", TÜBİTAK Bilim ve Teknik, Y. 45, S. 531, Ankara Şubat 2012, s. 70-74.

⁷⁷⁰ Jens Høyrup, "İbn Türk ve Harezmi'nin Temelindeki (Gerisindeki) Cebirsel Gelenekler", çev. Melek Dosay, Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1990, s. 279.

⁷⁷¹ A. S. Saidan, "Muhammed b. Mûsâ el-Hârezmi'nin Cebiri ve Aritmetiği", çev. Melek Dosay, Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1990, 309-310.

⁷⁷² Aydın Sayılı, "Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türkler'in Yeri", Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik – Makaleler, ed. Yavuz Unat, Ankara 2008, s. 44; Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya Türk-İslâm Medeniyeti: Matematik, Tıp, Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Şstanbul 2008, s. 43.

Daha önce tarih, coğrafya ve astronomi eserlerinden bahsettiğimiz *Muhammed b. Musa Harezmi* bilim tarihindeki asıl şöhretini matematikte kazanmıştır. Bu sahada *Kitâbu'l-Muhtasar fi Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele* isimli eseriyle ilk kez cebir ilmini hesap ilminden ayrı bir disiplin haline getirmiştir. Babil ve Fars geleneğinin tesirinde hazırlanan bu eser, muhteva ve konusu itibarıyla Hint ve Yunan cebrine kıyasla basit olmasına rağmen; usul olarak daha sistemlidir.⁷⁷³ Uygulamalı matematiği konu alan kitabta ilk bölüm birinci ve ikinci derece denklemleri; ikinci bölüm düzlem şekillerin ve üç boyutlu cisimlerin alan ve hacminin bulunmasını; üçüncü bölüm veraset ve miras problemlerinde cebirin kullanılışını konu alır.⁷⁷⁴ Müslüman bilginler bu eserden istifade etmiş, hatta Harezmi'nin örneklerini kendi eserlerine değiştirmeden iktibas ettirmişlerdir. Batı dünyasında ise Latince ve diğer dillere tercüme edilmiş, Avrupa üniversitelerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur.⁷⁷⁵

Kitâbü'l-Hisâbi'l-Hindî, Harezmi'nin Hint aritmetiğini konu edindiği kitabıdır. Hint rakamları ve konumsal sistemi; toplama, çıkarma, çarpma ve bölme; kesirler, tam sayı ve kesirlerin kare kökleri bu eserde ele alınmıştır.⁷⁷⁶ Aslı kaybolmuş olan bu eserin XII. yüzyılda yapılmış bir tercümesi Cambridge Kütüphanesi'nde bulunarak B. Bomcompagni tarafından *Algoritmi de Numero Indo-Rum* adıyla 1857 yılında neşredilmiştir. Kurt Vogel ise *Mohammed Ibn Musa Alchwarizmi's Algorismus* adı ile aynı yazmanın tıpkıbasımını yayınlamıştır.⁷⁷⁷ Harezmi, *Kitâbü'l-Cem ve't-Tefrîk* isimli günümüze gelmemiş bir matematik kitabı daha yazmış, bu eserden uzun bir pasajı Abdülkahir b. Tahir el-Bağdadî *el-Tekmile fi'l-Hesâb* eserine aktarmıştır. Cem ve't Tefrîk'in zekat hesabı problemleri üzerine Harezmi'nin çözümlerini ihtiva ettiği düşünülmektedir.⁷⁷⁸ Harezmi, çalışmalarıyla matematik biliminin gelişmesine büyük katkı sağlamış ve cebir ilminin kurucusu olarak matematikte hak ettiği yeri almıştır.

Abbasîler döneminin bir diğer Mâverâünnehirli matematikçisi ise Harezmi'nin çağdaşı olan *Ebu'l-Fazl Abdülhamid b. Vâsi ibnü't-Türk el-Huttâlî el-Cilî* dir. Cilî ya da Huttâlî lakabıyla anılan ancak İbn Türk adıyla tanınan Abdülhamid b. Vâsi'nin Mâverâünnehir'de Huttâl veya Harezmi bölgesinde doğduğu ve Türk kökenli olduğu

⁷⁷³ Fazlıoğlu, "Harizmi", 224.

⁷⁷⁴ Ayyubi, "Harezmi'nin Matematiği Katkısı", 248.

⁷⁷⁵ Bayraktar, *Teknoloji Tarihi*, 44; Fazlıoğlu, "Harizmi", 226.

⁷⁷⁶ Saidan, "Harezmi'nin Cebiri", 311-312.

⁷⁷⁷ Fazlıoğlu, "Harizmi", 224.

⁷⁷⁸ Saidan, "Harezmi'nin Cebiri", 313-314.

kabul edilmektedir. Hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmayan İbn Türk çalışmalarını Bağdat'ta sürdürmüştür.⁷⁷⁹ Onun Halife Vasık'ın öldüğü 233/847 yılında sağ olduğu rivayet edilmiştir.⁷⁸⁰ İbnü'n-Nedim'in "Çok derin bir hesap bilgini", İbnü'l-Kıfî'nin "Aritmetikte bilgili, öncü ve adı matematikçilerin dilinden düşmeyen hesap alimi" olarak tanımladığı⁷⁸¹ İbn Türk el-Cîlî, bazı kaynaklarca cebir ilminin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Ancak günümüze ulaşmış eseri incelendiğinde onun Harezmi'yi de okuduğu ve cebir bilgisini Harezmi'nin eserlerinden öğrendiği anlaşılmıştır.⁷⁸² İbn Türk'ün *Kitâbü'l-Câmi'u'l-Hisâb*, *Kitâbü'l-Mu'âmelât*, *Kitâbu Nevûdiri'l-Hisâb* ve *Havâşşü'l-A'dâd* isimli günümüze ulaşmamış eserleri yazdığı kaydedilmektedir.⁷⁸³

İbn Türk'ün bir kitabından alındığı düşünülen *ez-Zarûrât fi'l-Mukterinât min Kitâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele li-Ebi'l-Fazl Abdilhamid b. Vâsi b. Türk el-Cîlî* isimli parça Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmuş ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁷⁸⁴ Bu parçada üç tip ikinci derece denklemin çözümüne yönelik sistemli ve detaylı bir açıklamaya yer verilmiştir. Babil geleneğini devam ettiren İbn Türk, açıklamalarını sözlü olarak yapmış ve geometrik yoldan çözmeye çalışmıştır. Harezmi'ye nazaran daha detaylı açıklamalar yapan İbn Türk, cebir ilminin Harezmi'den sonraki öncüsü olarak kabul edilmektedir.⁷⁸⁵ Abdülhamid b. Vasi'nin torunu olduğu bilinen ve onun gibi İbn Türk lakabıyla anılan *Ebu Berze el-Fazl b. Muhammed et-Türkî* (ö.298/910) de Abbasîler döneminde yaşamış ve matematik alanında çalışmalar yapmıştır.⁷⁸⁶

Bölüm Değerlendirmesi

İslâmî dönemde Mâverâünnehir'de ilmi ve kültürel faaliyetler ilk fetih yıllarında başlamış ve İslâmiyet'in yayılışına paralel olarak gelişmiştir. Bölgede dini ilimlerin ilk temsilcileri resmi görev alarak ya da münferit olarak bu bölgeye gelen, çoğunluğunu Iraklı ve Horasanlıların oluşturduğu âlimler olmuştur. Irak ve Horasan bölgesinden Mâverâünnehir'e yönelik beyin göçü yaşanmasının temel sebebi erken

⁷⁷⁹ Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, 209-211.

⁷⁸⁰ Cengiz Aydın, "Abdülhamid b. Vâsi b. Türk", DİA, İstanbul 1988, C. I, s. 226.

⁷⁸¹ Kitapçı, *Matematik*, 41.

⁷⁸² Aydın Sayılı, "Abdülhamid ibn Vâsi ibn Türk'ün Cebir Konusundaki Bir Yazısı", VI. Türk Tarihi Kongresi (20-26 Ekim 1961) – Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1967, s. 96.

⁷⁸³ Aydın, "İbn Türk", 226.

⁷⁸⁴ Aydın Sayılı, *Abdülhamid İbn Türk'ün Katışık Denklemlerde Mantıkî Zaruretler Adlı Yazısı ve Zamanın Cebri*, Ankara 1985.

⁷⁸⁵ Aydın, "İbn Türk", 226.

⁷⁸⁶ Sayılı, "İbn Türk'ün Cebir Konusundaki Bir Yazısı", 95; Kitapçı, *Matematik*, 47.

dönemde Arap kabilelerinin bu bölgeye yerleştirilmesi ve Mâverâünnehir'in İslâm dini ile yeni tanışmış olmasıdır. Merkezden uzak bir sınır bölgesi olan ve tam manası ile siyasî istikrara kavuşmamış olan Mâverâünnehir'de daha ziyade İslâmî ilimler tercih edilmiş, bilhassa hadis ve fıkıh sahasına genel bir yönelik ortaya çıkmıştır.

Abbasîlerin ilk döneminde bu bölgede Ebu Hanife'nin liderlik ettiği Kûfe ekolünün etkili olduğu görülmektedir. Mâverâünnehirli talebeler ilmi seyahatleri sırasında bu ekole yakın âlimlerden dersler almış ve bu ekolün temsilcileri olarak memleketlerine dönmüşlerdir. Irak ve Hicaz'a düzenledikleri uzun seyahatlerde ilmin her türlü sahasıyla ilgilenerek yetişen âlimler, çoğunlukla belli bir sahada kalmak yerine her disiplinde çalışmayı uygun görmüşlerdir. Dini ilimler açısından büyük âlim ve imamların yetiştiği bu çağda hadis ilminin büyük imamları bu bölgeden çıkmıştır. Yine fıkıh sahasında da önemli isimlerin bu dönemde Mâverâünnehir'de yetiştikleri görülmektedir. Yine bu dönemde Mâverâünnehir ile Irak arasında çok sıkı bir kültürel bağ kurulmuş ve ilim mahsulleri bölgeler arasında dolaşarak yayılmıştır.

Abbasîler döneminde pozitif ilimler daha ziyade merkezi hükümetin bulunduğu Irak bölgesinde yoğunlaşırken; bazı Mâverâünnehirli bilginlerin bu ortamda faaliyet gösterdiği göze çarpmaktadır. Bu bölgeden az sayıda bilgin yetişmiş olmasına rağmen Ferganî, Harezmi gibi bilginlerin İslâm biliminin gelişmesi yaptığı muazzam katkılar bugün dahi övgüyle anılmaktadır. Mâverâünnehir'in İslâmlaşmaya ve İslâm dünyasına uyum sağlamaya başladığı bu dönemde astronomi ve matematik sahasında büyük bilginlerin yetişmesi bu bölgede İslâm öncesinden gelen bir geleneğin var olduğuna işaret etmektedir. Abbasîler zamanında oluşan zemin üzerinde Samanîler döneminde pozitif ilimler de bölgede yaygınlaşmış ve güçlenmiştir.

SONUÇ

Orta Asya Türk Tarihi'yle uzaktan yakından ilgilenen insanların zihinlerinde Mâverâünnehir kelimesinin yapacağı çağrışımlar aşağı yukarı bellidir. İlk anda akla gelen genellikle Orta Asya'da İslâm Medeniyeti'nin olgunlaştığı, Moğol istilasından önceki görkemli zamanlardır. Oysa Abbasîler çağına geçiş aşamasında bambaşka bir Mâverâünnehir ile karşılaşırız. Eğer olgunluk çağı Samanîler ve Selçuklularla temsil ediliyorsa; Abbasîler çağında karşılaştığımız manzara, bildiğimiz Mâverâünnehir'in ergenlik dönemidir. Abbasîler, Emevîlerden farklı olarak Mâverâünnehir'in bir İslâm ülkesi olma yolunda karşılaştığı problemlerle yüzleşmiş ve ürettiği çözümlerle bütün engelleri ortadan kaldırarak Mâverâünnehir'de uygarlığın temellerini atmışlardır.

Abbasîler döneminde Mâverâünnehir'de İslâm öncesi feodal düzenin ve Emevî idaresinden kaynaklanan birtakım belirsizliklerin izleri görülmektedir. Bu dönem için Mâverâünnehir, tam anlamıyla bir Türk ülkesi değildir, ancak Türklerin bu bölgedeki varlığını yadsımak ya da şarkiyatçıların yaptığı gibi bölgeyi bir Fars ülkesi havasına sokmak da sağlıklı bir tutum olmaz. Burada İslâm dininin yüksek şemsiyesi altında biraraya gelmiş Müslüman bir toplum yaşamıştır.

Abbasîler zamanı Mâverâünnehir'in İslâm dinini kabul ettiği evredir. Esasında bölgenin Emevîler zamanında hızla İslâmlaşması gerekiyordu, çünkü Mecusîliğin ve yerel inanışların İslâmiyet karşısında ayakta kalma şansı yoktu. Ancak Emevîlerin iç siyaseti Mâverâünnehir'de yanlış bir İslâm algısı oluşturmuş ve İslâmiyet'in evrensel mesajı gölgede kalmıştır. Putperest inanışlar ise bu durumun sonucu olarak varlığını sürdürebilmiştir. Abbasî iktidarı İslâm'a karşı oluşan önyargıların kırılması anlamına geliyordu ve yeni bir zihniyet ile Mâverâünnehir'de dinin önündeki engelleri ortadan kaldırdı. Mecusîler önce direndiler, eski dinlerini kurtarmak için her yolu denediler; ancak Abbasîlerin toplumu yönetenleri önceleyen tebliğ siyasetiyle İslâmiyet'i kabul ettiler. Ortaçağ Mâverâünnehir halkı İslâm diniyle şerefledikten sonra şahlanmış ve Orta Asya Türklerinin İslâm dinini kabul etmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Abbasî idaresi altında Mâverâünnehir'de siyasî gündemi belirlenmesinde Arap unsurun etkinliğini sürdürdüğü görülmektedir. Abbasî ihtilali sonrasında mevâlinin kontrolü ele aldığı ve Arapların pasifize olduğu düşüncesi en azından Mâverâünnehir için geçersizdir. Bunun yanında bölgede geniş arazi sahibi dihanların kontrolünde

tarımla uğraşan yerleşik bir köylü toplum görülür. Toplum yapısında feodal düzenin izleri hala belirgindir. Dolayısıyla Abbasîler zamanı için bölgeyi bir tüccarlar ülkesi olarak kabul edemeyiz. Abbasî idaresiyle birlikte Mâverâünnehir toplumunun çehresi değişmeye başlamış ve bir yüzyıl içinde İslâm coğrafyacılarının övgü dolu sözlerle bahsettiği Mâverâünnehir halkı ortaya çıkmıştır.

Abbasîlerin Emevîlerden devraldığı Mâverâünnehir iktisadî potansiyeli yüksek, ancak feodal düzenin etkisiyle alabildiğine küçülmüş ve savaşlarla zayıflamış iktisadî bir ortama sahiptir. Abbasîler, savaşları durdurup siyasi istikrarı sağlayarak iktisadî kalkınmanın önünü açmış ve bu doğrultuda pahalı yatırımlar yapmaktan da imtina etmemişlerdir. Bunun sonucu olarak Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'in iktisadî ortam canlanmış, maddi zenginlik ortaya çıkmış ve bu gelişmeler kültürel kalkınmayı beraberinde getirmiştir. Sınırların kalktığı ve insanların ülkeler arasında serbestçe dolaşabildiği bu zenginlik çağında, bilimsel ve kültürel çalışmalar hızlanmış ve İslâm medeniyet inşa edilmiştir.

Abbasîler zamanında Mâverâünnehir'de oluşan kültür ortamı, Irak ve Horasan bölgesinde oluşan birikimin ithal edilmesiyle Mezopotamya tesirinde şekillenmiştir. İslâm beldelerine düzenledikleri uzun seyahatlerde topladıkları ilim mahsullerini bu bölgeye taşıyan âlimler, elde ettikleri materyalleri mahalli koşullarla harmanlayarak Mâverâünnehir'i İslâm Medeniyet'nin doğudaki baş mümessili haline getirmişlerdir. Abbasîler, Emevîlerden kargaşa içinde devraldıkları Mâverâünnehir'i bilim üreten ve Asya'da uygarlığı temsil eden bir ülke olarak Samanîlere geçirmişlerdir. Abbasîlerin oluşturduğu bu zeminde İslâm bilim ve kültürünün çağları aşan isimleri yetişmiştir.

Mâverâünnehir bölgesinin Emevîler tarafından düzenlenen askerî harekâtlarla İslâm hâkimiyetine alındığı kabul edilse de; bölgenin gerçek anlamda Abbasîlerin ilk döneminde fethedildiği görülmektedir. Bu, silahsız ve savaşız fetihtir. Emevîler, her ne kadar ordular yürütmüş ve şehirleri defalarca düşürmüş olsalar da; ictimaî, siyasi, iktisadî vb. açılardan Mâverâünnehir'de kayda değer bir değişim yaratamamışlardır. Buna mukabil Abbasîlerin, Emevîlerden devraldıkları Mâverâünnehir'i bambaşka bir ülke olarak Samanîlere devrettikleri görülmektedir. Bu Mâverâünnehir artık bir İslâm beldesidir ve hakiki fethi yüzyıla yayılan bir süreçte gerçekleşmiştir.

Esasında Abbasîler dönemi, Mâverâünnehir halkı için Müslüman bir topluma giden süreçte bir tür karara varma aşamasıdır. Emevî iktidarına karşı bütün gücüyle

direnen Mâverâünnahir, Abbasî idaresi altında gerçek manada İslâm dünyasına dâhil olmaktan geçen yegâne çözümlü kavramıştır. Dönüşümün mimarı Abbasî hükümdarı Me'mun'dur. Samanîler hanedanının temellerini atarak Me'mun, Mâverâünnahir'in mukadderatını değiştiren ve onu bir İslâm ülkesi haline getiren hükümdar olmuştur. Bu yönüyle Mâverâünnahir'in hakiki fâtihisi Abbasî Halifesi Me'mun'dur.

Bu çalışmada siyasî, ictimaî, ekonomik ve kültürel yönleriyle Mâverâünnahir tarihinin Abbasî iktidarının kuruluşundan başlayarak 125 yıla yayılan bir kesitini ele alınmış ve bir bütün olarak okuyucuya sunulmuştur. Abbasîlerin yönetimi, savaşlarla geçen Emevîler zamanı ile uygarlığı temsil eden Samanîler çağı arasındaki bir geçiş dönemidir. Bu çalışma İslâmî dönem Mâverâünnahir tarihinin Emevîler ve Samanîler evresi arasındaki boşluğu doldurmuştur. Böylece Selçuklular öncesi Mâverâünnahir tarihinin bir bütün haline gelmesini sağlamış ve Orta Asya'da İslâm Medeniyeti'nin gelişmesinde kilit rolü Abbasîlerin oynadığını gözler önüne sermeye çalışmıştır.

Bu çalışma Abbasîler zamanında Mâverâünnahir ve Orta Asya tarihi açısından yeterli değildir ve bundan sonra da Orta Asya'nın Abbasîler dönemindeki durumunu inceleyen tezler hazırlanmalıdır. Her şeyden önce Türklerin İslâmlaşma süreci Emevî fetihlerinden başlayarak, ama Abbasîler dönemi ağırlıklı olarak yeniden incelenmeli ve üç asırlık süreç analitik bir şekilde ortaya konmalıdır. Buna ek olarak Me'mun'un halifelik dönemiyle ilgili çalışmaların da yetersiz kaldığı ve bu konunun bir kez daha ele alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Yine Mâverâünnahir'deki yerel idareciler ve dihanlar ayrı bir tez konusudur. İslâm öncesi dönemde başlayarak birkaç yüzyıl boyunca Horasan ve Mâverâünnahir'de son derece etkili olan dihanlar hakkında bir müstakil eser bulunmaması üzüntü vericidir. Araştırmacıların bu ve benzeri konulara daha fazla ilgi göstermesi gerekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

KAYNAK ESERLER

Dineverî, Ebu Hanife Ahmed b. Davud, *İslam Tarihi: el-Ahbar et-Tıval*, çev. Nusrettin Boleli, İbrahim Tüfekçi, İstanbul 2007.

el-Bağdadî, Ebu Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temimî, *Mezhepler Arasındaki Farklar: el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1991.

el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

el-Birunî, Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harezmi, *The Chronology of Ancient Nations: an English Version of the Arabic Text of The Athar-al-Bakiya of al-Biruni or Vestiges of the Past*, ing. trc. C. E. Sachau, London 1879.

el-Eşari, Ebu'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç, İstanbul 2005.

el-Hammadî, Muhammed b. Malik b. Ebi'l-Fedâil el-Yemanî, *Bâtıniler ve Kermatilerin İç Yüzü*, çev. İsmail Hatib Erzen, Ankara 1948.

el-Müstevfî, Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed el-Kazvinî, *The Tarikh-i Guzida*, compiled by Edward G. Browne, London 1913.

es-Semerkindî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman ed-Darimî, *Sünen-i Dârimî*, C. I, çev. Abdullah Aydınlı, İstanbul 1994.

Ferganî, Ahmed b. Muhammed b. Kesir, *Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları = Cevâmî'u İlm'i-Nücûm ve Usûli'l-Hârekâti's-Semâviyye*, yay. haz. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin; İnceleme, Tercüme, Tenkidli Metin ve Tıpkıbasım Yavuz Unat, Cambridge 1998.

Halife b. Hayyat, *Tarihû Halife b. Hayyat*, çev. Abdülhalik Bakır, Ankara 2008.

Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, yay. haz. Viladimir Minorsky, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul 2008.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2010.

- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, C. I-IV, ing. trc. Baron Mac-Guckin de Slane, Beyrut 1970.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Büyük İslâm Tarihi*, C. X, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. III-VII, çev. Heyet, İstanbul 1985.
- İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *The Fihrist of al-Nadim*, C. I-II, ing. trc. Bayard Dodge, New York 1970.
- Kummî-Nevbahtî, *Şii Firkalar = Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Fıraku's-Şia*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara 2004.
- Mukaddesî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsanu't-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, ed. Fuad Sezgin, ing. trc. G.S.A. Ranking, Frankfurt am Main, 1989.
- Nerşahi, Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer, *The History of Bukhara*, ing. trc. Richard Nelson Frye, Cambridge 1954.
- Şehristanî, Ebu'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, İstanbul 2008.
- Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): The Abbasid Revolution*, C. XXVII, ing. trc. J. Alden Williams, Albany 1985.
- Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): Abbasid Authority Affirmed*, C. XXVIII, ing. trc. Jane Damme McAuliffe, ed. İhsan Abbas v.ö, Albany 1995.
- Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): al-Mansur and al-Mahdi*, C. XXIX, ing. trc. Hugh Kennedy, Albany 1990.
- Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): The Abbasid Caliphate in Equilibrium*, C. XXX, ing. trc. C. E. Bosworth, Albany 1989.
- Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): The War Between Brothers*, C. XXXI, ing. trc. Michael Fishbein, Albany 1992.
- Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-Rusul wa'l-Muluk): The Reunification of the Abbasid Caliphate*, C. XXXII, ing. trc. C.E. Bosworth, Albany 1987.

The Tarikh-e Sistan, yay. Meliküşsuara Muhammed Taki Bahar, ing. trc. Milton Gold, ed. G. Tucci, E. Yarshater, Roma 1976.

Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2003.

ARAŞTIRMA ESERLER

Abbott, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri*, C. I, Chicago 1957.

Abdülhamid, İrfan, *İslâm'da İtikadi Mezhebler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, İstanbul 1981.

Akbulut, Dursun Ali, *Arap Fütuhâtına Kadar Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler: M.Ö. II-M.S. VII. Yüzyıl*, (Doktora Tezi), Erzurum Üniversitesi FEF Tarih Bölümü, Erzurum 1984.

Aksu, Ali, *Mervan b. Muhammed ve Emevi Devletinin Yıkılışı*, İstanbul 2007.

Akyürek, Yunus, *Mâverâü'n-nehr (Türk-İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi)*, (BYLT), Uludağ ÜSBE, Bursa 2001.

Akyürek, Yunus, *Fergana Bölgesinin İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi (VIII-XIII. Yüzyıllar Arası)*, (Doktora Tezi), Uludağ ÜSBE, Bursa 2008.

Alıcı, Mehmet, *Monoteizm'den Düalizm'e Mecusî Tanrı Anlayışı*, İstanbul 2012.

Altıntaş, Mehmet Ali, *Sosyo-Ekonomik Açıdan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, (BYLT), İstanbul ÜSBE, İstanbul 1998.

Anzerlioğlu, Yonca, *Nasturîler*, Ankara 2000.

Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul 2004.

Arık, Durmuş, *Buhara Yahudileri*, Ankara 2005.

Arnold, Thomas Walker, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım, Cenker İbrahim Polat, İstanbul 2007.

Aslan, Muhammet, *Kuteybe b. Müslim ve Zamanı*, (BYLT), Erciyes ÜSBE, Kayseri 1986.

Aydınlı, Abdullah, *Hadiste Tespit Yöntemi*, İstanbul 2003.

Aydınlı, Osman, *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi (93-389/711-999)*, (Doktora Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 2001.

- Baltacı, Ahmet, Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri, (BYLT), Selçuk ÜSBE, Konya 1995.
- Barthold, W, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü, Ankara 1984.
- Barthold, V.V, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- Bayraktar, Mehmet, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1985.
- Beckwith, Christopher I, *İpek Yolu İmparatorlukları ve Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. Kürşat Yıldırım, Ankara 2011.
- Beckwith, Christopher I, *The Tibetan Empire in Central Asia: a history of the struggle for great power among Tibetans, Turks, Arabs and Chinese during the early Middle Ages*, Princeton 1993.
- Bedirhan, Yaşar, *Ortaçağ'da İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, (BYLT), Selçuk ÜSBE, Konya 1994.
- Bliss, Frank, *Social and Economic Change in the Pamirs (Gorno-Badakshan, Tajikistan)*, translate from German by Nicola Pacult and Sonia Guss, London 2010.
- Bosworth, Clifford Edmund, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, Costa Mesa 1994.
- Bozburun, Hakan, *Süfyani-Emevi Halifelerinin Fetih Siyasetleri ve Sonuçları*, (BYLT), Selçuk ÜSBE, Konya 2006.
- Bozkurt, Nahide, *Mu'tezile'nin Altın Çağı (Me'mun Dönemi)*, Ankara 2002.
- Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, Ankara 2000.
- Cahen, Claude, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular?*, çev. T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul 2008.
- Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı: H.I-III/M.VII-IX. Yüzyıl*, Ankara 1995.
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Ankara 1977.
- Chang, Yung-Ho, *The Development of Chinese Islam during The T'ang and Song Dynasties: (618-1276 A.D)*, (BYLT), McGill University Institute of Islamic Studies, Quebec 1999.
- Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, İstanbul 2007.

- Chokr, Melhem, *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral, Ankara 2002.
- Çağatay, Neşet, İ. Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1976.
- Çetinkaya, Bülent, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Ribât(VII-XIII. Yüzyıllar Arası)*, (BYLT), Sakarya ÜSBE, Sakarya 2003.
- Çığır, Erman, *Özbekistan'da Demografik Yapı*, (BYLT), Marmara ÜTAE, İstanbul 2010.
- Çiftçi, Faruk, *Mâverâünnehir ve Horasan Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler (Fergana, Şâş, Fârab, Hârizm, Cürcan, Nese, Merv 173/789-840/1436)*, (BYLT), Atatürk ÜSBE, Erzurum 1996.
- Dalkılıç, Mehmet, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (H. 705-796)*, (Doktora Tezi), Erciyes ÜSBE, Kayseri 2009.
- Dalkılıç, Mehmet, *Samaniler Devleti*, (BYLT), Erciyes ÜSBE, Kayseri 2002.
- Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme: Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*, İstanbul 1996.
- Demirci, Mustafa, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.
- Daniel, Elton L, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule: 747-820*, Chicago, 1979.
- Doğan, İsa, *Mürcie ve Ebu Hanife*, Samsun 1992.
- Doğan, Osman, *Abbasî Devletine Zemin Hazırlayan Siyasî Faktörler*, (BYLT), Uludağ ÜSBE, Bursa 1997.
- Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul [t.y.].
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara 1947.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *İslâm Hukuku Tarihi*, İstanbul 2006.
- el-Azme, Aziz, *Sosyal ve Tarihi Bağlam İçinde İslâm Hukuku*, çev. Fethi Gedikli, İstanbul 1992.
- Eren, Mehmet, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Konya 2003.
- Erol, Ahmet, *Klasik İslâm Döneminde Ulaşım*, (BYLT), Selçuk ÜSBE, Konya 2006.
- Fayda, Mustafa, *H. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989.
- Fernini, Ilias, *A Bibliography of Scholars in Medieval Islam: 150-1000 A.H.(750-1600 A.D)*, Ebûzabî 1998.

- Foltz, Richard C, *İpek Yolu Dinleri: Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kadar Kara Yolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, çev. Aydın Aslan, İstanbul 2006.
- Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak, İstanbul 1991.
- Gibb, Hamilton A.R, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, çev. M. Hakkı, İstanbul 1930.
- Gordon, Matthew S, *The Breaking of a Thousand Swords: a History of Turkish Military of Samarra (A.H. 200-275/815-889 C.E)*, Albany 2001.
- Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplum*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul 2003.
- Günaltay, Mehmet Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*, yay. haz. Yüksel Kenar, İstanbul 1991.
- Gündoğdu, İbrahim Babür, *Hişam b. Hakim el-Mukanna ve Mukannaiyye Hareketi*, (BYLT), Ankara ÜSBE, Ankara 2001.
- Harp Akademileri Komutanlığı, *Orta Asya'nın Dünü-Bugünü-Yarını*, İstanbul 1993.
- Haussig, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Kayseri 1997.
- Heyet, *Hadis Tarihi ve Usulü*, ed. Salahattin Polat, Eskişehir 2013.
- Heyet, *Kelâma Giriş*, ed. Cağfer Karadaş, Eskişehir 2013.
- Işık, Abdülkadir, *Ömer b. Abdülaziz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, (BYLT), Konya 1991.
- İslâm Alimleri Ansiklopedisi*, C. II-III, yay. haz. İlhan Apak, İstanbul [t.y.]
- Kanbaş, Mahmut Sami, *İlk Üç Asırda Muhaddislerin Meslekleri ve Geçim Kaynakları*, (BYLT), Marmara ÜSBE, İstanbul 2007.
- Karadaş, Selim, *Türk Tarihinde Maniheizm (VIII-XIII. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi), Hacettepe ÜSBE, Ankara 2010.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1996.
- Kennedy, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*, London 1986.
- Kılıç, Muhammed Tayyip, *İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*, (Doktora Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2008.

Kısa, Yusuf, *Nasr b. Seyyar ve Emevilerin Yıkılışı Yıllarında Türk Yurtlarının Siyasi Durumu*, (BYLT), Selçuk ÜSBE, Konya 1994.

Kitapçı, Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Konya 2004.

Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler: İslâm'ın Sıkıntılı Yılları*, Konya 2008.

Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler: Talas Nazariyesinin Çöküşü*, Konya 1998.

Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asya Türk-İslâm Medeniyeti: Matematik, Tıp, Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Şstanbul 2008.

Kitapçı, Zekeriya, *Türk Boyları Arasında İslâm Hidayet Fırtınası*, Konya 2005.

Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, Konya 1994.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara 1988.

Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara 1998.

Kurt, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002.

Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000.

Le Strange, Guy, *The Lands of the Eastern Caliphate*, ed. Fuad Sezgin, (Islamic Geography; 85), Frankfurt am Main 1993, XVII.

Merttürkmen, M. Hilmi, *Buharî'nin Ebu Hanife'ye İtirazları*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum 1976.

Miquel, Andre, *İslâm ve Medeniyeti: Doğuşundan Günümüze*, çev. Hasan Menteş, Ahmet Fidan, Ankara 1991.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm ve İlim: İslâm Medeniyetinde Aklî İlimlerin Tarihi ve Esasları*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul 1989.

Nurbergen, Talgat, *Hanefi Mezhebinin Orta Asya'ya Girişi ve Yayılış Süreci*, (BYLT), Ankara ÜSBE, Ankara 2005.

Omar, Farouk, *The Abbasid Caliphate: 132/750-170/786*, Bağdad 1969.

Öz, Mustafa, *Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul 2012.

Öz, Osman, *Haris b. Süreyc ve Aşağı Türkistan'da Mürcie*, (BYLT), Selçuk ÜSBE, Konya 2002.

Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994.

Panipati, Mevlana Şah Muhammed İsmail, *İslam Tarihi*, trk. trc. Ali Genceli, Toker yay, İstanbul 1992.

Rosenfeld, Boris A, Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and their Works : (7th-19th c.)*, İstanbul 2003.

Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968.

Salman, Hüseyin, *Türgişler*, Ankara 1998.

Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991.

Sarıçam, İbrahim, *Emevi-Haşimi İlişkileri: İslâm Öncesinden Abbasilere Kadar*, Ankara 1997.

Sayılı, Aydın, *Abdülhamid İbn Türk'ün Katışık Denklemlerde Mantıkî Zaruretler Adlı Yazısı ve Zamanın Cebri*, Ankara 1985.

Sezgin, M. Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara 2000.

Sezgin, M. Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara 1956.

Şeker, Fatih Mehmet, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Ankara 2010.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.

Sıddıkî, M. Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul 2004.

Şirinov, Agil, *İslâm Mezhepleri Tarihi Literatüründe Aşırı Fırkalar ve Görüşleri*, (BYLT), Marmara ÜSBE, İstanbul 2003.

Taşagıl, Ahmet, *Göktürkler I-II-III*, Ankara 2012.

Taştan, Abdülvahab, *Nasturî Misyonerlerinin Orta Asya Çevresindeki Faaliyetleri*, (BYLT), Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Medeniyeti Bölümü, Kayseri 1986.

Togan, İsenbike, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a : "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*, Ankara 2006.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, Ankara 1981.

Tokuda, Hisaji, *Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)*, (Doktora Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2010.

- Topaloğlu, Fatih, *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, (Doktora Tezi) Dokuz Eylül ÜSBE, İzmir 2010.
- Tunaşar, Seyhun, *Ön Asyalı Üç Bilge: Zerdüş, Mani, Mazdek*, Ankara 2003.
- Tüfekçioğlu, Zekeriya, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler (Hicrî İlk Üç Asır)*, (Doktora Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 2012.
- Uğur, Mücteba, *Buhari*, Ankara 1989.
- Unat, Yavuz, *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, Ankara 2001.
- Unat, Yavuz, *Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim*, İstanbul 2008.
- Uslu, Recep, *H. I-II. Yüzyillarda Horasan Tarihi*, (Doktora Tezi), Uludağ ÜSBE, İstanbul 1997.
- Usta, Aydın, *Samaniler Devleti'nin Kuruluş Devri*, (BYLT), Mimar Sinan Güzel Sanatlar ÜSBE, İstanbul 1999.
- Usta, Aydın, *Siyasi ve Kültürel Samaniler Devleti Tarihi (943-1005)*, (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar ÜSBE, İstanbul 2003.
- Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Samaniler Devleti 874-1005)*, İstanbul 2007.
- Van Vloten, Gerlof, *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti: Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Memed S. Hatiboğlu, Ankara 1986.
- Watt, Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1976.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000.
- Yürekli, Tülay, *Samaniler*, (BYLT), Ankara ÜSBE, Ankara 2003.
- Zenbil, Ramazan, *İmam Buhârî: Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmiyle İlgili Koyduğu Usuller*, İstanbul 2013.
- Zeydan, Corci b. Habib, *İslâm Uygarlık Tarihi*, trk. trc. Nejdet Gök, İstanbul 2004.
- Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dini-Siyasî İsyenlar: Ebu Cafer el-Mansur Dönemi*, Ankara 2001.

MAKALELER

Ağarı, Murat, “İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, Ankara ÜİFD, C. XLVII, S. 2, Ankara 2006.

Ak, Ahmet, “Maturidîliğin Hanefîlik İle İlişkisi”, Mîlel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, C. VII, S. 2, İstanbul 2010.

Aksu, Ali, “Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Mülâhazalar”, Cumhuriyet ÜİFD, S. 3, Sivas 1999.

Aksu, Ali, “Emevilerin Abbasiler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebu'l-Abbas'ın Bu Soykırımdaki Rolü”, Cumhuriyet ÜİFD, S. 4, Sivas 2000.

Aktepe, İshak Emin, “Ebu Hanîfe ve Ehl-i Hadis'in Sünnet Anlayışındaki Temel Farklar”, İHAD, S. 19, Konya 2012.

Akyürek, Yunus, “Emeviler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi”, Uludağ ÜİFD, C. XXII, S. 1, Bursa 2013.

Albayrak, Kadir, “Geçmişte ve Günümüzde Nesturî Misyonerliği”, İAD, C. XX, S. 2, Ankara 2007.

Albayrak, Kadir, “Millî Dinlerde Renk Fenomeni”, Çukurova ÜİFD, C. VIII, S. 1, Adana 2008.

Apak, Adem, “Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslamlaşma Sürecinin Başlangıcı”, Türkler, C. IV, Ankara 2002.

Atalan, Mehmet, “Abbasi Daveti Sürecinde Er-Rızâ min Âl-i Muhammed Söylemi”, İAD, C. XVIII, S. 2, İstanbul 2005.

Ay, Zahide, “Orta Asya'da Şiilik: Horasan, Mâverâünnehir ve Bedeşşan'a İsmailîliğin Girişi ve Gelişimi”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi, Y. 19, S. 62, Ankara Yaz 2012,.

Aydın, Mehmed, “Türk Kelâmcılarından İmam Maturidî”, İslâm Medeniyeti Dergisi, Y.3, S. 34, İstanbul 1973.

Aydınlı, Osman, “V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Siyasî ve Kültürel Durum”, Uluslararası Serahsî Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2003.

Aydınlı, Osman, “Abbasilerin İlk Döneminde (II/VIII. Asır) Maveraünnehir'de Mübeyyiza Hareketi ve Bu Fırkanın İslam Dışı Diğer Sapık Mezheplerle Soğd Bölgesindeki Faaliyetleri”, TDAD, S. 147, İstanbul Kasım-Aralık 2003.

Aynakulieva, Gülnisa, “*Fergana’da Yerleşim Yerleri*”, Türkler, C. V, Ankara 2002.

Ayyubi, N. Akmal, “*Harezmî’nin Matematiğe ve Coğrafyaya Katkısı*”, çev. Melek Dosay, Uluslar arası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sina Sempozyumu (Ankara 9-12 Eylül 1985) Bildirileri, Ankara 1990.

Azimli, Mehmet, “*Abbasîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)*”, Dicle ÜİFD, C. IV, S. 2, Diyarbakır 2002.

Bahçıvan, Seyyid, “*İrca Fikri ve Ebu Hanîfe’nin İrca İle İthamına Bakış*”, Selçuk ÜİFD, S. VIII, Konya 1999.

Bağlıoğlu, Ahmet, “*Abbasi Devleti’nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler*”, DAD, C. III, S. 8, Ankara 2000.

Barthold, Wilhem, “*Orta Asya’da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık*”, çev. Köprülüzade Ahmed Cemal Bey, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1925, C. I.

Bozkurt, Nahide, “*Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde -Abbasiler Dönemi- İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsü’z Zekiyye’nin İsyanı*”, DAD, C. V, S. 13, Ankara 2002.

Bulut, Mustafa, “*İmam Maturidî, Hocaları ve Öğrencileri*”, Hikmet Yurdu: İmam Maturidî ve Maturidîlik Özel Sayısı, Y. 2, S. 4, Malatya 2009.

Çakan, İsmail Lütfi, “*İmam Buhari’nin Buhara Emiri İle Münasebetleri*”, BTİBBUSB, ed. A. Hulusi Köker, Kayseri 1987.

Çakın, Kamil, “*Buhârî’nin Mürcie İle İman Konusunda Tartışması*”, Ankara ÜİFD, C. XXXII, Ankara 1992.

Dalkılıç, Mehmet, “*Bermekilerin Düşüşü*”, Fırat ÜİFD, 15:1, Elazığ 2010.

Dalkılıç, Mehmet, “*Hâris b. Süreyc Hareketi*”, Marife Bilimsel Birikim Dergisi, Y. 12, S. 1, Konya Bahar 2012.

Dalkılıç, Mehmet, “*Süleyman b. Kesir el-Huzai’nin Öldürülmesi*”, USAD, www.sosyalarastirmalar.com (e-dergi), (12/03/2014 – 13:30), C. V, S. 1, Bahar 2012.

Delice, Ali, “*Abbasi İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri*”, EKEV Akademi Dergisi, C. I, S. 4, Erzurum 1999.

Demirci, Mustafa, “*Water System in Islamic Central Asia (IX-X c.)*, IWA Specialized Conference on Water&Wastewater Technologies in Ancient Civilizations (22-24 Mart 2012) Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2012.

Doğan, İsa, “*Ebu Hanife'nin Dini ve Siyasi Duruşu*”, Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 22, Samsun 2006.

Durî, Abdülaziz, “*Abbasî Propagandası Sürecinde ve Abbasîlerin İlk Asrında Mehdi Tasavvuru*”, çev. M. Bahaüddin Varol, İSTEM, Y.2, S. 3, Konya 2004.

Durî, Abdülaziz, “*İslam'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi*”, çev. Halil İbrahim Hançabay, Sakarya ÜİFD, C. XII, S. 22, Sakarya 2010/2.

Düzgün, Şaban Ali, “*Semerkant İlim Havzası ve Maturidî*”, Maturidî'nin Düşünce Dünyası, ed. Şaban A. Düzgün, Ankara 2011.

Ecer, A. Vehbi, “*Maturidî'nin Türk Kültüründeki Yeri*”, Hikmet Yurdu, Ankara 2009, Y.2, S.4.

Eker, Süer, “*İpek Yolu'nda Geç Antik Dönemin Tüccarları Soğdların Mirasçısı Yagnobiler ve Yagnobi Dili*”, Tehlikedeki Diller Dergisi, C. I, S. 1, www.tehlikedekidiller.com (15/02/2014 – 16:35) Kış/2012.

Eker, Süer, “*Orhon Yazıtları: İran Dilleriyle İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öge Üzerine*”, “Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: Bildiriler Kitabı (26-29 Mayıs 2010), C. I, ed. Ülkü Çevik Şavk, Ankara 2011.

Eker, Süer, “*Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdça*”, Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları Dergisi, S. 24, İstanbul 2012.

En-Lin, Liu, “*Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme*”, VII. Türk Tarih Kongresi: Bildiri Özetleri, (25-29 Eylül 1970), C. I, Ankara 1972.

Eroğlu, Türker, Hatice Çiğdem Kılıç, “*Türk İnançları ve İnanışları*”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, C. XLIX, S. 1, İstanbul 2005.

Frye, Richard N.-Aydın Sayılı, “*Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler*”, Belleten, C. X, S. 37, Ankara 1946.

Gibb, Hamilton Alexander Roskeen, “*Chinese Records of the Arabs in Central Asia*”, Chinese Sources on Islamic Countries, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main 1996.

Gömeç, Saadettin, “*Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı*”, Tarihin Peşinde, 3/5, Konya 2011.

Guzman, Roberto Marin , “*Orta Asya ve Horasan’da Abbasi İhtilali: Vergi, İhtida ve Dini Gurupların İhtilalin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme*”, çev. Mustafa Demirci, İstem, S.12, Konya 2007.

Güler, İlhami, “*Ebu Hanife’nin İman Tanımının Eleştirisi*”, İmam-ı Âzam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri) II (16-19 Ekim 2003, Mudanya/Bursa), Bursa 2005.

Haçkalı, Abdurrahman, “*Ehl-i Hadis - Ehl-i Re’y Ayrışması Fikhî mi, İtikadî mi?*”, İHAD, S. 2, Konya 2003.

Hakyemez, Cemil, “*Abbasi Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şii Tehdidi*”, Atatürk ÜSBE Dergisi, C. IX, S. 1, Erzurum 2007.

Høyrup, Jens, “*İbn Türk ve Harezmi’nin Temelindeki (Gerisindeki) Cebirsel Gelenekler*”, çev. Melek Dosay, Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1990.

İpek, Ali, “*İlk Abbasi Halifelerine Âl-i Beyt Muhalefeti*”, EKEV Akademi Dergisi, C. III, S. 1, Erzurum 2001.

Kara, Mustafa, “*Ribât Teşkilâtı*”, Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi, C. VIII, S. 87, İstanbul 1973.

Karabulut, Ali Rıza, “*Maturidi’nin Eserleri ve Hakkında Yazılanlar*”, Ebu Mansur Semerkandî Maturidî (862-944), yay. haz. Ahmet Hulusi Köker, Kayseri 1986.

Karadaş, Cağfer, “*Semerkant Hanefî Okulu ve Maturidî – Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci*”, Usûl: İslâm Araştırmaları Dergisi, S. 6, Adapazarı 2006.

Karaman, Fikret, “*Kelâm İlminin Doğuşu ve Müttekaddimin Dönemi Problemler*”, Fırat ÜİFD, S. 1, Elazığ 1996.

Kazanc, Fethi Kerim, “*Klasik Kelâmî Tartışmaların Doğuşu ve Gelişimine Etki Eden Faktörler*”, Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 24-25, Samsun 2007.

Keleş, Ali, “*İslâm’a Göre Para Politikası Kavramı (Tarihi Bir Bakış ve Günümüzle Mukayese)*”, İLEM, C. II, S. 2, İstanbul 1997.

Kılıç, Ünal, “*Ebu Seleme el-Hallâl ve Abbasi Devleti’nin Kuruluşundaki Rolü*”, Cumhuriyet ÜİFD, S. 3, Sivas 99.

Kılıç, Yusuf, “*Buhârî’nin el-Câmiu’s-Sahih’inin İslâm Hukukunun Kaynağı Olması Bakımından Ehemmiyeti*”, BTİBBUSB, ed. A. Hulusi Köker, Kayseri 1987.

Kitapçı, Zekeriya, “*Halife el-Me'mun'un Hilafet Ordusunun Türkleştirilmesi Yolunda Teşebbüsleri ve Bunun Tarihi Dayanakları (813-832)*”, X. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (22-26 Eylül 1986), C. III, Ankara 1991.

Kitapçı, Zekeriya, “*Türklerin Müslüman Oluşu*”, Türkler, C. IV, Ankara 2002.

Korkmaz, Sıddık, “*İmam Ebu Mansur el-Maturidi'nin Hayatı ve Eserleri*”, DAD, C. IV, S. 10, Ankara 2001.

Köprülü, Fuad, “*Ribât*”, Vakıflar Dergisi, S. 2, Ankara 1942.

Kurat, Akdes Nimet, “*Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zabtı (H. 93-94 = M. 712)*”, AÜDTCFD, C. VI, S. 5, Ankara 1948.

Kurt, Hasan, “*Devlet Kurma Sürecinde Samanoğulları*”, Ankara ÜİFD, C. XLIV, S. 2, Ankara 2003.

Kurt, Hasan, “*Maveraünnehir'e İslam'ın Girişi*”, Türkler, C.IV, Ankara 2002.

Kurt, Hasan, “*Taberî'nin Tarih Anlayışı*”, İslâmî İlimler Dergisi, Y.3, S.2, Ankara 2008.

Kutlu, Sönmez, “*Bilinmeyen Yönleriyle Türk Bilgini: İmam Maturidi*”, DAD, C. V, S. 15, Ankara 2003.

Madelung, Von Wilfred, “*Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı*”, çev. Sönmez Kutlu, Ankara ÜİFD, C. XXXIII, S. 1, Ankara 1994.

Marşak, Boris I, “*Türkler ve Soğdlular*”, Türkler, C. II, Ankara 2002.

Maşalı, Mehmet Emin, “*Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'indeki Bilgiler Işığında Kur'an Kıraatlarına İlişkin Tespitler*”, Uludağ ÜİFD, C. XVII, S. 2, Bursa 2006.

Mori, Masao, “*Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri*”, Belleten, C. XLVIII, S. 185, Ankara 1984.

Mukhtarov, A, “*Concerning the Development of the Social Category of Dihqans in the Middle Ages*”, XXVI. International Congress of Orientalists, Papers Presented by the USSR Delegation, Moscow 1963.

Ömer, Faruk, “*Abbasi Halifesi Mehdi Dönemi (169-185/775-785) Üzerine Bazı Mülâhazalar*”, çev. Mehmet Ümit, GÜÇİFD, C. III, S. 6, Çorum 2004.

Ömer, Faruk, “*Abbasilerin İlk Döneminde (132-193/750-809) Abbasi-Hüseyni İlişkilerinin Bazı Yönleri*”, çev. Mehmet Ümit, GÜÇİFD, C. III, S. 5, Çorum 2004/1.

Oymak, İskender, “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm”, Fırat ÜİFD, 14:1, Diyarbakır 2009.

Özaydın, Abdülkerim, “Türklerin İslâmiyet’i Kabulü”, Türkler, C. IV, Ankara 2002.

Özcan, Koray, “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)”, Gazi Üniversitesi MMFD, C. XX, S. 2, Ankara 2005.

Özen, Şükrü, “IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir’de Ehl-i Sünnet-Mu’tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”, İslâm Araştırmaları Dergisi, S. 9, İstanbul 2003.

Özergin, M. Kemal, “Ahmed Fergânî”, Nesil Dergisi, Y.3, S.1, İstanbul 1978

Özergin, Kemal, “İpek Yolu”, Boğaziçi Dergisi, S. 38-39, İstanbul 1985.

Özerveralı, M. Sait, “Alâeddin el-Üsmendî’nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi”, İAD, S. 10, İstanbul 2003.

Özerveralı, M. Said, “Ehl-i Sünnet’i Meydana Getiren Ana Mezheplerin Temel İtikadî Düşüncesi”, Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet, ed. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, İstanbul 2006.

Rudolph, Kurt, “Maniheizm”, çev. Mustafa Bıyık, GÜÇİFD, 2002/1, Çorum 2002.

Saidan, A. S., “Muhammed b. Mûsâ el-Hârezmî’nin Cebiri ve Aritmetiği”, çev. Melek Dosay, Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1990.

Sandıkçı, Kemal, “İbnü’l-Esir Kardeşler”, Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 6, Samsun 1992.

Shah, Naseem Ahmad, “Early Müslim Settlements in Central Asia: a Study of Interaction, Assimilation and Co-existence”, Proceedings of International Conferance Islamic Civilization in Central Asia (4-7 September 2007 – Astana), İstanbul 2010.

Sayılı, Aydın, “Abdülhamid ibn Vâsi ibn Türk’ün Cebir Konusundaki Bir Yazısı”, VI. Türk Tarihi Kongresi (20-26 Ekim 1961) – Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1967.

Sayılı, Aydın, “Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türkler’in Yeri”, Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik – Makaleler, ed. Yavuz Unat, Ankara 2008.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, “Bağdat İle Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler”, İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü’s Selam) Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (2008, İstanbul), C. I, İstanbul 2011.

Şahin, Mehmet Kenan, “Kelâm İlminin Doğuş Nedenleri”, Dokuz Eylül ÜİFD, C. XXXIII, İzmir 2011.

Sümer, Faruk, “Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin”, Belleten, C. LI/200, Ankara Ağustos 1987.

Terzi, Mustafa Zeki, “Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları”, Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 1, Samsun 1986.

Togan, Nazmiye, “Peygamber’in Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, İTED, C. IV, S. 1-2, İstanbul 1964.

Tok, Fatih, “Ebu Hanife Hakkında İki İddia/İtham: Mürcüülük ve Halku’l Kur’ân”, İHAD, S. 19, İstanbul 2012.

Topdemir, Hüseyin Gazi, “Hârezmi”, TÜBİTAK Bilim ve Teknik, Y. 45, S. 531, Ankara Şubat 2012.

Topdemir, Hüseyin Gazi, “İslam Dünyasında Matematik”, TÜBİTAK Bilim ve Teknik, Y. 45, S. 531, Ankara Şubat 2012.

Topdemir, Hüseyin Gazi, “Fergani”, TÜBİTAK Bilim ve Teknik, Ankara Y.45, S.532, Mart 2012.

Tunç, Cihat, “Büyük Türk Âlimi Buhârî’nin Hayatı ve Eserleri”, Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî (811-869) Uluslararası Sempozyumu (18-20 Haziran 1987) Bildirileri, ed. A. Hulusi Köker, Kayseri 1987.

Turan, Osman, “İslamiyet ve Türkler”, Türkler, C. IV, Ankara 2002.

Varol, M. Bahaüddin, “İslâm Tarihi’nin İlk İki Asrında Simge Renkler ve Siyasi Anlamları”, Selçuk ÜİFD, S. 17, Konya 2007.

Unat, Yavuz, “Fergânî’nin ‘Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları’ Adlı Astronomi Eseri”, Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik – Makaleler, ed. Yavuz Unat, Ankara 2008.

Unat, Yavuz, “İslâm Dünyasında Astronomi Çalışmaları ve Batı’ya Etkileri”, Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik – Makaleler, ed. Yavuz Unat, Ankara 2008.

Ünal, Mustafa, “Nesturilik ve Türkler”, Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Sempozyumu (9-10 Haziran 2001) Bildirileri, Ankara 2002.

Uyar, Ahmet, “Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadis-Ehl-i Re’y Ekolleri)”, Bilimname: Düşünce Platformu Dergisi, C. II, S. 5, Kayseri 2004.

Yardım, Ali, “Buhârî ve et-Tarihu’l-Kebir’i”, Dokuz Eylül ÜİFD, S. V, İzmir 1989.

Yavuz, Y. Şevki, “Buhârî’nin Halku Ef’ali’l İbad’ı ve Ehli Sünnet Kelâmı İçindeki Yeri”, BTİBBUSB, ed. A. Hulusi Köker, Kayseri 1987.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler”, Cumhuriyet’in 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973.

Yılmaz, Ferhat, “IX-XV. Yüzyıl Arasında Mâverâünnehir’de Yetişen Bazı Arap Dili Alimleri”, Çukurova ÜİFD, C. III, S. 2, Adana 2003.

Yönem, Ahmet, “Haricilerin Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesine Geçiş Süreci”, Fırat ÜİFD, 16:2, Diyarbakır 2011.

Walter, Mariko Namba, “Sogdians and Buddhism”, Sino-Platonic Papers, S. 174, Philadelphia 2006.

Watt, Watt Montgomery, “İslâm Kelâmında Mezheplerin Önemi”, Harran ÜİFD, S. III, Şanlıurfa 2012.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

Albayrak, Kadir, “Nestûrîlik”, DİA, İstanbul 2007, C. XXXIII.

Aydın, Cengiz, “Abdülhamid b. Vâsi b. Türk”, DİA, İstanbul 1988, C. I.

Barthold, W, “Mâverâünnehir”, İA, İstanbul 1964, C. VII.

Barthold, V.V, “Soğd”, İA, İstanbul 1964, C. X.

Bosworth C. E., “Cağanian”, Encyclopaedia Iranica, London 1990, vol. IV.

Bosworth, C. Edmund, “Ziyad b. Salih al-Khuzai”, Encyclopaedia of Islam (New Edition), Leiden 2002, C. XI.

Bouزيد, Ahmed, “*Al-Farghânî*”, Encyclopaedia of History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures, ed. Helaine Selin, Dordrecht 1997.

Bozkurt, Nahide, “*Herseme b. A’yen*”, DİA, İstanbul 1998, C. XVII.

Bozkurt, Nahide, “*Nasr b. Seyyar*”, DİA, Ankara 2006, C. XXXII.

Çakan, İsmail L, “*Bikendî, Muhammed b. Selam*”, DİA, İstanbul 1992, C. VI.

Daniel, Elton L, “*Dihqan*”, Encyclopedia of Asian History, New York 1988, vol. I.

Durmuş, İsmail, “*İbnü’l-Esir*”, DİA, İstanbul 2000, C. XXI.

Durmuş, İsmail, “*Leys b. Muzaffer*”, DİA, Ankara 2003, C. XXVII.

Eroğlu, Muhammed, “*Dahhak b. Müzahim*”, DİA, İstanbul 1993, C. VIII.

Ersoy, Osman, “*Kâğıt*”, DİA, İstanbul 2001, C. XXIV.

Fayda, Mustafa, “*Abdullah b. Hâzim*”, DİA, İstanbul 1988, C. I.

Fazlıoğlu, İhsan, “*Harizmî, Muhammed b. Musa*”, DİA, İstanbul 1997, C.XVI.

Halaçoğlu, Yusuf, “*Fersah*”, DİA, İstanbul 1995, C. XII.

Harekât, İbrahim, “*Berid*”, DİA, İstanbul 1997, C. V.

Has, Kenan, “*Mezdekiyye*”, DİA, Ankara 2004, C. XXIX.

Hızlı, Mefâil, “*Cerib*”, Şamil İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1990, C. I.

Kandemir, M. Yaşar, “*Müsnedî*”, DİA, İstanbul 2006, C. XXXII.

Kaya, Mahmut, Sami Şelhub, “*Fergani*”, DİA, İstanbul 1995, C. XII.

Kılavuz, Ali Saim, “*Bih-âferîd b. Mâhfervedîn*”, DİA, İstanbul 1992, C. VI.

Lambton, Ann K.S, “*Dihkan*”, Encyclopaedia of Islam – New Edition, Leiden 1965, vol. II.

Maqbul, Ahmad, S, “*Harita*”, DİA, İstanbul 1997, C. XVI.

Minorsky V, “*al-Rayy*”, Encyclopaedia of Islam (New Edition), Leiden 1992, C. VIII.

Muhammedcanov, Abdullah, “*Siriderya*”, DİA, İstanbul 2009, C. XXXVII.

Çetin, Osman, “*Horasan*”, DİA, İstanbul 2013, C. XVIII.

Özaydın, Abdülkerim, “*Harizm*”, DİA, İstanbul 1997, C. XVI.

Özen, Şükrü, “*Mâtüridî*”, DİA, Ankara 2003, C. XXVIII.

Özgüdenli, Osman Gazi, “*Maveraünnehir*”, DİA, Ankara 2003, C. XXVIII.

Özkuyumcu, Nadir, “*Haris b. Süreyc*”, DİA, İstanbul 1997, C. XVI.

- Pellat, Ch, “*Ali b. İsa b. Mâhân*”, Encyclopaedia İranica, London 1985, vol. I.
- Sümer, Faruk, “*Dihkan*”, DİA, İstanbul 1994, C. IX.
- Tafazzoli, Ahmad, “*Dehqân*”, Encyclopaedia Iranica, ed. by Ehsan Yarshaten, California 1996, vol. VII.
- Taşığıl, Ahmet, “*Talas Savaşı*”, DİA, İstanbul 2010, C. XXXIX.
- Terzi, Mustafa Zeki, “*Ebu Huzeyfe el-Buhârî*”, DİA, İstanbul 1994, C. X.
- Topaloğlu, Bekir, “*Maturidî – Kelâma Dair Görüşleri*”, DİA, Ankara 2003, C. XXVIII.
- Yazıcı, Tahsin, “*Fergana*”, DİA, Ankara 1995, C. XII.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “*Ebu Müslim-i Horasani*”, DİA, İstanbul 1994, C. X.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “*Ebû Seleme el-Hallâl*”, DİA, İstanbul 1994, C. X.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “*Fazl b. Yahya el-Bermekî*”, DİA, İstanbul 1995, C. XII.
- Yiğit, İsmail, “*Ribât*”, DİA, İstanbul 2008, C. XXXV.
- Yiğit, İsmail, “*Ömer b. Abdülaziz*”, DİA, İstanbul 2007, C. XXXII.
- Yücesoy, Hayrettin, “*Mihne*”, DİA, İstanbul 2005, C. XXX.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://concise.britannica.com/dday/print?articleId=110526&fullArticle=true&ocId=47> (06.01.2014 ; 13:10)

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	Aykut Özbayraktar
Doğum Yeri:	İstanbul
Doğum Tarihi:	12/09/1988
Medeni Durumu:	Bekar

Öğrenim Durumu

Derece:	Okulun Adı:
İlköğretim:	Taştepe İ.Ö.O.
Lise:	Küçükçekmece Marmara Lisesi
Lisans:	Selçuk Ün. Edebiyat Fak. Tarih Bölümü
Yüksek Lisans:	Selçuk Ün. Sos. Bil. Enstitüsü Ortaçağ Tarihi
Tel/e-Mail:	0546 266 3426 – aykut34303@hotmail.com